

R 188.493
3

ილია ანთელავა

საქართველოს
ცენტრალური
და აღგილობრივი
შემაჩთველობა

XI-XIII სს.

(მეცნიერება)

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ივ. ჯავახიშვილის სახ. ინსტიტუტის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის
ინსტიტუტი

ქართული
ენათმეცნიერება

63.37.11

0-66

ილია ანთელავა

V

საქართველოს ტრადიციული და
ალბილობრივი მემკვიდრეობა
XI—XIII საუკუნეებში

K 188.493 56H
3

ქართული
ენათმეცნიერება

განმცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1983

ნაშრომში საბჭოური ისტორიოგრაფიის მიღწევათა გათვალისწინებით, მარქსისტულ-ლენინური მეთოდოლოგიის ბაზაზე, შესწავლილია XI—XIII სს. საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობა, უწყებრივი სტრუქტურა და სამოხელეო აპარატი. ნათქვამია მმართველობის კლასობრივი არსი, მისი ექსპლოატატორული ხასიათი, დადგენილი და დაზუსტებულია სამოხელეო თანამდებობათა ფუნქციები, მათი ჩამოყალიბების დრო, ასევე სხვა მნიშვნელოვანი საკითხები, რომლებიც უშუალოდ არიან დაკავშირებული საკვლევ თემასთან.

რედაქტორი პროფ. ნ. შენგელია

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის ცენტრალურმა კომიტეტმა თავის 1969 წლის დადგენილებაში სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტების სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობის ძირითად მიმართულებათა შესახებ, ხაზი გაუსვა საბჭოთა კავშირის ტერიტორიაზე არსებული ძველი სახელმწიფოების ისტორიის შესწავლის მნიშვნელობას¹. თანამედროვე საზოგადოებაში სულ უფრო იზრდება საზოგადოებრივ მეცნიერებათა როლი კომუნისტურ მშენებლობაში, საბჭოთა ხალხის პატრიოტული და პროლეტარული ინტერნაციონალიზმის მაღალი პრინციპებით აღზრდაში². პარტიის სახელმძღვანელო დოკუმენტებში ხაზგასმულია წარსულის შესწავლისა და მისი ღირსეული ფურცლების პატივისცემის მნიშვნელობა³.

ქართველმა ხალხმა ხანგრძლივი ისტორიული გზა განვლო და ერთ-ერთმა პირველთაგანმა ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიაზე, შექმნა სახელმწიფოებრივი გაერთიანებები, შემდეგ კი ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფო.

XI—XIII საუკუნეები ქართული ფეოდალური სახელმწიფოებრივი ორგანიზმის აღმავლობის, წინსვლის პერიოდი იყო. თვალსაჩინოა ამ ხანის კულტურული მონაპოვრები. ქართველი ხალხის სულიერი და მატერიალური კულტურის ძეგლებთან ერთად, მისი კულტურის შინაარსია სახელმწიფოებრივი ინსტიტუტებიც, ცხადია, კლასობრივი პოზიციებიდან, ისტორიზმის პრინციპებიდან დანახული.

წინამდებარე ნაშრომში შევეცადეთ წარმოგვედგინა ათონისა და პეტრიწონის, გელათისა და იყალთოს კულტურული კერების შემქმნელი საზოგადოების სახელმწიფოებრივი ინსტიტუტები, მისი ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის სისტემა.

მარქსიზმ-ლენინიზმი სახელმწიფოს განიხილავს, როგორც პოლიტიკურ ზედნაშენს ეკონომიკურ ბაზისზე⁴. კლასობრივ-ანტაგონისტურ

¹ Итоги и задачи изучения истории древнейших государств нашей страны, История СССР, № 2, 1974, с. 71.

² Изучение отечественной истории в СССР между XXIV и XXV съездами КПСС, вып. 2, М., 1978, с. 3.

³ იქვე.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 25, ч. II, с. 354.

საზოგადოებაში სახელმწიფო გაბატონებული კლასის იარაღია. ხათ მასების დასამორჩილებლად, მათ საექსპლოატაციოდ. ასეთსავე მიზნებს ემსახურებოდა XI—XIII საუკუნეების სლავურების ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის სისტემა. ამასთან, ეს სისტემა აუცილებელ ეტაპს წარმოადგენდა ქვეყნის ისტორიული განვითარების გზაზე და მისი შესწავლა მნიშვნელოვანია საზოგადოების ევოლუციის კანონზომიერებათა წარმოსაჩენად.

წინამდებარე ნაშრომის მეთოდოლოგიურ საფუძველს წარმოადგენს მარქსიზმის კლასიკოსთა თეორიული მემკვიდრეობა საზოგადოების პროგრესული განვითარების შესახებ.

ნაშრომის წყაროთმცოდნეობით ბაზას შეადგენს ქართული და უცხოური ნარატიული, დოკუმენტური და ეპიგრაფიკული მასალა, რომელიც შესაძლებელი სისრულითაა გათვალისწინებული.

XI—XIII საუკუნეების საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის სისტემა არ ყოფილა აქამდე მონოგრაფიული შესწავლის საგანი, თუმცა აღნიშნულ პრობლემასთან დაკავშირებული მრავალი საკითხი განხილულია ისტორიოგრაფიაში და სათანადო მოსაზრებებიცაა გამოთქმული. თითოეული მათგანი გათვალისწინებულია წინამდებარე ნაშრომის სათანადო მონაკვეთებში, გამოყენებულია მათი პოზიტიური შედეგები. ამასთან, ბევრი საკითხი ახლებურადაა შეფასებული და შესაბამისად კრიტიკულადაა განხილული მათ შესახებ არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებანი და დებულებები.

ნაშრომის სიახლეს შეადგენს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის სისტემის კომპლექსური შესწავლა, პრობლემის მონოგრაფიული განხილვა. წარმოდგენილია მმართველობის ცენტრალური აპარატის უწყებრივი სტრუქტურა და მისი შესაბამისი სამოხელეო ინსტიტუტები. დაზუსტებულია ცალკეული სახელოების ჩამოყალიბების დრო და პირობები, მათი ფუნქციები. არსებული მცირერიცხოვანი წყაროების პირობებში შესაძლებელი სისრულით შესწავლილია ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული ერთეულების, „საერისთავოების“ შინაგანი სტრუქტურა და სამოხელეო წყობა, სამეფო დომენისა და ქალაქების მმართველობის აპარატი.

აღნიშნული საკითხების დამუშავებისას შეძლებისდაგვარად მხედველობაში გვქონდა ორიენტალისტებისა და მედიევისტების გამოკვლევები, დაგროვილი თეორიული და პოზიტიური მასალა. შევეცადეთ პრობლემა დაგვეჩინა ისტორიულ-შედარებით ჭრილში, თუმცა ქართული სახელმწიფოებრივი ინსტიტუტების ისტორიულ-შედარებითი თვალსაზრისით მონოგრაფიული შესწავლა კვლავაც რჩება მომავლის ამოცანად.

საქართველოს ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის ინსტიტუტების შესწავლისას თავი იჩინა ტექსტების ცალკეულ შემთხვევების, ქრონოლოგიის და სხვ. დაზუსტებასთან დაკავშირებული ბევრმა კერძო საკითხმა. შევეცადეთ, შეძლებისდაგვარად, პასუხი გაგვეცა მათზე, ცხადია, ნაშრომის ძირითადი თემისათვის ზიანის მიუყენებლად.

წინამდებარე ნაშრომში არაა საუბარი ეპოქის დამახასიათებელ ზოგად სოციალურ-ეკონომიკურ პროცესებზე, მათი განვითარების ტენდენციებსა და პერსპექტივებზე, ვინაიდან აღნიშნულ პრობლემაზე ჩვენი თვალსაზრისი ვრცლადაა გადმოცემული ნაშრომში, რომელიც საგანგებოდ მიეძღვნა ამ სპეციალურ, სადისკუსიო საკითხებს⁵. წინამდებარე მონოგრაფია აღნიშნული ნაშრომის ერთგვარ გაგრძელებას წარმოადგენს კონკრეტული კვლევა-ძიების თვალსაზრისით.

ნაშრომის სათანადო მონაკვეთებში საკმაოდ ვრცლადაა მიმოხილული ყოველი კონკრეტული საკითხის ისტორიოგრაფია და შესაბამისი წყაროები. ამიტომ, გამეორებების თავიდან ასაცილებლად ნაშრომს არ ერთვის წყაროებისა და ლიტერატურის ტრადიციული მიმოხილვა. ამავე მიზეზით, მოვერიდეთ როგორც სხვა მკვლევართა, ისე ჩვენი, უკვე წერილობით გამოთქმული მოსაზრებების ვრცლად მოტანას და განხილვას, როცა ეს აუცილებელი არ იყო ნაშრომის ძირითადი თემისათვის.

⁵ ი. ანთელავა, XI—XV საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, თბ., 1960.

თ ა ვ ი

სამეფო ხელისუფლება

ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს სამეფო ხელისუფლების პრობლემა მჭიდროდაა დაკავშირებული საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების საკითხთან¹.

ერთიანი საქართველოს ფეოდალური მონარქიის მეფის ხელისუფლება დაკავშირებულია „აფხაზთა მეფეების“ (resp. დასავლეთ საქართველო) ხელისუფლებასთან², რომელთა ვედიითაც განხორციელდა ქვეყნის გაერთიანება³. „აფხაზთა მეფეების“ მიერ ქვეყნის გაერთიანებას თავისი საფუძვლები და სპეციფიკური მიზეზები გააჩნდა, არსებითი მოვლენებით იყო შეპირობებული⁴. ამგვარმა ვითარებამ თავისი გავლენა იქონია „ყოველი საქართველოს“ სახელმწიფოებრივ სტრუქტურაზე⁵.

ერთიანი საქართველოს მეფის ხელისუფლებას თავის დროზე

¹ იხ. გ. მელიქიშვილი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგერთი საკითხი, თბ., 1973. იქვე განხილული და კრიტიკულად შეფასებულია პრობლემის ისტორიოგრაფია.

² ი. ჭავჭავაძე, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, ტფ., 1928, გვ. 112; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბ., 1975, გვ. 584; გ. მელიქიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 4—24.

³ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 584; გ. მელიქიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 4—24.

⁴ გ. მელიქიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

⁵ იხ. ლ. ტუხაშვილი, „ყოველი საქართველოს“ პოლიტიკური სტრუქტურის ზოგერთი საკითხი და პერიოდიზაციის პრობლემა, კრებ. საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის პერიოდიზაცია, თბ., 1980, გვ. 114. ამ ნაშრომში ავტორი მოგვამყვებს აზრს, თითქოს ჩვენ დას. საქართველოს დამლას სენიორალური საკუთრების გამარჯვებით და არა ენობრივ-ეთნიური ბარიერებით ვხსნიდეთ (გვ. 117). ეს შენიშვნა უმართებულოა, რადგან ჩვენ ქვეყნის პოლიტიკურ დამლასთან დაკავშირებით, ზაზასული გეაქვს სწორედ ეთნოგრაფიული მომენტი (ი. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, თბ., 1980, გვ. 239—240) და მკაფიოდ ვასტყავებთ მას ფეოდალური დაქვემდებარებისაგან, რაც სენიორალურ საკუთრებასთანაა დაკავშირებული (იქვე, გვ. 227—231).

ვრცლად შეეხო ი. ჯავახიშვილი⁶, რომელმაც შეისწავლა მეფის ხელისუფლების მრავალი მხარე, მისი უფლებამოსილება, სათანადო ტრადიციები და რიტუალები. სამეფო ხელისუფლების საკითხს არაერთი სხვა მკვლევარიც შეეხო⁷. საგანგებო შესწავლის საგანი გახდა ერთიანი საქართველოს მეფეების ტიტულატურა და მისი ჩამოყალიბება⁸. უკანასკნელ ხანს განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა ე. წ. „ერთნებობა-თანადგომისა“ და „თანაზიარობის“ ფორმულებს და ამ მხრივ სავსებით სწორი, მეცნიერულად დამაჯერებელი შედეგებიც იქნა მიღებული⁹.

არცთუ დიდი ხნის წინ გამოსულ ჩვენს ნაშრომში საშუალება გვქონდა საკმაოდ ვრცლად შევხებოდით სამეფო ხელისუფლების საკითხსაც¹⁰ და წარმოვედგინა ჩვენი პოზიცია ამ მხრივ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებების შესახებ. ვრცლად განვიხილეთ ქართველი მეფეების „თვითმპყრობელად“ წოდების საკითხი და მივედით იმ დასკვნამდე, რომ აქ არ შეიძლება იგულისხმებოდეს „აბსოლუტიზმი“, როგორც ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს¹¹.

გამეორების თავიდან აცილების მიზნით, ჩვენ აღარ განვიხილავთ ყოველივე იმას, რის შესახებაც აღნიშნულ ნაშრომში იყო უკვე საუბარი. არ შევეხებით სამეფო ხელისუფლების საკითხთან დაკავშირებულ „რომანტიზმის“ პრობლემასაც, რომელიც სათანადო ლიტერატურაზე დაყრდნობით¹² განხილული გვქონდა¹³.

⁶ ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია, ტფ., 1905; მისივე, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 109—237.

⁷ ი. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, ტ. I, თბ., 1952; მ. ბერძენიშვილი, საქართველო XI—XIII საუკუნეებში, თბ., 1970; ვ. აბაშმაძე, ნარკვევები საქართველოს პოლიტიკურ მოძღვრებათა ისტორიიდან, თბ., 1969 და სხვ.

⁸ მ. სტეფანაძე, XI—XII საუკუნეების საქართველოს მეფეთა ტიტულების გავებისათვის, ძიებანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976. იქვე ბიბლიოგრაფია.

⁹ შ. მესხია, სამინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წუბოა XII ს. საქართველოში, თბ., 1979, გვ. 63—79.

¹⁰ ი. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 112—129.

¹¹ შტრ. ვ. აბაშმაძე, ნარკვევები, გვ. 247—254; „აბსოლუტიზმის“ და „აბსოლუტური მონარქიის“ შესახებ იხ. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 10, с. 432; С. Д. Сказкин, Проблема абсолютизма в Западной Европе, Избранные труды по истории, М., 1973, с. 341—356; იხ. ჩვენი ნაშრომის გვ. 115—117.

¹² „რომანტიზმზე“ იხ. Ш. Пти-Дютаян, Феодальная монархия во Франции и в Англии X—XIII в., М., 1938, с. 23—24; А. Hausser, The Social History of Art, vol. 1, New York, 1951, გვ. 157—167.

¹³ ი. ანთელავა, დასაბ. ნაშრომი, გვ. 231—235.

სამეფო ხელისუფლება ჩვენ გვავინტერესებს ამჯერად ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის პრობლემასთან კავშირში.

სამეფო პრეროგატივების შესახებ ვრცლად იყო საუბარო ჩვენს ისტორიოგრაფიაში სათანადო მასალის საფუძველზე¹⁴. მეფე იდგა მთელი ადმინისტრაციული სისტემის სათავეში, ნორმალურ ვითარებაში ნიშნავდა და გადააყენებდა ცენტრალური და ადგილობრივი აპარატის მოხელეებს. როგორც სახელმწიფო ხელისუფლების განმახორციელებელი ხელმძღვანელობდა სახელმწიფოებრივი მმართველობის ორგანოებს — სასახლეს (resp. ცენტრალურ მმართველობას) და ადგილობრივ ტერიტორიულ-ადმინისტრაციულ ერთეულებს, საერისთავოებს; სამართლის კერძო საწყისის საფუძველზე ფლობდა და განაგებდა სამეფო საზღის დომენს; უმაღლესი სიუზერენიტეტის და სახელმწიფო უზენაესობის უფლებებით ხელი მიუწვედებოდა სხვადასხვა იურიდიული რეჟიმის მიწა-მამულზე.

მეფეს, როგორც სახელმწიფოს მეთაურს, შეეძლო მოეთხოვა და დაევალებინა მოსახლეობისათვის გზების, ზიდების, საციხო სამუშაოები შრომის აღნაზღაურებლად¹⁵. მას ეკუთვნოდა ძღვენის, გადასახადებისა და სამსახურების სამეფო პრივილეგიები, რომლებიც თავისი ბუნებით ახლო დგანან სათანადო დასავლეთევროპულ პრივილეგიებთან (donum, tributum, servitium)¹⁶.

ერთიანი საქართველოს მეფეების „ღვთისსწორობის“ ფორმულას არაერთგზის შეეხნენ ისტორიოგრაფიაში¹⁷ და იგი სამართლიანადაა დაკავშირებული ბიზანტიურ იზოთეოსთან¹⁸. ჩვენი აზრით, სათანადო ბიზანტიური ფორმულის გადმოღებაა მიმართვა ქართველი მეფისადმი — „წმინდამან მეფობამან თქუნემან“¹⁹. ნიშანდობლივია, რომ ბიზანტიის იმპერატორები (ეპისილევსები) იწოდებოდნენ წმინდად, ღვთაებრივად, მზედ, ღვთისშვილად²⁰. ამ ტიტულებთან და ეპი-

¹⁴ ი. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 212—235.

¹⁵ შტრ. ამ მხრივ დას. ევროპული მასალა. А. Я. Гуревич, Английское крестьянство в X — начале XI в., Средние века, т. IX, М., 1957, с. 76.

¹⁶ იხ. Н. Ф. Колесницкий, Феодальное государство, М., 1967, с. 53.

¹⁷ ი. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 123; ნ. ბერძენის მიხედვით, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბ., 1974, გვ. 143.

¹⁸ იქვე.

¹⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, თბ., 1970, გვ. 163.

²⁰ Н. Скабаланович, Византийское государство и церковь в XI веке, СПб., 1884, с. 144.

თეგებთან პირდაპირ კავშირშია სათანადო ქართული ფორმულები „მწე-
იგი მწეთაჲ“²¹, „სამეხიასაგან ოთხად თანააღზევეული“²², „თავიანება“²³
ნი“²³ და სხვ. ჩვენ საშუალება გვქონდა აღგვენიშნა, რომ მწე-
ტიტულებისა და ებითეგების გადმოლება ბიზანტიური სინამდვილი-
დან არ იყო ბრმა და მექანიკური სესხება. იგი მჭიდროდ უკავშირდებოდა
დიდი ქართული სახელმწიფოს ჩამოყალიბებას, ქართველი მეფის
უფლებების ტრანსფორმაციას ასე თუ ისე დამოკიდებული მმართვე-
ლიდან „თუით მპყრობელი“, „კეისარობის“ უფლებებით აღჭურვილი
მონარქისაკენ²⁴.

ბიზანტიის იმპერატორის „ღეთისსწორობა“ გამოიხატებოდა „თა-
ყვანებაში“ (παρισσυστοιχει) და „შესხმაში“ (ἐπιχρηματι)²⁵. „თაყვანება“
და „შესხმა“ იმპერატორს ეკუთვნოდა მისი აღიარების (ἀναρχησι)
შემდეგ²⁵. ამ ცერემონიალთან მჭიდროდ დაკავშირებული ჩანს ქარ-
თული ფორმულა „თაყვანება-დალოცვა-დიდება“. ახალგაშენებული
თამარი ლაშქარმა (სპამ) „თაყუანისცეს, დალოცეს და აღიდეს“²⁷.
იგივე ცერემონიალი ჩანს „მეფის კურთხევის წესში“²⁸. ამ ცერემო-
ნიას იმეორებდნენ საზეიმო შემთხვევებში.

ვფიქრობთ, „თაყვანება-დალოცვა-დიდება“, შესაბამისი ბიზან-
ტიური ცერემონიალის ზუსტ შესატყვისს წარმოადგენს. მეფისადმი
„თაყვანება-დალოცვა“, მკვეთრად უნდა განსხვავდეს იმ ცერემონია-
ლისაგან, როდესაც მეფე „ითაყვანებდა“ და „დალოცავდა“ „დარბაზის
ყმებს“ (ამის შესახებ საუბარია სასახლის პერსონალის შესახებ მონა-
კვეთში).

მეფისადმი მიმართვის ფორმას წარმოადგენდა „კადრება“,
„აჯა“²⁹. ნებისმიერ პირს, რა რანგისა და მდგომარეობისაც არ უნდა
ყოფილიყო იგი, მეფისათვის უნდა „ეკადრებინა“ სათხოვარი, „და-
აჯებოდა“ მას. ი. ჯავახიშვილს აღნიშნული აქვს, რომ მეფის სიტყვი-
ერი შეურაცხყოფისათვის ენის მოკვეთა იყო დაწესებული³⁰. უნდა

²¹ ისტორიანი და აზმანი შარავეანდელთანი, გვ. 26.

²² იქვე, გვ. 25.

²³ იხ. შ. ბ ა ლ რ ი ძ ე, დავით დიდი ტაოელის პოლიტიკური სტატუსის საკითხი-
სათვის, თსუ შრომები, B 8—9 (155—156), თბ., 1974, გვ. 87.

²⁴ ი. ა ნ თ ე ლ ა ვ ა, დსახ. ნაშრომი, გვ. 114.

²⁵ Н. С к а б а л а н о в и ч, Византийское государство, с. 145.

²⁶ იქვე.

²⁷ ისტორიანი და აზმანი შარავეანდელთანი, გვ. 27.

²⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 53.

²⁹ ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ.
478—479, 519 და სხვ.

³⁰ იქვე, გვ. 519.

აღინიშნოს, რომ ამას „კადნიერად კადრებას“³¹ უწოდებდნენ და იგი, როგორც ჩანს, საშინელი შედეგების გამოძღვები იყო „კადნიერად მკადრებელისათვის“. ამგვარ მოქმედებას „აკლება“ მოსდევდა „სახლის ხისტყაოსნის“ მიხედვით „კადნიერად კადრებისათვის“ ვეწირ სოგრატს „აკლება“ ემუქრებოდა (65,66). როგორც ჩანს, „კადნიერად კადრება“, ანუ მეფის შეურაცხყოფა თავისი ბუნებით ასლოდგას და სავლეთეკრობულ „უდიდებულესობის შეურაცხყოფასთან“ (оскорнение Величества)³².

„აკლება“ მეფის ბრეროგატეხას შეადგენდა და იგი მას იყენებდა არა მხოლოდ „კადნიერად მკადრებელთა“ მიმართ. მეფისადმი დანაშაულს, როგორც ჩანს, ყოველთვის „აკლება“ მოსდევდა. როდესაც დამნაშავეს „შესამენდნენ“³³ მეფის წინაშე, ამას დაუყოვნებლივ მოჰყვებოდა სათანადო სანქციები. „ვეფხისტყაოსნიდან“ ჩანს, რომ „შესმენას“ შეეძლო „სახლის გარდაგვა“ გამოეწვია (1197). ამიტომაცაა, რომ მოგვიანო სისისხლო სიგელებში უდამნაშაულოდ „შესმენისათვის“ დიდი ფულადი ჯარიმა დაწესებული. მოგვიანო მასალიდან ისიც ჩანს, რომ „აკლება“ ანუ „დარბევა“ მეფის მოხელეების შემოსავლის წყაროსაც შეადგენდა, მათ გარკვეული წილი ეკუთვნოდათ „აკლებულის“ ქონებიდან³⁴.

„შესმენისა“ და შესაბამისად „აკლების“ მაგალითებია ბასილი მწიგნობართუხუცესის და მესტუმრე ჯიქურის ბედი³⁵, რომლებიც „შესმენის“ საფუძველზე ყოველგვარი გამოძიების გარეშე სიკვდილით იქნენ დასჯილი. აქედან ჩანს, რომ მეფეს ხელი მიუწვდებოდა ნებისმიერი პიროვნების სიცოცხლეზე (ცხადია, ნორმალურ ვითარებაში).

მეფის ეს უფლება, ცხადია, ყოველთვის როდი ხორციელდებოდა. იგი დამოკიდებული უნდა ყოფილიყო კონკრეტულ სიტუაციებზე, მისი მოწინააღმდეგისა თუ დამნაშავე პირის რეალურ შესაძლებლობებზე.

მეფე სახელმწიფოებრივ მმართველობას ახორციელებდა სასახლის უწყებების, მისი მოხელეებისა და ადგილობრივი საჯარო და

³¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთანი, გვ. 94.

³² იხ. Фюстель де-Куланж, Франкская монархия, т. III, Слб, 1907, с. 163.

³³ „შესმენის“ შესახებ იხ. ი. ჭავჭავაძის შიქილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 490—491.

³⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 261. შდრ. დავით ნარინის ერთი სიგელის „ცეცხლის შეუღებლობა და მოტრბველობა“. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 72.

³⁵ ეამთაალმწერელი, გვ. 238, 253.

კერძო სამოხელეო აპარატის მეშვეობით. ცხადია, მას პრაქტიკულად არ შეეძლო ყველა საქმის ხელმძღვანელობა, მაგრამ ჩანს, რამდენად ფო ხელისუფლება ცდილობდა მართვის ყველა ძაფი ხელთ შეეჭინა. „თუნიერ მეფისა საურავი“³⁶, მეფის პრეროგატივების ხელყოფად, მის შეურაცხყოფად, მძიმე დანაშაულად იყო მიჩნეული და ამგვარი რამ სიკვდილით ისჯებოდა³⁷. აღმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებს, საერისთავოებს ერისთავები განაგებდნენ მეფისაგან დელეგირებული უფლებით, მაგრამ სამეფო ხელისუფლება ხშირად მიდიოდა ადგილებზე „მანდაურ საქმეთა“³⁸ განსახილველად. ასეთ შემთხვევაში, ცხადია ადგილობრივი ხელისუფლება მეფის ხელში გადადიოდა და იგი უშუალოდ ახორციელებდა ხელისუფლებას იმ რეგიონში, სადაც იმყოფებოდა ყოველ კონკრეტულ მომენტში თავის „სახელესთან“ ერთად.

მეფის გადაადგილება მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო. სამეფო პრივილეგიას შეადგენდა მეფეთა „ზართ“³⁹, „ნობათით“⁴⁰ მსვლელობა⁴¹. მასთან ერთად, როგორც სათანადო მასალიდან ჩანს (ამაზე ქვემოთ), გადაადგილდებოდნენ ცენტრალური მმართველობის უწყებები.

მეფის, როგორც აღმინისტრაციული სისტემის სათავეში მდგომის, სახელმწიფოს მეთაურის პრივილეგიები და რეგალიები გამოჩატული იყო ტანისამოსში⁴², სამკაულებში⁴³, სამეფო ხელისუფლების სიმბოლურ ატრიბუტებში⁴⁴. ასევე, სამონეტო და საბაჟო რეგალიებში, სამხედრო ნადავლის „ფანჯიაქში“.

ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს მეთაური, ცხადია, თავისი კლასის, ფეოდალთა კლასის ღვიძლი შვილი, მისი მეთაური და მისი ინტერსების გამტარებელი იყო. მისი ცენტრალური და ადგილობრივი აპარატიც კლასობრივ მიზნებს, ფეოდალთა საკუ-

³⁶ ქ ა მ თ ა ა ღ მ წ ი რ ე ლ ი, გვ. 253.
³⁷ იქვე.
³⁸ ქ. რ ა ჰ ვ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ფეოდალიზმის ისტორია, ტფ., 1927, გვ. 50; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 53.
³⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 50.
⁴⁰ იქვე, გვ. 80.
⁴¹ სათანადო ტერმინებისა და ცერემონიალისათვის იხ. ვ. ა ლ ა ს ა ნ ი ა, ორი ტერმინის განმარტებისათვის თამარის მეორე ისტორიკოსის თხზულებაში, აღმოსავლური ფილოლოგია, ტ. III, თბ., 1973, გვ. 205—208. იქვე ვრცელი ბიბლიოგრაფია.
⁴² იხ. ნ. ჩ ო ფ ი კ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული კოსტიუმი (VI—XIV სს.), თბ., 1964, გვ. 65—88.
⁴³ იქვე, გვ. 144—155.
⁴⁴ იქვე.

თრების განმტკიცებას, უშუალო მწარმოებელთა დათრგუნვას
ხურებოდა. ამიტომაცაა, რომ საქართველოს მეფე, სხვა მეფეებთან
მეფეების მსგავსად, სახელმწიფოს მაგნატებთან შეთანხმებით
მონაწილეობითა და თანხმობით განაგებდა სახელმწიფოს⁴⁵.

შევეხთ მმართველობის იმ ორგანოებს, რომელთა მეშვეობითაც
მეფე ახორციელებდა სახელმწიფო ხელისუფლებას.

⁴⁵ Н. Ф. Колесникий, Феодальное государство, с. 47.

მმართველობის ცენტრალური აპარატი

1. ცენტრალური მმართველობის ორგანო — სასახლე. სასახლის პრესონალი

საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს ცენტრალური მმართველობის აპარატი, ამ აპარატის ცალკეული უწყებები თავმოყრილი იყო მეფის სასახლეში. სასახლე წარმოადგენდა მონარქიული სახელმწიფოებრივი ხელისუფლების მთავარ მმართველობით ორგანოს, საიდანაც სასახლის (resp. ცენტრალური მმართველობის) სამოხელეო აპარატის მეშვეობით წარმოებდა სამეფო სახლის დოქენის, სახელმწიფოს და თვით სასახლის მართვა.

ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს მეთაურს მრავალი სასახლე გააჩნდა. ბუნებრივია, რომ ცენტრალური მმართველობის აპარატი თითოეულ მთავანში როდი იყო თავმოყრილი. ცენტრალური მმართველობის აპარატის უწყებები მეფის მთავარ რეზიდენციაში ფუნქციონირებდნენ. ი. ჯავახიშვილმა, სათანადო წყაროების მოშველიებით ვაარკვია, რომ მეფის მთავარ რეზიდენციას „სამეუფო ან სამეფო ქალაქი“, „სახლი სამეუფო“, „საჯდომი“ ეწოდებოდა¹. მეფის მთავარი რეზიდენცია, ანუ „სახლი სამეუფო“ თბილისის აღებამდე ქუთაისში იყო. ამიტომაც ქუთაისი წარმოადგენდა „სახლსა სამკვიდრებელსა“². დავით აღმაშენებელმა კი თბილისი აქცია „საჭურჭლედ და სახლად თესად საუკუნოდ“³. ამდენად, დედაქალაქი წარმოადგენდა „სახლს სამკვიდრებელს“, ხოლო მთავარ ქალაქში მდებარე სასახლე მეფისა — მონარქიის მართვის ცენტრს, სასახლის უწყებების მუდმივ ადგილსამყოფელს. თავის „სამკვიდრო სახლში“ ქუთაისში შეკრიბა ბაგრატი IV-ემ საგანგებო სასამართლო ობიზართა და მიჯნაძორელთა

¹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, ტფ., 1929, გვ. 235.

² ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 8.

³ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, ქართლის ცხოვრება, ტ. I, თბ., 1955, გვ. 342.

სამამულებე დავის გამო. ეს სასამართლო შეიკრიბა მაგრატი IV-ის „ღარბაზის კარზე“, ე. ი. სასახლის კარზე⁴. როგორც ვხედავთ, მაგრატი IV-ის მთავარი სასახლე „სამკვიდრებელ სახლში“, ქუთაისში მდებარეობდა. „სამკვიდრებელ სახლად“ თბილისის ვადაქცქვის შემდეგ, მთავარ სასახლედ იქცა „საჯდომი ციხე ისანი“⁵, რომელიც იწოდება ასევე „სრაღ“ და „ტაძრად სამეუფოდ“⁶. გარდა ისანისა, თბილისში იყო ასევე „სრაღ დიდუბისა“⁷.

ცენტრალური მმართველობის აპარატი, სრულიად ბუნებრივია, ფუნქციონირებდა იქ, სადაც მეფის „სახლი სამკვიდრებელი“ და მისივე მთავარი რეზიდენცია იყო. მიუხედავად ასეთი დასკვნის ბუნებრიობისა, მას არ შეიძლება აბსოლუტური მნიშვნელობა მიეკცქეს, რადგან „დედაქალაქის“, „მთავარი რეზიდენციისა“ და ცენტრალური მმართველობის ცნებები ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში დიდად განსხვავდებოდნენ მათი დღევანდელი გაგებისაგან. მართალია, მეფეს დედაქალაქიც („სახლი სამკვიდრებელი“) და მთავარი „საჯდომი“ სასახლედ გააჩნდა, მაგრამ ცენტრალური მმართველობის აპარატი დაკავშირებული იყო მეფის პერსონასთან და არა დედაქალაქთან და მთავარ რეზიდენციასთან. მეფის დედაქალაქში არყოფნის დროს, ცენტრალური აპარატი ფუნქციონირებდა არა დედაქალაქსა და მთავარ („საჯდომ“) სასახლეში, არამედ იქ, სადაც მეფე იმყოფებოდა. ამდენად, ცენტრალური მმართველობა ხორციელდებოდა იქიდან, სადაც ყოველ კონკრეტულ მომენტში მონარქი იმყოფებოდა. ცენტრალური მმართველობის აპარატი მთავარ რეზიდენციასთან დაკავშირებული იყო იმდენად, რამდენადაც თვით მეფე ყველაზე უფრო ხანგრძლივად იქ იმყოფებოდა. უკვე აქედან ჩანს, რომ სამეფოს დიდი მოხელეები წარმოადგენდნენ მეფის კარის და არა სახელმწიფოს მოხელეებს. უკეთ, ისინი იმდენად იყვნენ სახელმწიფო მოხელეები, რამდენადაც მეფის მოხელეებს წარმოადგენდნენ.

ამდენად „სასახლე“ და სასახლის აპარატი (resp. ცენტრალური მმართველობა) მოძრავი იყო და გადაადგილდებოდა მეფესთან ერთად. ეს საკითხი უფრო კონკრეტულად წარმოჩინდება ქვემოთ, სასახლის უწყებებზე საუბრისას.

„სასახლის“, როგორც მონარქის რეზიდენციისა და მმართველობის ცენტრალური აპარატის იდგილსამყოფელის აღმნიშვნელი ტერ-

⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 8; ი. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, თბ., 1980, გვ. 132, 134.

⁵ ისტორიანი და ასმანი შარაენდელთან, ქართლის ცხოვრება, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 24.

⁶ იქვე, გვ. 25.

⁷ იქვე, გვ. 47.

მინოლოგია ქართულ წყაროებში საკმაოდ მრავალრიცხოვანია. V-X საუკუნეთა ძეგლებში მას ეწოდებოდა ტაძარი, „პალატი“. X საუკუნიდან გვხვდება „დარბაზი“, „სრა“. ეს ტერმინები თანაარსებობდნენ თითქმის მთელი შუასაუკუნეების მანძილზე. მათ ერთიმეორის გაქრობა არ გამოუწვევიათ.

ტერმინი „ტაძარი“ მომდინარეობს ძველი სპარსული tača-ra-დან, რაც „სასახლეს“ ნიშნავს⁸. ქართულენოვან წყაროებში იგი „სასახლის“, „სახლი სამეფოს“ და ეკლესიის მნიშვნელობით იხმარება⁹. ზართალია, ეს ტერმინი X საუკუნის შემდეგ ნაკლებად იხმარებოდა „სასახლის“ მნიშვნელობით, მაგრამ იგი ჩვენთვის საინტერესო ხანაშიც გვაქვს დამოწმებული. „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი აღნიშნავს: „სისხლრეულითა ცრემლითა შევიდეს ტაძარსა სამეფოსა“¹⁰ „სამეფო ტაძრად“ ციტირებულ ადგილას მიჩნეულია ისინი ციხე-სასახლე. ამ ტერმინს „სასახლის“ მნიშვნელობით იცნობს სულხან-საბა ორბელიანი: „სახლი საუფლო. სახლი სალოცველი, გინა შეფეთა“¹¹.

„სახლის“ აღმნიშვნელად უაღრესად გავრცელებული იყო მთელი შუა საუკუნეების მანძილზე ტერმინი „პალატი“. თავისი მნიშვნელობით ეს ტერმინი საესებით უდრის დასავლეთევროპულ palatium-ს. Palatium ანუ palatia regia ერთდროულად წარმოადგენდა სასახლეს, კარს და მმართველობის ცენტრს. მეფის სახლის განგების გარდა palatium-ში თავმოყრილი იყო მთელი აღმინისტრაციული მუშაობა სახელმწიფოს სამართავად¹². Palatium იგივეა რაც aula, aula palatini, domus regia¹³.

„ტაძრისა და „პალატის“ სინონიმად გარკვეული პერიოდიდან იხმარებოდა ასევე ტერმინი „დარბაზი“, რომელსაც ი. ჯავახიშვი-

⁸ მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, I, თბ., 1966, გვ. 378.

⁹ ი. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 411.

¹⁰ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 24.

¹¹ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ., ტ. IV₂, თბ., 1966, გვ. 13.

¹² Фюстель де-Кюланж, История общественного строя древней Франции, т. III, Спб, 1907, с. 166, 186.

¹³ Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis, VI Band, Graz, 1954, გვ. 98—108; Фюстель де-Кюланж, История общественного строя, გვ. 168; ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1979, გვ. 58; ე. წ. „პალატ-ბანაკის“ შესახებ იხ. მოკცევია ქართლსაჲ, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ტ. I, თბ., 1964, გვ. 114; ს. ჭანაშვილი, საქართველო აღრინდელი ფეოდალიზაციის ვაზზე, შრომები, ტ. I, თბ., 1949, გვ. 217—219; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 656.

ლი მიიხნევედა სპარსულ „დარვაზეკ“-იდან წარმოშობილად, რაც ხან-
ლის კარს ან ალაყაფის კარს ნიშნავს¹⁴. სრულებით არაა გამორიცხული
ამ ტერმინის ეტიმოლოგიის დაკავშირება არმაზის ბილინგვაში მოხსენ-
ებულ trbs-„ეზოსთან“ და ასურულ-ბაბილონურ tarbasu-სთან¹⁵. შე-
საძლოა, თვით trbs წარმოადგენდა სპარსული „დარვაზეკ“-ის ფუძეს.
ტერმინი „დარბაზი“ უაღრესად გავრცელებული იყო X საუკუნიდან
მოყოლებული. იგი „სასახლის“ მნიშვნელობით იხმარებოდა ძალზე
ხშირად და სულ სხვადასხვა ხასიათის წყაროებში, მაგრამ მან მაინც
ვერ განდევნა „სასახლის“ აღმნიშვნელი სხვა ტერმინები და განსაკუთ-
რებით კი „პალატი“.

შემოადინიშნული ტერმინები ჩვენ გვაინტერესებს არა როგორც
გარკვეულ ნაგებობათა, არამედ როგორც გარკვეული დაწესებუ-
ლებების აღმნიშვნელები. სასახლეები, როგორც აღვნიშნეთ კიდევ,
საქართველოს მეფეებს ბევრი ჰქონდათ, მაგრამ „სასახლე“ (ტაძარი,
დარბაზი, პალატი), როგორც დაწესებულება, ერთიანი საქარ-
თველოს სახელმწიფოს მეთაურს ერთი ჰქონდა და ეს „სასახლე“
მასთან ერთად გადადიოდა ერთი ადგილიდან მეორეზე, ერთი სასახ-
ლიდან მეორე სასახლეში¹⁶.

ამდენად, „სასახლე“ (ტაძარი, დარბაზი, პალატი) ერთიან მონარ-
ქიაში იყო მხოლოდ ერთი. ეს „სასახლე“ წარმოადგენდა მეფის უახ-
ლოეს გარემოცვას, სახელმწიფოს მართვის ცენტრალურ აპარატს. ამ
გარემოცვის, მმართველობის ცენტრალურ უწყებათა ერთობლიობის
აღმნიშვნელი ტერმინოლოგია საკმაოდ კარგადაა მოღწეული წყარო-
ებში.

„სასახლე“, როგორც დაწესებულება, აღინიშნებოდა ტერმინებით
„ტაძარი“, „პალატი“, „დარბაზი“. ამავე ტერმინებიდანაა ნაწარმოები
„სასახლის“ პერსონალის აღმნიშვნელი ტერმინოლოგია: „სახლეუ-
ლი“, „ტაძრეული“, „პალატის ერი“ და „დარბაზის ერი“. ეს ტერმი-
ნები, ისევე როგორც მათი ფუძეები (სახლი, ტაძარი, პალატი, დარ-
ბაზი), სინონიმებს წარმოადგენდნენ. ცხადია, ვათვალისწინებული
უნდა გვქონდეს თვით ამ ტერმინებით აღნიშნული სოციალური ინსტი-
ტუტის განვითარების დინამიკა. მისი სხვადასხვა დონე განვითარების
სხვადასხვა ეტაპზე.

¹⁴ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 237.

¹⁵ გ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა, ენიშის მოამბე, XIII, თბ., 1942, გვ. 23; თ. ჩიქოვანი, ამირკავკასიის ხალხურ ნაგებობათა ისტორიიდან, თბ., 1967, გვ. 46.

¹⁶ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VII, თბ., 1974, გვ. 114; ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები, გვ. 54.

უძველესს ზემოაღნიშნულ ტერმინთა შორის „სახლეული“
წარმოადგენს. ტერმინი „სახლეული“ აღნიშნავდა კატეგორიას,
რომელიც „სახლის“ კუთვნილი იყო, ხოლო „სახლი“, როგორც თავის
დროზე აღნიშნა ი. ჯავახიშვილმა, იგივე იყო, რაც „გვარი“¹⁷. ი. ჯავა-
ხიშვილის ეს დასკვნა ადრეულ ეტაპს შეეხება. ძველი ქართული „სახ-
ლეულის“ ექვივალენტი იყო ტერმინი „მონა“¹⁸. „სახლეულისა“ და
„მონის“ ცნების აღმნიშვნელად მიჩნეულია ასევე „შინაური“ და
„მსახური“¹⁹.

„სახლეულის“, „მონის“ საკითხს ძალზე დიდი მნიშვნელობა აქვს
XI—XIII საუკუნეთა საქართველოს ცენტრალური მმართველობის,
სასახლის პერსონალის პრობლემის გასარკვევად, ვინაიდან სწორედ
„მონა-სახლეული“ წარმოადგენდა ჩვენთვის საინტერესო ხანის დასა-
ხელებული ინსტიტუტის წინამორბედს.

თვით ტერმინი „მონა“, ქართული „სახლეულის“ შესატყვისი,
ს. კაკაბაძისა და გ. მელიქიშვილის მიერ მიჩნეულია ძველი სპარსული
maniya-დან წარმოშობილად²⁰. მ. ანდრონიკაშვილს აღნიშნული ეტი-
მოლოგია საეჭვოდ მიაჩნია და სათანადო ლინგვისტური მონაცემების
საფუძველზე ასკვნის, რომ იგი წარმოშობილი უნდა იყოს ჩრდილო-
ირანულიდან (სკვითურ-ალანურიდან)²¹. ტერმინი maniya წარმოშო-
ბილია māna-დან (სახლი)²², იგი აღნიშნულისამებრ, ზუსტი შესატ-
ყვისია „სახლეულისა“ და მ. ანდრონიკაშვილის ეს მოსაზრება არ უნ-
და იყოს მართებული.

„სახლეული“, „მონა“ თავისი გენეზისით დაკავშირებულია
„ნათესავთა“ ურთიერთდაპყრობასთან²³. ლიტერატურაში შემჩნე-
ულია ამ ტერმინის პოლისემანტიზმი, რასაც ხსნიან „სახლეულთა“
ფენის წარმომავლობის ბუნებით²⁴.

„სახლეული“, თავისი განვითარების ადრეულ ეტაპზე პატ-
რიარქალური საოჯახო მონობა იყო²⁵. მისი მომდევნო საფეხური

¹⁷ И. А. Джавахов, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, Спб, 1905, с. 33.

¹⁸ გ. შამუღია, კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში, თბ., 1979, გვ. 54.

¹⁹ ს. კაკაბაძე, ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები, სო-
სტორიო მოამბე, წ. I, ტფ., 1924, გვ. 88—89.

²⁰ იქვე: Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 437—438.

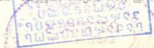
²¹ მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები, გვ. 99.

²² Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, с. 434.

²³ გ. შამუღია, კლასობრივი საზოგადოების წარმოშობა, გვ. 54.

²⁴ იქვე.

²⁵ გ. სოსელია, საქართველოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წარ-
მოშობა „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, სოხუმი, 1956, გვ. 50.

მეფის „სახლეულის“ მნიშვნელობის ზრდაა, რაც თვით „სახლეულის“, „მონების“ მდგომარეობაში უნდა ასახულიყო და აისახა კიდევ (ჩვენ გვაინტერესებს ამ შემთხვევაში მეფის „სახლეულის“ უფრო დაბალი არა საერთოდ ამ ინსტიტუტისა).

სამეფო სახლის „სახლეული-მონები“ უეჭველია ადრიდანვე ბევრად უფრო პრივილეგირებული იყვნენ, ვიდრე სხვა, ნაკლებ წარჩინებული სახლისა. მას შემდეგ, რაც მეფის სახლი „სასახლედ“ იქცა, სამეფო სახლის „სახლეული-მონები“ იქცევიან „სასახლისეულად“, რისი ზუსტი გამოხატაცაა ტერმინი „ტაძრეული“. „ტაძრეული“, ნ. ბერძენიშვილის აზრით, იგივე „მსახურია“, ოღონდ „სასახლის“ მსახური და ამით იგი რანგით მალეა დგას სხვა მსახურებზე²⁶. ს. კაკაბაძეს, როგორც აღინიშნა, ტაძრეული-მსახურები მონებიდან მიაჩნდა წარმომობილად²⁷. ს. ჯანაშიას აზრით, „ტაძრეული“ ძირითადად წარმომობილი იყო „წერილი ერისაგან“ და ზოგჯერ შესაძლებელია, გააზატებული მონებისაგანაც²⁸. გ. მელიქიშვილი ვარაუდობს, რომ „ტაძრეულები“ ძველსომხური „ეოსტანიკების“ მსგავსად სამეფო რაზმების წევრები იყვნენ, თავისუფალი მიწათმოქმედნი და სამეფო მიწებს პირობით ფლობდნენ²⁹. რ. არსენიძის მოსაზრებით, „ტაძრეულები“ შეიძლება გამოსული ყოფილიყვნენ როგორც თავისუფალი, ისე არათავისუფალი წრიდან, მათ შორის მონებიდანაც³⁰.

„ტაძრეულის“ გენეზისი, თუ ვიმსჯელებთ სათანადო ტერმინოლოგიის მიხედვით, უეჭველად „მონა-სახლეულებთან“ უნდა იყოს დაკავშირებული. „ტაძრეული“ იგივე „სახლეულია“, მათ შორის განსხვავება „ტაძრისა“ და „სახლის“ „უფალს“ შორის განსხვავებაა და არა სემანტიკური. ცხადია, საზოგადოების საერთო ევოლუციის

²⁶ ციტ. ა. ბოგვერძე. ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV—VIII საუკუნეებში, თბ., 1979, გვ. 207.

²⁷ ს. კაკაბაძე. ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისი, გვ. 88—89.

²⁸ ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. I, თბ., 1949, გვ. 278.

²⁹ Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, გვ. 422—424 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, გვ. 606—607. სხვაგვარი მოსაზრება წამოაყენა ზ. ალექსიძემ. მისი აზრით, სამეფო მიწის პირობით მფლობელები იყვნენ „სეფეწულები“. იხ. მისი, უძველესი ქართული სოციალური ტერმინები, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. საზოგადოებრივ მეცნ. განყოფილების მოამბე, №1, 1963, გვ. 168—170. „სეფე“-ზე იხ. ასევე ს. ჯანაშია, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, შრომები, I, გვ. 159—160; ა. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურენებში, თბ., 1942, გვ. 225; ზ. ალექსიძე, გ. მაკაეობრიანი, უძველესი ქართული სოციალური ტერმინები, თსუ შრომები, ტ. 127 (VIII), თბ., 1968, გვ. 396—398.

³⁰ რ. არსენიძე, განხილვა მეფე ვახტანგ მეექვსის კანონმდებლობისა, 1963, გვ. 205—206.

კვალობაზე იცვლებოდა „ტაძრეული-მონის“ შინაარსი და სტრუქტურა სტატუსიც. „ტაძრის“ „უფალი“ მეფე იყო და მისი „სახლელის“ (resp. „ტაძრეული“) ბუნებრივია, დიდ უფლებებს იძენდა მანქანებში შწიფოში. უეჭველია, მათ ფაქტობრივ პრივილეგირებულ მდგომარეობას უნდა გამოეწვია სოციალური წარჩინებაც.

ამ პრივილეგიებისა და წარჩინების საფუძველი მეფის პერსონასთან და სამეფო სახლთან სიახლოვე იყო.

ძველი ქართული სახლის სტრუქტურა „ვესტათი მცხეთელის მარტვილობის“ მიხედვით წარმოადგინა გ. მამულიამ³¹. მასში შედიოდნენ „სახლელის“ (მონა-მხველები), „ნათესაენი“ და „თესნი“ (კოლ-შვილი)³². მარზაპანთან მიმავალ ვესტათის „ნათესაეებთან“ და „თესებთან“ ერთად „სახლელი“ მისტიროდა³³. ისინი მის familia-ს შეადგენდნენ და პიროვნულადაც ახლოს იყვნენ „უფალთან“.

ბუნებრივია, ასეთივე სტრუქტურა აქონდა სამეფო სახლსაც და მისი „ტაძრეული“ უაღრესად ახლობელი იყო მეფისათვის.

ნიშანდობლივია, რომ დასავლეთ ევროპაში სასახლის თანამდებობათა უდიდესი უმრავლესობა განვითარების ადრეულ ეტაპზე სწორედ მეფის „სახლელს“ familia-ს ეჭირა და მათი სოციალური წარჩინებაც მოგვიანებით მოხდა. სენეშალები, კამერარიუსები, მარშლები მეროვინგების კარზე მონები იყვნენ წარმომოებით³⁴. მეროვინგების დროსვე მოხდა მათი წარჩინება. ყოფილი მთავარი (უფროსი) მონა, მაიორდომი (major domus) უდიდეს მოხელედ გადაიქცა, ხოლო მონა-მსახურები ცალკეული უწყებების მეთაურებად³⁵. ამგვარი მეტამორფოზით თვით მეფის ხელისუფლების და მის პირობრივულად სასახლის (palatium) მნიშვნელობის ზრდით იყო შეპირობებული. თუ მეროვინგების დროს სასახლის შტატისა და ანტრუსტიონების შენახვა სასახლის ხარჯზე ხდებოდა, კაროლინგებში მათ ბუნფიციუმები დაურიგეს. ამიერიდან „მსახური“ ლენის მფლობელად იქცეოდა და მას და მეფეს შორის სენიორალურ-ვასალური ურთიერთობა მყარდებოდა³⁶. საკუთარი მსახურებისა და ანტრუსტიონების ვასალებად ქცევით კაროლინგები ცდილობდნენ დასაყრდენი შეექმნათ მანატების წინააღმდეგ³⁷.

³¹ გ. მამულია, კლასობრივი საზოგადოების წარმოშობა, გვ. 60.

³² იქვე; იხ. ვესტათი მცხეთელის მარტვილობა, ძველი ქართული აგოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. 1, გვ. 34.

³³ ვესტათი მცხეთელის მარტვილობა, გვ. 35.

³⁴ Н. Ф. Колесницкий, Феодалное государство, с. 23.

³⁵ იქვე.

³⁶ იქვე, გვ. 39.

³⁷ იქვე.

დაასლოებით ამგვარივე შინაარსისად მიგვაჩნია ჩვენ აღნიშნულ „მეფის“ რეფორმა „ტაძრეულებისათვის“ კახეთის ბოძებზე შესახებ. ჯუანშერის ცნობით, „მოვიდა არჩილ კახეთად, და ყოველდა ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი და აზნაურ ყვნა ივინი“³⁸.

რას ნიშნავს „ტაძრეულთა აზნაურ ყოფა“?!

ტერმინი „აზნაური“ უასლესი გამოკვლევით მომდინარეობს ძველი სპარსული *a.na-დან, რაც „ცნობილს, განთქმულს“ ნიშნავდა³⁹. შესაძლებლად ითვლება ამ ტერმინის დაკავშირება zana-სთან (გვარი, ტომი, მოდგმა)⁴⁰. აქედან ტერმინი „აზნაური“, როგორც ჩანს, აღნიშნავდა „დიდგვაროვანს“ (родовытый), „გვარის შვილს“ და უპირისპირდებოდა „უაზნოს“⁴¹. რომელიც შესაბამისად უნდა აღნიშნავდეს „არა გვარის შვილს“, „უგვაროს“⁴².

ვინაიდან ტერმინი „გვარი“, იგივეა რაც „სახლი“ (ი. ჯავახიშვილი), „აზნაური“, ცხადია, „სახლის შვილს“ აღნიშნავდა, საგვარეულო არისტოკრატის წარმომადგენელი იყო. მისი წარჩინება თავისი „სახლის“ სიძლიერეზე იყო დამოკიდებული და არა მეფის „წყალობაზე“.

„ტაძრეულთა აზნაურ ყოფა“ სწორედ წყალობაზე დამყარებული დომენიალური არისტოკრატის შექმნის ცდას უნდა წარმოადგენდეს საგვარეულო არისტოკრატის საპირისპიროდ. ეს არისტოკრატია მეფის (ერისმთავრის) „სახლეულია“ და, ამდენად, არ წარმოადგენს თვითონ „სახლის, გვარის შვილს“. მას არ გააჩნია დასაყრდენი საკუთარი ძლიერი „სახლის“, „გვარის“ სახით. „ტაძრეული“ მეფის შინაურია, მისი მონაა, რომელიც ხსენებული „ბოძებით“ მის „ტაძრეულ აზნაურად“ იქცევა, ე. ი. დომენის ვასალად. სავსებით სწორია ნ. ბერძენიშვილი, როდესაც ფიქრობს, რომ „ტაძრეულის“ მიწაზე დასმა სამხედრო სამსახურის საადგილმამულო ურთიერთობაზე

³⁸ ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 243.

³⁹ მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები, გვ. 220.

⁴⁰ იქვე, გვ. 221.

⁴¹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, ტფ., 1928, გვ. 191—192; А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин, Пути развития феодализма, М., 1972, с. 65; Г. А. Меликишвили, К вопросу о социально-экономическом строе древней Иберии (Картли), ВДИ, № 4, с. 191.

⁴² შლრ. ა. ბოგვერაძე, ქართლის სოციალურ-ეკონომიური განვითარება, გვ. 175. „უაზნო“ რომ „უგვაროა“ (შესაბამისად „აზნაური“ „გვარიშვილი“). კარგად ჩანს ამ ტერმინის ბერძნული შესატყვისიდან მუყარჯ. იხ. გეორგიკა, ტ. VII, თბ., 1967, გვ. 25 (დამატება).

ორგანიზებას გულისხმობს⁴³. ჩანს, ადრე ეს სამსახური ნუგავარიდ იყო ორგანიზებული.

ცხადია, „ტაძრეულები“, მათი „აზნაურ ყოფის“ შემდეგ სოციალურ ურალ ამაღლდნენ და თუმცა ტერმინი „ტაძრეული“ შემდგომ ხანაშიც გვაქვს, ისევე როგორც მისი სინონიმები (ერი პალატისა, დარბაზის ერი), მაგრამ ეს ტერმინი უკვე არა „მონა-მკვევალ“ „ტაძრეულს“, არამედ დომენის ვასალს, დომენის მსხვილსა და წვრილ ფეოდალებს, ასევე მსახურებს აღნიშნავს. გარკვეული დროიდან კი საერთოდ სასახლეში მყოფთა ერთობლიობას.

არჩილ „მეფის“ ხანა (VIII ს.), სერიოზული მეტამორფოზის პერიოდად გვესახება სასახლის ორგანიზაციის მხრივ. ცხადია, აღნიშნული არ შეეხება დასავლეთ საქართველოს, რომლის შესახებ ჩვენ მასალები არ გავაჩნია.

ამდენად, არჩილის რეფორმა ძირითადად კაროლინგური ღონისძიების მსგავსად გვეჩვენება, მაგრამ საქართველოს მნიშვნელოვანი თავისებურებებიც გააჩნდა. საქართველოში სამეფო ხელისუფლებამ ვერ შეძლო მოესპო პატრიმონიალური მამულები და საკმაო წარმატებით ვერ დაუპირისპირა მას „ნაწყალობევი“. ამიტომაც, ძირძველი საგვარეულო არისტოკრატია საბოლოოდ არასოდეს გატეხილა და მათთვის „ტაძრეულთა“ დაპირისპირებაც რადიკალური ეფექტის მომტანი არ გამზღარა. ძველ საქართველოში, ისევე როგორც სომხეთში და ზოგ სხვა საზოგადოებაში, ფეოდალურ ურთიერთობათა გენეზისში ცენტრალურ ხელისუფლებას არ ჰქონია გადამწყვეტი მნიშვნელობა⁴⁴ და არისტოკრატიული ზედაფენა ყალიბდებოდა არა ცენტრალური აპარატიდან, მსახურეული პირების (resp. ტაძრეულების, ი. ა.) მიერ მემკვიდრეობითი უფლებების მითვისების გზით, არამედ პირიქით, ეს სამხედრო-მსახურეული არისტოკრატია გამოდიოდა ძლიერი „სახლებიდან“⁴⁵.

ამგვარმა ამოსავალმა ვითარებამ სერიოზული გავლენა მოახდინა ერთიანი ფეოდალური საქართველოს სასახლის კარის ორგანიზაციაზეც. XI—XIII საუკუნეების „ტაძრეული“ მხოლოდ მეფის დომენის ვასალებსა და მსახურებს როდი მოიცავს, არამედ საერთოდ კარზე მყოფთა ერთობლიობას. ძველი ტერმინოლოგია იმ დიდგვარიანებსაც ასახავს, რომლებიც არ უნდა ვკუთვნოდნენ სამეფო დომენს, მაგრამ იმყოფებიან კარზე. საკუთრივ დომენის „ტაძრეულები“ კი უნდა იყუ-

⁴³ საქართველოს ისტორია, I, თბ., 1958, გვ. 121.
⁴⁴ Г. А. Меликишвили, К вопросу о социально-экономическом строе древней Иберии (Картли), с. 191.
⁴⁵ იქვე.

ნენ ხასები, ხასავიანები (ხასი, ხასასო)⁴⁶. ჩვენი აზრით, სწორია ქ. ჩხატარაიშვილი, როდესაც აღნიშნავს, რომ „ტაძრეული“ ტაძრის კუთვნილს, ე. ი. სამეფოს, დომენიალურს კი არ ნიშნავს... არუქვეყნულები ში, სასახლის კარზე მყოფს («придворные») და არა «დეყანობის» სამწუხაროდ იგი არ აღნიშნავს, რა კონკრეტული პერიოდი უნდა ვიგულისხმოთ მის დასკვნაში. ქ. ჩხატარაიშვილის დებულება უდავოდ სწორია ერთიანი მონარქიისათვის, მაგრამ შეუძლებელია მის დავეთანხმოთ წინარე ხანის ამგვარ კვალიფიკაციაში. არაერთი საფუძველი არა გვაქვს, არჩილის რეფორმამდე „ტაძრეულში“ სოციალურად წარჩინებული წრე ვიგულისხმოთ ან მასში მეფის „სახლეულის“ (resp. ტაძრეულის) გარდა რაიმე სხვა კატეგორია დაეინახოთ.

ამრიგად, თუმცა ტერმინი „ტაძრეული“ ერთიანობის ხანაშიც ფუნქციონირებს, მაგრამ მისი შინაარსი მნიშვნელოვნად შეცვლილია. თუ არჩილის რეფორმამდე „ტაძრეული“ მეფის „მონა-სახლეულია“ (რომელსაც არ გააჩნია მიწა და „აზნაურება“), ამ ხანიდან მოყოლებული იგი მეფის დომენის ვასალია და მსახური. XI—XIII საუკუნეში იგი უფრო ფართო მნიშვნელობასაც იძენს და საერთოდ სასახლის შტატის აღმნიშვნელად იხმარება „პალატის ერისა“ და „დარბაზის ერის“ გვერდით.

უეჭველია, ამგვარსავე სერიოზულ შინაარსობლივ მეტამორფოზს განიცდიან XI—XIII საუკუნეებში დამოწმებული, ძველიდანვე მომდინარე ტერმინები „მონა“, „შინაური“. ამ მეტამორფოზის ბუნება კარგად ჩანს ტერმინიდან „შინაური დარბაზის ერი“. „დარბაზის ერი“ და „ტაძრეული“ ერთიმეორის შემცველი ტერმინებია⁴⁷. განვითარების ადრეულ ეტაპზე, ცხადია, ტერმინი „შინაური დარბაზის ერი“ უაზრობა უნდა ყოფილიყო, რადგან მეფის „ტაძრეული“ (resp. დარბაზის ერი), საერთოდ ყველა „შინაური“, „მონა“, მიწა — აზნაურებას მოკლებული ჩანს. ტერმინი „შინაური დარბაზის ერი“ შეიქმნა, უეჭველია, მის შემდეგ, რაც დარბაზის ერი საერთოდ სასახლის კარზე მყოფთა ერთობლიობის და არა მხოლოდ მეფის დომენის ვასალებისა და მსახურე-

⁴⁶ „ლიხთ-იშერის და ქართველთა ხასავიანანი“ (ისტორიანი და აზმანი, გვ. 17) სწორედ დომენის დიდებულებს გულისხმობს. შ. ბერძენიშვილი აღნიშნავს, რომ „ხასავიანანი“ „ცალკე წრეა“, მაგრამ არა აქვს აღნიშნული რა წრეა ეს (იხ. მისი, საქართველო XI—XII სს., თბ., 1970, გვ. 91—93). ვფიქრობთ, ხასავიანის უშუალო წინაპარი მეფის „სახლეულია“ და ამიტომაცაა ის განსაკუთრებით ახლოს მეფესთან. ჩვენთვის საინტერესო ხანისათვის იგი სოციალურად წარჩინებულია, მაგრამ მაინც სხვა დებულებისაგან ცალკე იხსენიება.

⁴⁷ ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები, გვ. 50.

⁴⁸ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 22.

ბის აღმნიშვნელი გახდა. ამ პერიოდიდან, ჩვენი აზრით, „შინაური დარბაზის ერი“ აღნიშნავს იმასვე, რასაც ადრე „ტაძრეული“ (ვიწრო მნიშვნელობით) ეწოდებოდა, ე. ი. სამეფო სახლის დომენიდან სახლს სულ პერსონალს სასახლეში. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, იგივე ცნების გამოსახატავად იხმარება ტერმინი „მონა“ XI—XIII საუკუნეებში.⁴⁹ ამიტომაცაა, რომ „შინაური დარბაზის ერი“, „მონა“ მეფისათვის ყველაზე უფრო მისანდო, ერთგულ კონტიგენტად განიხილება, ყველაზე უფრო ახლოა მეფის პერსონასთან. დიფერენციაცია „შინაურებს“ შორისაც არის, როგორც ეს კარგად შენიშნა ქ. ჩხატარაიშვილმა⁵⁰. „შინაურთა“ დიფერენციაცია სავსებით ბუნებრივი მოვლენაა. სამეფო სახლის დომენიდან კარზე უეჭველია დიდებულებიც იყვნენ („ხასაგიანნი“), აზნაურებიც, მსახურებიც და გლეხებიც. მიუხედავად იმისა, რომ ყველა ისინი „შინაური დარბაზის ერი“ იყვნენ, მათ შორის განსხვავება თვალსაჩინო უნდა ყოფილიყო. საფიქრებელია, რომ დაბალი რანგის „შინაურები“ იყვნენ სწორედ მეფის ფარეშები და სასახლის ნაკლებ საბატიო მოვალეობათა აღმსრულებლები.

ზემოთქმულის საფუძველზე შესაძლებელია გამოვიტანოთ რამდენიმე დასკვნა:

1. XI—XIII საუკუნეების სასახლის პერსონალის აღმნიშვნელი ტერმინები „ტაძრეული“, „დარბაზის ერი“, „პალატის ერი“, მომდინარეობენ მეფის „მონა-სახლეულის“ (resp. ტაძრეული) ინსტიტუტიდან.
2. არჩილ „მეფის“ რეფორმამდე საგარაუდოა, რომ მეფის „ტაძრეული“ მოკლებული იყო მიწის მფლობელობას⁵¹ და მისი შენახვა სასახლეში ხდებოდა.
3. „ტაძრეულის“ ინსტიტუტის ევოლუციის მომდევნო საფეხური უნდა ყოფილიყო მათი მიწით შეწყალება და „აზნაურყოფა“. ეს მათ ვასალად გადაქცევის მოასწავებდა.
4. თვისებრივმა ცვლილებებმა „ტაძრეულის“ ინსტიტუტში გამოიწვია ის, რომ ამ ტერმინით აღინიშნებოდა XI—XIII საუკუნეებში საერთოდ სასახლის შტატი (სინონიმები „დარბაზის ერი“, „პალატის ერი“), ხოლო საკუთრივ დომენის ვასალებისა და მსახურების აღსანიშნავად — „შინაური“, „შინაური დარბაზის ერი“, „მონა“.

⁴⁹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 257, 266.

⁵⁰ ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები, გვ. 52.

⁵¹ შტრ. ა. ბოგვერაძე, ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება, გვ. 208.

5. ტერმინ „ტაძრეული“ (დარბაზის ერი, პალატის ერი) ევოლუციაში ამდენად, გამოიყოფა სამი ფაზა: 1) არხილის რეფორმამდე ამ ტერმინით აღინიშნებოდა მეფის „მონა-სახლეული“⁵⁴ ანუ მონიარსით პატრიარქალურ familia-სთან ახლომდებარე⁵⁵ მონიარსის რეფორმიდან იგი აღნიშნავს დომენის ვასალებსა და მსახურებს; 3) XI—XIII საუკუნეებში აღნიშნავს მთლიანად სასახლის შტატს, ხოლო დომენის ვასალებისა და მსახურების საერთოდ სასახლის შტატისაგან გამოსარჩევად იხმარება „შინაური დარბაზის ერი“, „მონა“.

XI—XIII საუკუნეების სასახლის პერსონალის აღმნიშვნელი ტერმინები, როგორც აღენიშნეთ, არის „ტაძრეული“, „დარბაზის ერი“ და „პალატის ერი“. გავითვალისწინეთ, შეძლებისდაგვარად, ამ ტერმინების გენეზისი და ევოლუცია.

ვფიქრობთ, აუცილებელია წარმოვადგინოთ XI—XIII საუკუნეთა სასახლის პერსონალის საერთო სურათი, სოციალური განსრუცება, ცალკეული კატეგორიების აღმნიშვნელი ტერმინოლოგია.

თავიდანვე უნდა შეინიშნოს, რომ XI—XIII საუკუნეების სასახლის პერსონალის, შტატის ზოგადი საერთო სახელწოდება, განურჩევლად მათ მიერ დაკავებული სამეფისკართანამდებობისა, სოციალური სტატუსისა და სხვა მანქანებულებისა არის „დარბაზის ერი“, „პალატის ერი“, „ტაძრეული“. ამ მხრივ საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს სასახლის ტერმინოლოგია ზედმიწევნით უდგება დასავლეთევროპულს. „დარბაზის ერი“, „პალატის ერი“ ზუსტად იგივეა, რაც *aulici, palatini*⁵⁶. ორივე ეს ტერმინი ასევე ზოგადი მნიშვნელობისაა. *Palatini* არის ის, ვინც *in palatio militat*⁵⁷.

სასახლის მაღალი რანგის „ერის“, თანამდებობის პირების აღსანიშნავად იხმარებოდა ზოგადი ტერმინები „კელისუფალნი“⁵⁸, „მოკელენი დიდებულნი და სუანნი“⁵⁹, „კელისუფალნი და გამგებელნი საქმისათა“⁶⁰. XIII საუკუნეში ამ კატეგორიის აღმნიშვნელად გვხვდება „ვეზირნი და მოურაენი“⁶¹. ი. ჯავახიშვილის აზრით, „კელისუფალი“ ის მოხელე იყო, ვისაც ბრძანების გაცემა „კელეწიფებო-

⁵⁴ Du Cange, Glossarium, VI Band, გვ. 107; Фюстель де-Кюланж, დასახ. ნაშრომი, გვ. 169; შდრ. ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები, გვ. 59.

⁵⁵ Du Cange, Glossarium, VI Band, გვ. 107.

⁵⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 9; ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. 1, გვ. 108.

⁵⁷ ისტორიანი და აზმანი შარაენდელთანი, გვ. 26—27.

⁵⁸ იქვე, გვ. 30.

⁵⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 61, 89.

და", ხოლო ეს ბრძანება „საქმისმოქმედებს“ უნდა მოეყვანათ ჩიხრულ-
ლეში⁵⁸. მკვლევარის აზრით, ამ ტერმინებს შორის „არსებითი განსხვავება
უნდა ყოფილიყო“⁵⁹. „საქმისმოქმედები“ მისი აზრით, „საქმისმოქმედები“
ფორმულად — „დიდად“ და „მცირედ“⁶⁰. ჩვენი აზრით, „ველის-
სუფალთა“ და „საქმისმოქმედთა“ ასეთი დაპირისპირება ხელოვნურია
და არც დასტურდება არც ერთი წყაროთი. სიგვლეძში დაცული ტერ-
მინი „საქმისმოქმედნი დიდნი და მცირენი“⁶¹ ზოგადი ტერმინია და
„დიდ საქმისმოქმედებში“, უეჭველია „ველისუფალნიც“ იგულისხმე-
ბიან. ასევე, დოკუმენტურ წყაროებში დაცული ფორმულა „ველისუ-
ფალთა და საქმისმოქმედთა დაუმტკიცეთ“⁶², არაფრით შინაარსობ-
რივად არ განსხვავდება ფორმულისაგან „ველისუფალნი და მაგებე-
ლნი“, „ვეზირნი და მოურავნი“.

სასახლის მოხელეთა ერთ ნაწილს „ველოსანი“ ეწოდებოდა⁶³.
„ველისუფალთა და ველოსანთა“ ზოგადი აღმნიშვნელი ტერმინი „ხელ-
მწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით იყო „ს ა ს ა ხ ლ ი ს დ ი დ ე-
ბ უ ლ ნ ი“⁶⁴. ეს ტერმინი სიტყვასიტყვით უდრის დასავლეთევროპულ
principes palatii, viri magnifici⁶⁵.

სასახლის შტატში შედიოდნენ და „დარბაზის ერის“ კატეგორიას
შეადგენდნენ მეფის მერემეები, მეჯორეები, მანდატურები და მესა-
წოლეები⁶⁶. სწორედ დასახელებული „ველოსნები“ შეადგენდნენ
„მცირე საქმისმოქმედებს“.

⁵⁸ ი. ჭავჭავაძის ნაშრომი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 110.

⁵⁹ იქვე.

⁶⁰ იქვე.

⁶¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 11, 31. „ველისუფლის“ ი. ჭავჭავაძის
სეულ გაგებას სრულებით არ უჭერს მხარს მის მიერვე დამოწმებული თამარის გელა-
თისაღმებოძებული სიგელი. „ეინცა ქნახთ ბრძანებაი... ოთხმესდურთა, ნაცვალთა,
გოჯნისა ციხისთავთა, ველისუფალთა, გზირთა და ყოველთა საქმის მოქმედთა“ (ქარ-
თული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 26). აქედან „ველისუფლისა“ და „საქმისმოქმე-
დის“ დაპირისპირება კი არ ჩანს, არამედ, ის რომ თვით „ველისუფალი“ იგულისხმება
სხვებთან ერთად „საქმისმოქმედებში“. „ველისუფალი“, ისევე როგორც „საქმის-
მოქმედები, დიდნი შეიძლება ყოფილიყო და მცირეც.

⁶² ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 6, 9.

⁶³ იქვე, გვ. 53, 94.

⁶⁴ იქვე, გვ. 94.

⁶⁵ Фюстель де-Куланж, დასახ. ნაშრომი, გვ. 172—173.

⁶⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 23; ი. ანთელავა, „დარბაზი“
XI—XIII სს. საქართველოში, მეცნ. ისტორიის სერია, № 4, 1976, გვ. 151; მსგავსი
აზრისათვის იხ. ნ. შიშინაშვილის წერილი ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში, ტ. 3,
თბ., 1978, გვ. 379—380.

სასახლის „ხელისუფალ-საქმისმოქმედთა“ და „ხელოსანთა“ გორ-
და „ღარბაზის ერში“ შედიოდა „უკელოთა ღარბაზის ერთა“ კატე-
გორია. „მეფის კურთხევის წესში“ აღნიშნულია: „პირველად დედო-
ფალმან თაყვანისცეს (ახალკურთხეულ მეფეს, ი. ა.), შერამე-ლა კათა-
ლიკოზმან ... და შემდგომად ჯელოსანთა და უკელოთა ღარბაზისერთა
სრულიადთა“⁶⁷. „ჯელოსნებს“ ზევით ჭყონდიდელი, ათაბაგი, მანდა-
ტურთუხუცესი, ამირსპასალარი, მეჭურჭლეთუხუცესი და მსახურთ-
უხუცესი იხსენიებიან „თაყვანისმცემლებად“. მათ ქვემოთ დაწესებუ-
ლებს, აქედან გამომდინარე, „ჯელოსნები“ ეწოდებოდათ ციტირებული
დოკუმენტის მიხედვით. ვინ არიან „უკელონი ღარბაზის ერნი“?!

ი. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ „უკელონი ღარბაზის ერნი“
წოდებოდა წარმომადგენლები უნდა ყოფილიყვნენ⁶⁸. ი. სურგულა-
ძის აზრით, „უკელონი“ მსხვილი ფეოდალები იყვნენ და ამ საფუ-
ძვლით „უკელოდაც“ მონაწილეობდნენ პოლიტიკურ საქმიანობაში⁶⁹.
ეს განმარტება მოკლებულია პოზიტიურ შინაარსს. რას ნიშნავს მსხვი-
ლი ფეოდალის „უკელო ღარბაზის ერობა“? ჩვენ საშუალება გვქონდა
სათანადო წყაროებსა და ლიტერატურაზე დაყრდნობით ვრცლად შე-
ვხებოდით „უკელო ღარბაზის ერთა“ საკითხს. მივედით იმ დას-
კვნამდე, რომ „უკელო ღარბაზის ერში“ იგულისხმება „ღარბაზის
ყმები“, ხასაგიანები, სამეფო დომენის წვრილი აზნაურები და მსა-
ხურები⁷⁰. ესაა „ღარბაზის ერის“ ის კატეგორია, რომელიც წყაროებ-
ში „ლაშქარისა“ და „სპის“ სახელწოდებით იხენს თავს. ეს შესა-
ნიშნავად ჩანს თვით „მეფის კურთხევის წესიდან“: „ჯვარისმტვრთვე-
ლი შემოსილი, ძელი ცხორებისა ეტურთოს, მარჯუენით მეფისა დგეს
ტახტსა წინათ, ვიდრე ლაშქართა თაყუანისცემამდე“⁷¹. ამ ფრა-
ზას მოკვეება ზემოციტირებული ადგილი სახელდებით ჩამოთვლილი
დედოფლის, კათალიკოსისა და დიდი მოხელეების, შემდეგ კი „უკე-
ლოთა ღარბაზის ერთა“ თაყვანების შესახებ. ციტირებული ადგილი-
დან ჩანს, რომ „თაყვანება და ძღუნისა შეწირვა“ უკანასკნელ რიგში
„უკელოთა“ მართებთ. მათი თაყვანების შემდეგვე, „ვითარ სრულქმნან
ძღნობა, შთამოვიდეს ჯუარისმტვრთველი“⁷². აშკარაა, რომ „ლაშ-

⁶⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 53.

⁶⁸ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 241.

⁶⁹ ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 21.

⁷⁰ ი. ანთელავა, ღარბაზი XI—XIII სს. საქართველოში, მაცნე, ისტორიის სერია, № 4, 1976, გვ. 157; მისივე, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პო-
ლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 142—145; ეს მოსაზრება გაიზიარა ქ. ჩხა-
ტარაიშვილმა, იხ. მისი ნარკვევები, გვ. 50.

⁷¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 53.

⁷² იქვე, გვ. 54.

ქართა“ და „უკვლოთა დარბაზის ერთა“ თავყანება ერთი და რვავეა. ამდენად, „უკვლონი“, წოდებათა წარმომადგენელნი ან „მსხვილი ფეოდალები“ კი არ არიან, არამედ „ლაშქარნი“.

მეფის კურთხევისას „ლაშქართა“ აქტიურობა ჩანს თამარის გამეფებისას: „თაყუანისცეს, დალოცეს და აღიდეს სპათა შუდთავე სამეფოსათა“⁷³. „სპა-ლაშქარი“ ფიგურირებს „ვეფხისტყაოსანში“: „დალოცეს და მეფედ დასვეს მეფემან და მისთა სპათა“ (46). „ლაშქარი“ უაღრესად აქტიური და დიდმნიშვნელოვანი ძალაა⁷⁴. „ლაშქარმა“ გიორგი III-ს პრეტენზია წაუყენა: „ულონო იქმნეს ლაშქარნი ... მკადრებელნი [იტყოდეს] ესრეთ: „არა არს ღონე დარჩომისა ჩუენისა თუნიერ ლაშქრობისა და რბუვისა“⁷⁵. გიორგი III იძულებული იყო, „წარსცნა ზაენი და ფიცნი“⁷⁶ და გაილაშქრა.

ი. ჯგავანიშვილი წყაროებში დამოწმებულ „სპა-ლაშქარს“ საესე-ბით სამართლიანად უღარებდა ტერმინებს milites, miles და თვლიდა რომ იგი რაინდული წრის, „მოყმეთა“ აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო⁷⁷. „მოყმეები“, იგივე „ჭაბუკები“, სამეფო კარზე „ჭაბუკობათა შინა იზრდებოდნენ“⁷⁸ და მეფის „გაზრდილთა“ ინსტიტუტს შეადგენდნენ⁷⁹.

სწორედ ეს „მოყმე“-„დარბაზის ყმები“, ხასიათიანებთან და დომენის წვრილ აზნაურ-მსახურებთან ერთად შეადგენდნენ „ლაშქარს“ — „უკვლო დარბაზის ერს“ (შდრ. „აზნაურნი, მონანი, მოყმენი“⁸⁰). იგივე კონტიგენტი „ტაძრულის“ სახელწოდებითაც იხსენიება⁸¹ (იხ. ქვემოთ მსახურთუნუცესის შესახებ). განვიხილოთ ამ კონტიგენტის შემადგენელი „დარბაზის ყმების“ („მოყმე-ჭაბუკების“) საკითხი.

„დარბაზის ყმა“ ჩვენამდე მოღწეულ წყაროებში პირველად „მატიანე ქართლისაში“ იხსენიება: „წარემართა (ბაგრატ IV, ი. ა.) ტფი-

⁷³ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთანი, გვ. 27.

⁷⁴ გ. სოსელია, საქართველოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილება, გვ. 137.

⁷⁵ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთანი, გვ. 15.

⁷⁶ იქვე.

⁷⁷ ი. ქავთაძის მიხედვით, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I გვ. 61.

⁷⁸ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთანი, გვ. 33; ვრცლად იხ. ი. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 197—198. იქვე ბიბლიოგრაფია.

⁷⁹ შ. ბაღრაძე, სენიორალური ხელისუფლების ზოგიერთი პოლიტიკური ნიშნისათვის აღრეფეოდალურ ქართლში, საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1970, გვ. 143; ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 86.

⁸⁰ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთანი, გვ. 25.

⁸¹ უფრო ვრცლად იხ. ქ. ნხატარაიშვილი, ნარკვევები, გვ. 58—62.

ლისად და მოეგებნეს ქალაქის ბერნი, დარბაზის ყმანი ცხენოსანნი დიღმისა ველსა⁸². „დარბაზის ყმანი“ ამირას სასახლისე კერძო ყველად მოსჩანან⁸³.

გ. ბ. ლ. ი. მ. მ. მ.

თამარის გამეფების პირველსავე წელს ამირსპასალარად დაინიშნა სარგის შხარგრძელი. ამავე დროს „...წყალობა ყო ძისაცა მისისა ზაქარიას დალოცვითა და ითაყუანა დარბაზის ყმად უმცროსი შვილი მისი ივანე“⁸⁴.

„დალოცვისა“ და „თაყვანების“ შინაარსს შეეხო ი. ჯავახიშვილი⁸⁵, რომელსაც, სამწუხაროდ, შეუმჩნეველი დარჩა ამ ორ ტერმინს შორის სხვაობა და ზაქარიას „დალოცვას“ და ივანეს „თაყვანებას“ შორის გაკლებული ზღვარი. აღნიშნულ საკითხს უფრო ნაყოფიერად მიუდგა შ. მესხია, რომელმაც საესეებით მართებულად დაასკვნა, რომ „თაყვანება“, როგორც ირკვევა, პირველი საფეხური იყო სამეფო კარზე გამოჩენისა და მიღებისა, ხოლო შემდგომი საფეხური „დალოცვა“ ყოფილა; მესამე საფეხურს კიდეც „შეწყალება“ წარმოადგენდა, რომელიც „დალოცვისთან“ ან კიდეც „ბოძებასთან“ ერთად შეიძლებოდა მომხდარიყო⁸⁶. „დარბაზის ყმად“ „თაყვანება“, ისევე როგორც „დალოცვა“, ჯერ როდი გულისხმობდა თანამდებობის ბოძებას⁸⁷. იგი გარკვეული, პირველი საფეხური იყო.

რას წარმოადგენდა „დალოცველი“, მაგრამ „დარბაზის ყმად“ თაყვანებული პირი?! ეს კატეგორია, ჩვენი აზრით, იგივე იყო, რაც პაეები, სამეფო სასახლის ახალგაზრდული დასი⁸⁸. სწორედ ეს „დარბაზის ყმები“ შეადგენდნენ დიდ სამეფისკარო თანამდებობათა რეზერვს. ნ. ბერძენიშვილმა, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, საესეებით მართებულად დაუკავშირა ეს ინსტიტუტი „გაზრდას“, „გაზრდილობას“. იგი შენიშნავდა: „ავთანდილი იყო ამირსპასალარის შვილი და თვითონაც იყო სპასბეტი, ე. ი. ხელი შემკვიდრეობით აქვს მიღებული. ამავე დროს ის უეჭველია დარბაზის ყმად იყო, ვიდრე სპასბეტი გახდებოდა,

⁸² მატიაზე ქართლისა, გვ. 299.

⁸³ ი. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 134—135.

⁸⁴ ისტორიანი და ამჟამინე შარავანდედთანი, გვ. 33.

⁸⁵ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 80—81.

⁸⁶ შ. მესხია, სამინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 295—296.

⁸⁷ იქვე.

⁸⁸ ი. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 139.

აქ იყო მისი გაზრდა (აი ისევე, როგორც ივანე მხარგრძელი თაყვანის
თამარმა)⁸⁸.

„ღარბაზის“ კარზე „ყმად თაყვანებული“ „მოყმეები“, სამსახურისათვის ემზადებოდნენ და „საჭაბუკოთა საქმეთა შინა“⁸⁹ ზრდებოდნენ. თავის დროზე ნ. მარმა გაარკვია, რომ „მოყმე“-„ჭაბუკი“ რაინდს (Витязь, рыцарь) ნიშნავს⁹⁰. სწორედ „სარაინდო“ ზნე-ჩვეულებებს ეუფლებოდნენ ისინი სასახლეში⁹¹. ამ „აღზრდაში“ უეჭველია, უპირველესი ადგილი „ლაშქრობას“ ეჭირა⁹². „სარაინდო“-„საჭაბუკო“ საქმიანობაში დამსახურების შემდეგ, „უკულო“ „ღარბაზის ყმა-მოყმეები“ სათანადოდ ჯილდოვდებოდნენ და სასახლეში წინაურდებოდნენ — „კელსა“ და ამ „კელის“ შესაფერ „წყალობას“ იღებდნენ. საამისოდ უაღრესად მკაფიოა თვით „ღარბაზის ყმად თაყვანებული“ ივანე მხარგრძელის კარიერა. „უკულო ღარბაზის ერის“ წარმომადგენლებს რომ „ლაშქრობა“ ვეალებოდათ, კარგად ჩანს თამარის ისტორიკოსის ცნობიდან: „ამისდა შემდგომად წარვიდეს მკარგრძელნი, ძენი სარგისისნი და ვარამისნი, მოყმენი პირ-წაღმართნი, უხუცესნი ზაქარია და ზაქარია და ალოცვილნი, ივანე და სარგის და ულოცველნი და ილაშქრეს ქვეყანასა ღვინისასა“⁹³. (ხაზი ჩვენი, ი. ა.) სათანადო დამსახურების და თავის გამოჩენის შემდეგ ივანე მხარგრძელმა „დალოცვა“ და „კელიც“ მიიღო⁹⁴. ცხადია, ივანეს მაგალითი ტიპიურია⁹⁵.

„ღარბაზის ყმის“ მსგავსი ინსტიტუტი დამახასიათებელი იყო დასავლეთ ევროპისათვისაც. წარჩინებული ახალგაზრდა ადრევე იწყებდა სამეფისკარო ცხოვრებას (ცხადია, მეფის ნებართვით). იგი ჯერ aulicus ხდებოდა და გარკვეული სკოლა უნდა გაეელო, რომ რანგში ამალეებულყო. ეს სკოლა იყო სასახლის სამსახური (militia palatina)⁹⁶. ამის შემდგომ მას უფრო მაღალ პატივში აიყვანდნენ და იგი

⁸⁸ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 298.

⁸⁹ Н. Я. Марр, Вступительные и заключительные строфы Витязя в барсовой коже Шоты из Руставы. Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии, кн., XII, Спб, с. XI—XV.

⁹⁰ ს. კაკაბაძე, რუსთაველი და მისი ეფესისტეოსიანი, თბ., 1966, გვ. 209—218.

⁹¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 295. იხ. ასევე თ. ჩხეიძე, აღზრდის ინსტიტუტი სასახურ ირანში, თბ., 1979, გვ. 48—56.

⁹² ისტორიანი და აზმანი შარვანდეთანი, გვ. 39.

⁹³ იქვე, გვ. 54.

⁹⁴ გარკვეული საფეხურების გავლის ანცილებლობის თვალსაზრისით. იხ. კი, ცხადია უველა „ყმა-მოყმე“ ვერ აღწევდა ივანე მხარგრძელს მდგომარეობას.

⁹⁵ Фюстель де-Кулаж, დასახ. ნაშრომი, გვ. 94, 176—177, 180.

procer, optimas ხდებოდა⁹⁷, უბრალო palatini-დან („ღარბაზის ერი“) proceres, optimas palatii-ს („სასახლის დიდებულები“) რანგში გადადიოდა.

გარკვეული საფეხურები იყო დაწესებული კარზე დაწინაურებისათვის აღმოსავლეთშიც⁹⁸.

უფიქრობთ, კონკრეტული მასალა საკმაოდ კარგად წარმოგვიჩენს „ღარბაზის ერის“ ზოგად კატეგორიაში შემაჯავლი, „უკველო ღარბაზის ერის“ შემადგენელი „ღარბაზის ყმების“ როლსა და ფუნქციებს.

„ღარბაზის ერი“, „ერი პალატისა“, „ტიძრეული“ მეფის უახლოესი გარემოცვა იყო. აღნიშნულ კატეგორიაში შემაჯავლი პირები შეადგენდნენ მეფის „სასახლეს“, „ღარბაზს“ და უაღრესად მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს ცხოვრებაში.

„ღარბაზის ერი“, როგორც წყაროების ანალიზი გვარწმუნებს, სოციალურად ჭრელი კატეგორია იყო. მასში შედიოდნენ როგორც წარჩინებული დიდგვარიანები, ისე წვრილი აზნაურები და მსახურები⁹⁹. ტერმინი „ღარბაზის ერი“ (resp. „პალატის ერი“, „ტიძრეული“) აღნიშნავდა სასახლის შტატს მთლიანად, დიფერენცირების გარეშე. „ღარბაზის ერის“ დიფერენცირება ხდებოდა არა სოციალური ნიშნით, არამედ „კვლის“ ქონებით, სასახლის კარის მოხელეობასთან დამოკიდებულებით. ცხადია, პრაქტიკაში სოციალურ მდგომარეობას წამყვანი მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ ეს არაა ასახული სასახლის შტატის ამსახველ ტერმინოლოგიაში. ჩანს, თავისთავად იგულისხმებოდა, რომ სამეფო კარის დიდი თანამდებობები დიდგვარიანებს დაეჭირათ, ხოლო მცირე, „საკვლოსნო“ ფუნქციები კი წვრილ აზნაურებსა და მსახურებს შეეხსრულებინათ.

ამდენად, „ღარბაზის ერი“ არის სასახლის მოხელეთა, „კვლოსანთა“ და „უკველოთა“ ერთობლიობა და არა „სახელმწიფო ღარბაზის ნამდვილი წევრები“¹⁰⁰, „სახელმწიფო საბჭო“¹⁰¹.

⁹⁷ Du Cange. Glossarium, VI, Band, pag. 107; Фюстель де-Кюланж. Слов. восточн., pag. 174.

⁹⁸ Сясет-наме, книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-Мулька, перевод, введение и примечания Б. Н. Заходера, М.—Л., 1949, с. 110—111.

⁹⁹ ი. ანთელავა, ღარბაზი XI—XII სს. საქართველოში, pag. 156—157.

¹⁰⁰ შდრ. ი. ჭავჭავაძის მიერ, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, pag. 237—245; შდრ. ამგვარივე აზრით ნ. ურბნელის, ძველსადაცა მეფე გიორგი ბრწყინვალესი, ტფ., 1890, pag. 25—26; ა. კიკელიძე, ქართული სახელმწიფო ღარბაზი და მისი ადგილი „ვეფხისტყაოსანში“, XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1968, pag. 211—237; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, pag. 350.

¹⁰¹ იბ. ი. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, pag. 146—127.

XI—XIII საუკუნეების საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს სახელმწიფოს შთაეარ პოლიტიკურ-ადმინისტრაციულ დაწესებულებას, თავის მხრივ წარმოადგენდა დაწესებულებათა (უწყებათა) კომპლექსს. ეს უწყებები იყო საწოლი-სალარო, საქურჭლე, ზარდახანა, სააჯო კარი, საჯინიბო, საგანმგეო, საღვინე და სხვ. სასახლის ამ უწყებებიდან ხდებოდა სახელმწიფოს, დომენისა და თვით სასახლის მართვა. მმართველობის ამ სამი სხვადასხვა სფეროს ხელმძღვანელობა, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, სასახლეში იყო წარმოდგენილი. მათი ფუნქციებიც ხშირად ერთმანეთში იყო შერეული. უნდა აღინიშნოს, რომ ამგვარი ვითარება არავითარ უცნაურობას არ წარმოადგენს. მოხელეთა ფუნქციების შერევა დამახასიათებელი იყო როგორც დასავლეთ ევროპისათვის¹⁰², ისე ბიზანტიისათვისაც¹⁰³. ამ მხრივ შედარებით განსხვავებულია საქართველოს მეზობელი მაკმადიანური აღმოსავლეთის ქვეყნები, სადაც სასახლისა (dārğah) და სამოქალაქო მმართველობა (divan) მკვეთრად იყო გამოიჯნული და ცალკე ორგანიზებული¹⁰⁴.

თავის დროზე ი. ჯგაბიშვილმა დაწვრილებით წარმოადგინა სასახლის მოხელეების უფლება-მოვალეობანი და ამ საკითხთან ერთად შეისწავლა სასახლის სათანადო უწყებებიც¹⁰⁵. ვფიქრობთ, დიდმნიშვნელოვან შედეგებთან ერთად კვლევის ასეთ გზას არსებითი ნაკლიც ახლდა. სამოხელეო იერარქიის მიხედვით წარმოებულმა კვლევამ, ი. ჯგაბიშვილს მხედველობიდან გამოაპარა სასახლის ცალკეული უწყებების მნიშვნელობა. ამიტომაცაა, რომ „საწოლი-სალარო“ მან შსახურთუხუცესის სახელისუფლოსთან დაკავშირებით შეისწავლა და ეს დაწესებულება არსებითად შეუფასებელი დარჩა, თუმცა ზოგადად მისი დიდი მნიშვნელობა კი აღნიშნა¹⁰⁶.

¹⁰² Н. Ф. Колесникий феодалное государство. М., 1967, с. 46.

¹⁰³ Г. Г. Литаврин, Византийское общество и государство в X—XI вв., М., 1977, с. 181—182.

¹⁰⁴ В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Сочинения, т. I, М., 1963, зз. 286; В. Гордлевский, Государство сельджукидов Малой Азии, М.—Л., 1941, зз. 137, 159; EI, vol. II, fasc. 28, Leiden-London, 1962, зз. 332; ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო XI საუკუნეში, თბ., 1968, зз. 135—144; Н. Horst, Die staatsverwaltung der Grossghiden und Hhorazmšāhs, Wiesbaden, 1964, зз. 16, 24, 73.

¹⁰⁵ ი. ჯგაბიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, зз. 108—218.

¹⁰⁶ იქვე, зз. 185—188.

„საწოლი-სალარო“ წარმოადგენდა სასახლის ძირითად უწყვეტ კურო უწყებებს, საიდანაც ხდებოდა მართვა, სადაც იკრიბებოდა სამეფო თათბირი („ვეზირობა“). აქედან გამომდინარე, სწორედ „საწოლი“ იყო წამყვანი სასახლის უწყებრივ სტრუქტურაში. ა. კიკვიძემ სწორად შენიშნა, რომ „საწოლი“ მეფის კაბინეტი იყო¹⁰⁷. ქ. ჩხატარაიშვილმა კი აღნიშნა, რომ „საწოლი“ იგივე იყო, რაც ევროპის ფეოდალურ სახელმწიფოებში camera¹⁰⁸. ვფიქრობთ, ამ საკითხს არსებითი და საგანგებო შესწავლა სჭირდება.

Camera-ს მნიშვნელობა დღე კანქის მიხედვით იყო domus, cubiculum, coenaculum, conclavis და იგი უდრიდა გალურ (ფრანგულ) chambre-ს¹⁰⁹. იგივე მნიშვნელობისაა aerarium, fiscus, secretum, secreta regia¹¹⁰.

ამდენად camera წარმოადგენდა მეფის აპარტამენტებს, სადაც ის ცხოვრობდა, ქონდა სასაიდლო ოთახი (conclavis) და ხაზინა (aerarium, secretum). ცხადია, აქვე იყო საკუთრივ საწოლი ოთახი (cubiculum).

მეფის camera-ში ინახებოდა ოქრო ზოდებში, ფული, ძვირფასი ნივთები, ოფიციალური დოკუმენტები, საგადასახადო რეგისტრები, შემოსავალ-გასავლის ანგარიშები, სამეფო ბრძანებულებათა პირები¹¹¹. Camera-ს ემსახურებოდა დაცვის საგანგებო შტატი (camerarii, cubicularii)¹¹².

ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს მეთაურის „საწოლი“, თავისი სტრუქტურითა და ფუნქციებით ძალზე უახლოვდება, როგორც აღნიშნული იყო, camera-ს.

სასახლის მრავალრიცხოვანი უწყებებიდან, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ხდებოდა სახელმწიფოს, ღმრთისა და თვით სასახლის მართვა. „საწოლი“ იყო სასახლის ის უწყება, საიდანაც სახელმწიფოს მართვა ხორციელდებოდა.

ერთადერთი წყარო, საიდანაც ასეთი დასკვნა გამომდინარეობს, „ხელმწიფოს კარის ვარიეებაა“. ამიტომაც, საჭიროდ მიგვაჩნია დაწერი-

¹⁰⁷ ა. კიკვიძე, ქართული სახელმწიფო დარბაზი და მისი ადგილი „ვეფხისტყაოსანში“, გვ. 220.

¹⁰⁸ ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები, გვ. 53.

¹⁰⁹ Du Cange, Glossarium, II, Band, გვ. 45—51.

¹¹⁰ Du Cange, Glossarium, VI Band, გვ. 386—388; Фюстель де Куланж, დასახ. ნაშრომი, გვ. 190.

¹¹¹ Фюстель де Куланж, დასახ. ნაშრომი, გვ. 190—191.

¹¹² იქვე, გვ. 181.

ლებით შევეხოთ ამ ძეგლის ყველა ცნობას „საწოლისა“ და „სალაროს“ შესახებ.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ ცნობით: „მსახურთუხუცესი ვეზირია და მისის ველისა არის: სალარო, საწოლი, მესაწოლეთუხუცესი, მოლარეთუხუცესი, ფარეთუხუცესი, ციცხეთუხუცესი, მეხილეთუხუცესი“¹¹³.

ესაა საწოლისა და სალაროს დაცვისა და მომსახურების შტატი. მესაწოლეთუხუცესს ექვემდებარებოდა შვიდასი სახლი მესაწოლე, რომელთაგან გლეხი (მსახური) იყო რვა სახლი¹¹⁴, ხოლო დანარჩენი აზნაური¹¹⁵. მესაწოლეების ერთი ნაწილი შეადგენდა მეფის „წინამწოლს“¹¹⁶.

ი. ჯავახიშვილის აზრით, მესაწოლეები „საწოლის“ მოხელეები იყვნენ, რომელთაც სათავეში მესაწოლეთუხუცესი ედგათ¹¹⁷. ი. სურგულაძის განმარტებით, მესაწოლე მეფის საწოლის გამგეა და იგივეა, რაც წინამწოლი¹¹⁸. ამ დასკვნებს, ჩვენი აზრით, დაზუსტება ესაჭიროება. „მესაწოლეები“ და „წინამწოლეები“ არ შეიძლება განვიხილოთ მოხელეებად“, როგორც ეს ი. ჯავახიშვილს მიაჩნია (ისინი „კელოსნები“ უნდა ყოფილიყვნენ) და არც „საწოლის გამგეებად“, როგორც ი. სურგულაძე ფიქრობს. „მესაწოლეები“, როგორც სრულიად აშკარად ჩანს სათანადო მასალიდან, მეფის პიროვნებისა და საწოლის მცველები იყვნენ. მესაწოლეების მცველობას ქ. ჩხატარაიშვილიც შენიშნავს¹¹⁹, მაგრამ არ განმარტავს რა სახის მცველები იგულისხმებიან აქ. „მესაწოლეები“ და „წინამწოლეები“ მეფის „სხეულის მცველები“ (телохранитель) იყვნენ, რაც ცხადია, განასხვავებთ მათ საერთოდ „მცველის“ ცნებისაგან. „სხეულის მცველი“, სულხან-საბას განმარტებით: „ესენი არიან კაცნი შეჭურვილნი მარადის თანამყოფნი მეფეთა და მეპატრონეთა თანა, რათა არაეინ იკადროს ბოროტი უფალთა ზედა“¹²⁰. „წინამწოლი“ დადსტურებულია „ვეფხისტყაოსანშიც“ და სრულიად აშკარად „სხეულის

¹¹³ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 83; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 36.

¹¹⁴ ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები, გვ. 53.

¹¹⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 84; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 37.

¹¹⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 85; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 38.

¹¹⁷ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 186.

¹¹⁸ ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 181.

¹¹⁹ ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები, გვ. 53.

¹²⁰ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ., ტ. IV, თბ., 1966, გვ. 127.

მცველს“ (телохранитель) ნიშნავს. ხვარაზშშას შვილის მოსაკლავად წასულმა ტარიელმა მონები წაიყვანა და უჩუმრად შევიდა სასიძოს კარავში:

კარვის კალთა ჩახლათული ჩავექრ, ჩავაკარბაძე,
უმასა ფერხთა მოვეკიდე, თავი სვეტსა შევეტაძე.
წინა მწოლთა დინახნეს, გლოვა მიხვდა საარავე (351)*

„ვეფხისტყაოსნის“ „წინამწოლი“ ისაა, ვისაც კარავში მყოფი ხვარაზშშას შვილის სხეულის დაცვა ევალებათ.

ამდენად, „მესაწოლეები“ და „წინამწოლები“ მეფის სხეულის დაცვაა და ამავე დროს „საწოლის“ დაცვაც. მესაწოლეთუხუცესი კი მეფის სხეულის მცველთა მეთაურია და არა „საწოლის“ გამგებელი მოხელე.

„საწოლს“ ემსახურებოდა ასევე „საწოლის მეკარე“ და „კარის დარაჯა“¹²¹. „საწოლის მეკარე“ და „კარის დარაჯა“, როგორც შეგვიძლია დავასკვნათ, ვარედან იცავდნენ „საწოლს“, მაშინ, როდესაც „მესაწოლეები“ და „წინამწოლი-მესაწოლეები“ საწოლს შიგნით უნდა იმყოფებოდნენ. „საწოლის მეკარე“ დადასტურებულია „ვეფხისტყაოსანშიც“ (358, 359). აქ იგი ტარიელის „საწოლის“ მეკარეა და საფეხებით მართებულია ი. სურგულაძის დასკვნა, რომ „საწოლის მეკარე“ მეფის გარდა სხვებსაც ჰყავდათ¹²².

სასახლეში, ცხადია, დაცვის სხვა კონტიგენტებიც იყო, ხოლო მეფის „საწოლისა“ და სხეულის მცველობა საგანგებოდ მესაწოლეთუხუცესის სახელოდ ჩანს, რომელსაც მესაწოლე-წინამწოლები, საწოლის მეკარე და კარის დარაჯა ექვემდებარებოდნენ. ეს პირები ყოველთვის საწოლთან ჩანან დაკავშირებულნი. დიდი დარბაზობის დროს, „საწოლის მეკარე ... ქვე ვერ დაჯდების; ითვალვენ და საწოლსა წავა; და წინამწოლსაცა მიუვა სათვალავი და მუნ სჭამენ“¹²³. რით აიხსნება ასეთი წესის არსებობა? ვფიქრობთ, იმით რომ სამეფო დარბაზობის დროს მეფის „საწოლი“ დაცვის გარეშე არ დარჩენილიყო, მუდმივი ყურადღების ქვეშ ყოფილიყო. დიდი დარბაზობის დროს სამეფო სუფრას მეჯინიბეებიც უსხდნენ¹²⁴ და, ცხადია, საწოლის მეკარის იქ

* აქ და ყველგან ქვემოთ გამოყენებულია „ვეფხისტყაოსნის“ 1966 წლის საიუბილეო გამოცემა.

¹²¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 85; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 38.

¹²² ი. სურგულაძე, სახელმწიფოსა და სამართლის საკითხები, „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, თბ., 1977, გვ. 162—163.

¹²³ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 89; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 42.

¹²⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 94; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 48.

არდაშვება საწოლის დაცვის დიდი მნიშვნელობითა და მულმივი აუცილებლობით უნდა აიხსნას.

მოლარეთუხუცესს, როგორც აღნიშნულია ი. ჯავახიშვილის მიერ, „მოლარეები“ და „სალარო“ ექვემდებარებოდა¹²⁵. მოლარეთუხუცესი „სალაროთ“ უფროსი იყო, ესე იგი მას ყველა სალაროები ექვემდებარებოდნენ¹²⁶. (ხაზი ი. ჯავახიშვილისაა, ი. ა.).

ეს დასკვნა არ უნდა იყოს სწორი. როგორც ჩანს „ხელმწიფის კარის გარიგებიდან“, სამეფო კარზე იყვნენ „ზარდახნის“ მოლარე და საღვინის მოლარე¹²⁷. ისინი, ცხადია, არა მოლარეთუხუცესს, არამედ ზარადხანისა და საღვინის ხელისუფლებს ექვემდებარებოდნენ. ვინაიდან დამოწმებული გვაქვს ზარადხანისა და საღვინის (ცალკე უწყებების) მოლარეები, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ „სალაროს მოლარეები“, მოლარეთუხუცესის ხელქვეითნი, იგივე „საწოლის მოლარეები“ უნდა ყოფილიყვნენ. საამისო დასკვნის საფუძველს „ვეფხისტყაოსანი“ იძლევა:

თინათინს ესმა მამისა ეგეთი დაღრეჯილობა,
აღვა და კარსა მივიდა, — ქქონა მზისაცა ცილობა,
მოლარე იხმო, უბრძანა: „ძილა თუ ღვიძილობა“ (101)
საწოლის მეკრე შემოდვა, მოლარე გაიფანა მან. (351)

თინათინი მამის „საწოლის“ კარს მივიდა და მოლარეს ჰკითხა, ძინავს თუ არა როსტეევანს. ასევე, საწოლში „შემომდგარ“ საწოლის მეკრეს მოლარე გაჰყავს წერილის გადასაცემად. ეს მოლარე „შინაური მოლარეა“. აქედან ცხადი ხდება, რომ მოლარე „საწოლთაანაა“ დაკავშირებული¹²⁸. ჩვენი აზრით, „საწოლი“ და „სალარო“ ერთი უწყება იყო და მოლარეთუხუცესი მეთაურობდა იმ მოლარეებს, რომლებიც „საწოლსა“ და „სალაროს“ ემსახურებოდნენ.

რას წარმოადგენდა თვით „სალარო“?!

ი. ჯავახიშვილის აზრით, სალაროში ინახებოდა ისეთი განძეულობა, რაც „საქმარებლად სანიადავოდ“ არ იყო საჭირო და შეკრული იყო. „საჭურჭლეში“ კი პირიქით, „საქმარებლად სანიადავოდ“ საჭირო განძეულობა იყო შენახული¹²⁹. „საჭურჭლე სანიადავო სახმა-

¹²⁵ ი. ჯავახიშვილი, ქართლის სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 184.

¹²⁶ იქვე.

¹²⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 87; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 40.

¹²⁸ შტრ. გ. სოსელია, საქართველოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფოებრივი წყობილება „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, სოხუმი, 1956, გვ. 148.

¹²⁹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 174.

რებელი და საბარჯავი ხაზინა ყოფილა, სალარო კი ერთგვარი ხელ-
 ხლებელი, „შეკრული“, „სათაენოს მსგავსად განკუთვნილი ხაზინა
 არის“¹³⁰. აი, ამ „სათაენო“ ხაზინის გამგებლად მიაჩნდა განსჯენდულნი
 მკვლევარს მოლარეთუხუცესი და შენიშნავდა: „განსაკუთრებული
 ყურადღების ღირსია, რომ სალარო მეჭურჭლეთუხუცესს არ ექვემ-
 დებარებოდა, არამედ მართო საჭურჭლე“¹³¹. ამ დასკვნის ვაზიარება
 ჩვენ არ მიგვაჩნია შესაძლებლად. „ხელმწიფის კარის გარიგებიდან“
 (საიდანაც სარგებლობს ი. ჯავახიშვილი) სავსებით მკაფიოდ ჩანს, რომ
 „სალაროში“ დაცული „სათაენო ხაზინის“, „შეკრული“ განძეულობის
 გამგებელი მოლარეთუხუცესი კი არ იყო, არამედ სწორედ მეჭურ-
 ჭლეთუხუცესი. „კარის გარიგებაში“ აღნიშნულია: „დიდი არის
 მეჭურჭლეთუხუცესი ... [.. და მისია ჯელისა] არის: ძველნი ქალაქ-
 ნი, ვაჭარნი, სავაჭრო ... რაც სალაროს ოქროს ჭურჭელი,
 ანუ ვერცხლძა, საგმარებლად სანიად აგოდ არ
 უნდა და შეკრული ძეს; სხვა ლარი და ჭურჭელი, ჩინური და
 ქაშანური ... ყოველი საჭურჭლესა ძეს და დგას“¹³². (ხაზი ჩვენია, ი. ა.)
 ამ ცნობიდან სავსებით არაოთაზროვნად გამომდინარეობს, რომ „სა-
 ლაროში“ დადებული ოქროსა და ვერცხლის ჭურჭელი, რომელიც
 „შეკრულია“, ისევეა მეჭურჭლეთუხუცესის ჯელისა, როგორც ქალაქ-
 ნი, ვაჭარნი და „სხვა ლარი და ჭურჭელი“, რომელიც საკუთრივ
 საჭურჭლეში ინახება.

ამდენად, „სალაროში“ დაცული განძეულობა არ იყო მოლარეთუხუცესის ჯელისა. იგი მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდა.

მაშ რა იყო „სალაროში“ მოლარეთუხუცესის მოსაკითხი და „საკვლო“? ასეთს წარმოადგენდა დიდი სასიგელე სახელმწიფო ბეჭედი.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ იმ მონაკვეთში, სადაც მოლარეთუხუცესზეა საუბარი, ერთი სიტყვაც არაა ნათქვამი განძეულობაზე (სალაროში დაცულ განძეულობაზე საუბარია მეჭურჭლეთუხუცესისადმი მიძღვნილ მონაკვეთში), სამაგიეროდ კი „კარის გარიგების“ ავტორი ვრცლად მსჯელობს დიდ სასიგელე ბეჭედზე. ი. სურგულაძემ სავსებით სწორად დაადგინა, რომ დიდი სახელმწიფო სასიგელე ბეჭედი ინახებოდა სალაროში და სიგელი დასაბეჭდად იქ მიჰქონ-

¹³⁰ იქვე.

¹³¹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაგვ. I, გვ. 75.

¹³² ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 86; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 39.

დათ¹³³. მოლარეთუხუცესს ეძლეოდა „საგასახსნითე ბეჭედი“, რომლითაც დაბეჭდილი იყო დიდი სასიგელე ბეჭედი¹³⁴. გამზადებულად სიგელი მწიგნობარს სალაროში მიჰქონდა, „საგასახსნითე ბეჭდით“ დაბეჭდილ „დიდ სასიგელე ბეჭედს“ მოლარეთუხუცესი ვახსნიდა. სიგელს დაბეჭდავდნენ და დიდ სასიგელე ბეჭედსაც კვლავ დაბეჭდავდნენ მომავალ ხმარებადნის. ამ პროცედურაში სალაროს მოლარე და მეგოდრე მონაწილეობდნენ¹³⁵. ნიშანდობლივია, რომ ზარადხანისა და საღვინესთან დაკავშირებით იხსენიება საანგარიშო გოდორი¹³⁶, სიგელის დაბეჭდვის დროს კი მეგოდრე. ა. სურგულაძის აზრით, მეგოდრე შესაძლოა იყო იმ გოდრის შემნახველი, სადაც საბეჭდველ გამზადებული ზონარგაყრილი ლითონის ნაჭრები ეწყობ¹³⁷. ჩვენ ეს აზრი არ მიგვაჩნია მართებულად. საანგარიშო გოდრებში ზარადხანისა და საღვინის უწყებათა აღწერის, ანგარიშის ნუსხები ინახებოდა¹³⁸. საფიქრებელია, რომ მეგოდრე, რომელიც მონაწილეობდა სიგელის დაბეჭდვის პროცედურაში, ინახავდა ამ სიგელის დაბეჭდილ პირს სამეფო არქივისათვის. შეუძლებელია გაცემული სიგელის პირი სასახლეში არ ყოფილიყო დაცული. ამ საკითხთან დაკავშირებით საჭიროა გავიხსენოთ „აფხაზეთის შეფეთა დივანი“, რომელიც დაცული იყო „საჭურჭლეში“¹³⁹. XIII საუკუნის ერთი ცნობით, სასახლეში დაცული იყო საგადასახადო რევისტრები¹⁴⁰. ინტერესს იწვევს „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ერთი ნაკლული ადგილიც. ყოველდღიურად მწიგნობართუხუცესს ეკუთვნოდა 5 ფურცელი ქალაღი, სამი — საწოლის მწიგნობარს, ორი — ზარადხანისას და თითო — დანარჩენთ. რამ ეს დაწერონ და მეჭურჭლეს ჩაკვით ყელსა“ ...¹⁴¹ ი. სურგულაძე ამ საკითხთან დაკავშირებით რამდენიმე ვარაუდს გამოთქვამს: „მეჭურჭლე მათი დამატარებელი იყო თუ შემკრები და შემნახველი“¹⁴². ვფიქრობთ, პარკით,

¹³³ ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 99.

¹³⁴ იქვე, გვ. 37, 188.

¹³⁵ იქვე, გვ. 37, 99.

¹³⁶ იქვე, გვ. 40, 41, 99.

¹³⁷ იქვე, გვ. 99.

¹³⁸ იქვე.

¹³⁹ С. Н. Джанашиа, О времени и условиях возникновения Абхазского царства, შრომები, ტ. II, თბ., 1952; 324; შ. ბაღრიძე, ქართველთა სამეფოს პოლიტიკური სტრუქტურის ისტორიიდან, თსუ შრომები, ტ. 113 (V), თბ., 1965, გვ. 252, სქოლიო 162.

¹⁴⁰ სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთა“-ს ძველი ქართული თარგმანები, ე. ცაგარეიშვილის გამოცემა, თბ., 1978, გვ. 104—105; ი. ჭავჭავაძის მიერ, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 134—135.

¹⁴¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 82; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები გვ. 34.

¹⁴² ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 92.

თოფრით („ნავეი“) აღჭურვილი მეჭურჭლე შესანახად კრებდა მწიკ-
ნობართა ნაწერს. აკი აღნიშნულია კიდევ ტექსტში: „რად ეს დაწერ-
რონ“. ე. ი. თოფრიანი მეჭურჭლე დაწერილი ქალაღდების შემკრები
და შემნახველი იყო.

ვინაიდან „სალაროს“ განძეულობა, რომელიც „საჭურჭლისაგან“
განსხვავებით, „შეკრული“ იყო, ექვემდებარებოდა მეჭურჭლეთუხუ-
ცესს, ვფიქრობთ, რომ სამეფო სიგელთა პირები, საგადასახლო და
საანგარიშო რეგისტრებიც სალაროში ინახებოდა და „საჭურჭლის“
„სალაროში“ დაცულ ნაწილს წარმოადგენდა.

შესაძლებელია გამოვიტანოთ დასკვნა, რომ მოლარეთუხუცესი
იყო დიდი სახელმწიფო ბეჭდის მცველი და მას სალაროში დაცულ
განძეულობაზე ხელი არ მიუწვდებოდა. ეს უკანასკნელი მეჭურჭლეთ-
უხუცესის სახელო იყო.

ამრიგად, მესაწოლეთუხუცესს და მის ხელქვეითებს ევალებოდათ
მეფის „სხეულის“ და „საწოლის“ დაცვა, ხოლო მოლარეთუხუცესს—
დიდი სახელმწიფო სასიგელე ბეჭდის დაცვა. მოლარეები ფუნქციონი-
რებდნენ საწოლშიც და ასრულებდნენ მომხსენებლის, ამბის მიმტან-
მომტანის ფუნქციებსაც.

გარდა მესაწოლეთუხუცესისა და მოლარეთუხუცესისა, მსახურთ-
უხუცესს ექვემდებარებოდა საწოლის საფარეშო სამსახური — ფა-
რეშთუხუცესი, ციცხთუხუცესი, მენილეთუხუცესი და მათი შტატი¹⁴³.
მოკლედ შევხვით აღნიშნულ სამსახურს.

ფარეშთუხუცესს ევალებოდა საწოლის მოწყობილობის მოვლა-
პატრონობა. ეს იყო „კელის ნოხნი, სანთელი, ფანარი, მაშხალა“¹⁴⁴.
„გარეჯით ნაძლნობი“ ცოცხით ფარეშთუხუცესს უნდა გაეწმინდა
მეფის საწოლი ტახტი და ნოხი, ხოლო „სხეკთა ნოხთა“ ფარეშები
წმენდნენ¹⁴⁵. ფარეშთუხუცესს ევალებოდა სამეფო კარვის, ხარვისა
და ჩადრის¹⁴⁶ გაწეობა და „კაზმა“¹⁴⁷.

ი. ჯავახიშვილს შენიშნული აქვს, რომ „ხელმწიფის კარის
გარიგების“ მიხედვით, იმ ოთახს, სადაც „ვაზირობა“ უნდა ჩატარე-

¹⁴³ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 188—189.

¹⁴⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 85; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 38.

¹⁴⁵ იქვე.

¹⁴⁶ „ჩადრის“ შესახებ იხ. რ. კიცნაძე, ფარსადან ვორციქანიძე და „ისტორიანი და აზმანი შარაენდელთანი“, თბ., 1975, გვ. 74; მისივე Очерки по источникам истории Грузии, Тб., 1960, с. 91.

¹⁴⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 85; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 38.

ბულიყო, ფარეშთუხუცესი „კაზმაედა“¹⁴⁸. სამწუხაროდ, განსვენებულ მკვლევარს არ აღუნიშნავს, რატომ უნდა გაეწყო „საეაზირო“ ოთახი საწოლის მოხელეს, ფარეშთუხუცესს. ჩვენი აზრით, იმიტომ, რომ „ეაზირობა“ საწოლში მიმდინარეობდა (იხ. ქვემოთ).

ციცხეთუხუცესს და მის ხელქვეით ციცივებს ვეაღებოდით „აბანოს თბობა“, „სახლის გვა“, „შეშის კოდა“, „ცეცხლის ნთება“ და სხვა¹⁴⁹.

მეხილეთუხუცესი „მეხილეების“ უფროსი იყო და „მას ებარა ხილის საქმე და ჭურჭელ-იარაღი“¹⁵⁰.

საწოლის მომსახურებაში მონაწილეობას იღებდა „საღვინის“ უწყებაც. „საღამოს მეღვინე ფანჯას მომცროს მიიღებს, მყინვარიანთა ჭურჭლითა, ანუ ტაბაკითა, ზედა მყინვარსა დაპყრის და კელთა. მანდილი აქვს. . . და თუ მეფესა ღამით მოეწყუროს, ბძანოს, რომელიცა უნდა“¹⁵¹. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ეს აღგილი ეხმიანება იმ მონაკვეთს, სადაც „საღვინეზე“ და მეღვინეთუხუცესის სახელოზეა საუბარი: „და ბოლოს სათიკარი რკინისა არის, დაასობენ საღვინესა შიგან, საღვინის მოღარე მას ზედა დაკიდებს და ფანჯისა მისაღებელი კელმანდილიცა მასვე ზედა კვიდავს“¹⁵². მეფის საწოლის ღვინით მომარაგება ღამით, როგორც ჩანს, „საღვინის“ მოვალეობას შეადგენდა, ხოლო საღვინის მოღარე მისატან ჭურჭელს გააწყობდა¹⁵³.

„ხელმწიფის კარის გარიგებიდან“ ჩანს, რომ მეფე „საწოლის“ აპარტამენტებში საუზმობდა. ამაზე უნდა მიგვანიშნებდეს: „რამ ტაბაკი აიღონ“¹⁵⁴.

სრული უეჭველობით შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ „ს ა წ ო ლ ი ს“ აპარტამენტებშივე ეწყობოდა „პურობა“ და „ხილობა“. „თუ პურობას ღამე შემოესწრას, სანთელი სასანთლითა და მისითა ნატიითა თავ-თავის საფარეშოთა არის. . . და რა გაიყარნენ, ორი მაშხალა ჭყონდიდელს წაუძღვების და თვითო სამთა ვეზირთა. . . და ივინი ფარეშთ შეჭამადთა და ღვინოს მოსცემენ“¹⁵⁵.

¹⁴⁸ ი. ქ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 199.

¹⁴⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, 85; ი. ს უ რ გ ე ლ ა ძ ე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 39.

¹⁵⁰ ი. ქ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 189.

¹⁵¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 85; ი. ს უ რ გ ე ლ ა ძ ე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 38.

¹⁵² იქვე, გვ. 88; გვ. 41.

¹⁵³ იქვე.

¹⁵⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 85; ი. ს უ რ გ ე ლ ა ძ ე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 38.

¹⁵⁵ იქვე.

როგორც „კარის გარიგების“ ამ ადგილიდან ჩანს, სასახლის უმაღლესი მოხელეები მეფესთან პურობდნენ „საწოლში“ და აქ მხოლოდ ფარეშთუხუცესის შტატი ემსახურებოდა. იგივე ითქმის „ხილობაზე“: „და აგრევე ხილობას ტახტი ოდესცა მოეკაზმოს, მას შიგა იგი (ფარეშთუხუცესი, ი. ა.) ახლავს“¹⁵⁶. „პურობა“ და „ხილობა“ „ვეფხისტყაოსანშიც“ ჩანს:

ღღე ერთ გარდახდა. პურობა, სმა-ჭამა იყო, ხილობა (56).

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ სათანადო ადგილებიდან, რომლებიც ზევით განვიხილეთ, აშკარად ჩანს, რომ მსახურთუხუცესსა და მის სახელოს ევალებოდა მეფისა და სახელმწიფო ბეჭდის და ც ვ ა, მეფის პერსონის მომსახურება საწოლში. მიუხედავად ამისა, ჩვენ არ მიგვანინია შესაძლებლად დავასკვნათ, რომ მსახურთუხუცესი იყო საწოლისა და საღაროს, როგორც უწყების გამგებელი. საწოლისა და საღაროს კომპლექსში უაღრესად მნიშვნელოვანი ფუნქციები ეპყრა მეჭურჭლეთუხუცესს, რომელიც ზემოაღნიშნულებისამებრ, განაგებდა საღაროში დაცულ განძეულობას. უაღრესად ღიდ როლს ასრულებდა საწოლში ასევე საწოლის მწიგნობარი.

საწოლის მწიგნობარი, რომელიც მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის სახელს ეკუთვნოდა¹⁵⁷, როგორც ჩანს, უაღრესად ღიდი პრეროგატივებით იყო აღჭურვილი. „კარის გარიგების“ ცნობით: „ველათისაგან კიდე საყდარნი და სხვანი მონასტერნი და ეკლესიანი, ხუცესნი და მონაზონნი და რაც საეკლესიონი დასნი არიან — ყველა ჭყონდიდლის და საწოლის მწიგნობრის საკელოსა“¹⁵⁸. მართალია, ამ ცნობაში სისრულით როდია მოცემული ჭყონდიდლისა და საწოლის მწიგნობრის ფუნქციები, მაგრამ საინტერესო სხვა რამეა. საწოლის მწიგნობარი ჭყონდიდელთან ერთად გამოდის „საეკლესიო დასის“ ხელისუფლად, რაც მის უაღრეს მნიშვნელობაზე მიუთითებს. საწოლის მწიგნობარს, „კარის გარიგების“ მიხედვით, მართებდა „ზედამდგომელი მეჭურჭლე“. იგი, ა. კიკვიძის მართებული შენიშვნით, იყო საწოლის, როგორც მეფის კაბინეტის, გამგებელი და მეფის პირადი მდივანი¹⁵⁹. ნიშანდობლივია, რომ საწოლის მწიგნობრობა დოკუმენტების მიხედვით, ხშირად გავრთიანებული იყო საჭურჭლის მწიგნობრობასთან. თამარის გულათისადმი ბოძებული სიგელი დაწერილია საწოლისა და საჭურჭლის მწიგნობარ არსენ სამძივარის მიერ¹⁶⁰; ასევე საწოლისა და

¹⁵⁶ იქვე.

¹⁵⁷ იქვე, გვ. 82; გვ. 34; ი. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 135—136.

¹⁵⁸ იქვე, გვ. 82; გვ. 34; ი. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 135—136.

¹⁵⁹ ა. კიკვიძე, ქართული სახელმწიფო დარბაზი, გვ. 220.

¹⁶⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 26.

საჭურჭლის მწიგნობარ ნიკოლოზის მიერაა დაწერილი დავით ნარინის გელათისადმი ბოძებული სიგელი¹⁶¹. ის ფაქტი, რომ ცალკე სალაროს მწიგნობარი არ ჩანს წყაროებში, უნდა ამაგრებდეს ჩვენს ვიწრო ზრებამ იმის შესახებ, რომ საწოლი და სალარო ერთი უწყება იყო. ჩვენი აზრით, არც ცალკე საჭურჭლის მწიგნობარი არსებობდა და მის ფუნქციას საწოლის მწიგნობარი აღასრულებდა.

საწოლის მწიგნობრის კონკრეტული ფუნქციების მოცულობის შესახებ ჩვენ მასალები უეჭველად გვაკლია, მაგრამ მისი ძალზე მნიშვნელოვანი როლი კამათს არ უნდა იწვევდეს. ნიშანდობლივია, რომ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის პირველი თანამემწე სწორედ საწოლის მწიგნობარი იყო. ეს კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს საწოლის, როგორც სასახლის უწყების, წამყვან მნიშვნელობას. ამაზევე მივვითითებ ზოგიერთი შემორჩენილი ცნობა საწოლის მწიგნობართა სოციალური ვინაობის შესახებ. იერუსალიმის ერთი ხელნაწერის მინაწერში აღნიშნულია: ქედლო, მგლდლო ყთაო, შეუნდვენ ყნი, ცოდვანი დიდისა მონასტრისა ბერსა მოძღვრთ მოღრსა ანტონი გოდობრელსა. ესე წიგნი მარგალიტი საწოლის მწიგნობრობასა მისსა შინა დაეწერინა¹⁶². (ხაზი ჩვენია, ი. ა.) მინაწერის მიხედვით, ანტონი გოდობრელი ჯერ საწოლის მწიგნობარი ყოფილა, შემდეგ კი გელათის მოძღვართ-მოძღვარი. ეს ანტონი გოდობრელი არის ერისთავთერისთავთა სახლის შვილი, კერძოდ კი შვილიშვილი სავანის 1046 წლის წარწერებში მოხსენიებული ვიორგი ერისთავთერისთავისა¹⁶³. თავის მხრივ ანტონი გოდობრელი, გოლიათის ძე იხსენიება დარკვეთის წარწერებში. თუ ქრონოლოგიის მიხედვით ვიმსჯელებთ, ანტონი გოდობრელი დავით IV აღმაშენებლის საწოლის მწიგნობარი უნდა ყოფილიყო.

წარჩინებული სახლის შვილია თამარის გელათისადმი ბოძებული სიგელის დამწერი, საწოლისა და საჭურჭლის მწიგნობარი არსენ სამძივარი.

როგორც აღნიშნული გვქონდა „ხელმწიფის კარის გარიგების“ დათარიღებისადმი მიძღვნილ ნაშრომში, ძველში მოხსენიებული საწოლის მწიგნობარი ინასარიძე ეკუთვნოდა წარჩინებულ გვარს¹⁶⁴.

¹⁶¹ იქვე. გვ. 75.

¹⁶² ნ. მარო, იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა მოკლე აღწერილობა, თბ., 1955, გვ. 49.

¹⁶³ დასავლეთ საქართველოს ლაბიძარული წარწერები, ნაკვ. I, შეადგინა და გამოაქვეყნა შ. სილოგავამ, თბ., 1980, გვ. 58—63, 76, 77, სქოლო 1.

¹⁶⁴ ი. ანთელიძე, „ხელმწიფის კარის გარიგების“ დათარიღებისათვის, მნათობი № 7, გვ. 160.

იგივე პირი უნდა იყოს დავით ნარინის გელათისადმი მოქმედი სრ-ველის დამწერი, საწოლისა და საჭურჭლის მწიგნობარი, ანუ იგივე უნდა იყოს საინტერესოა, რომ არსენ ჭყონდიდელ-მწიგნობარის მოწვევას წყალობის დაწერილს მგელა აბულანტარისძისადმი სხვებთან ერთად ამოწმებს „იშხნელ ყოფილი და აწ საწოლისა და საჭურჭლის მწიგნობარი ანტონი“¹⁶⁵. ეს პიროვნება მწიგნობართუხუცესის დაწერილს ამოწმებს ძალზე მაღალი რანგის პირებთან და სულაც არ მოჩანს დამცრობილად. ჩანს, საწოლისა და საჭურჭლის მწიგნობრობა თუ მეტი არ იყო, ყოველ შემთხვევაში იშხნელობას უდრიდა. იშხნელის მაღალ იერარქიულ პატივზე სიტყვის გაგრძელება კი აღარ მიგვაჩნია საჭიროდ.

ეს მასალა მოვიტანეთ საწოლის მწიგნობრების მაღალი სოციალური წარმომობის საილუსტრაციოდ, რაც, ვფიქრობთ, ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. თავის მხრივ კი აღნიშნული პირების სოციალური წარმომობა გარკვეულ შტრახებს მატებს საწოლის მწიგნობრის, როგორც თანამედრობის პირის, წარმოჩინებასა და გაგებასაც.

ყოველივე ზემოაღნიშნულიდან ჩვენ გამოგვაქვს დასკვნა, რომ საწოლი და საღარო, როგორც სასახლის უმთავრესი უწყება, დღევანდელი ტერმინოლოგია რომ ვინმართ, კოლექტიური მმართველობის ქვეშ იყო და იგი არ წარმოადგენდა მხოლოდ მსახურთუხუცესის სახელს.

„საწოლი-საღაროს“, როგორც მეფის პირადი აპარტამენტების (საძინებელი, სასადილო), კაბინეტის, სახელმწიფო ბეჭდის საცავისა და განძეულის (ასევე არქივის) საცავის კომპლექსის მართვაში მონაწილეობდა სასახლის რამდენიმე „უხუცესი“ თავისი შტატის მეშვეობით.

1. საწოლს, როგორც სახელმწიფოებრივ უწყებას, მეფის კაბინეტსა და კანცელარიას განაგებდა საწოლის მწიგნობარი (მწიგნობართუხუცესის-ჭყონდიდელის სახელი).
2. საღაროს, როგორც განძეულის საცავს, განაგებდა მეჭურჭლეთუხუცესი.
3. საწოლისა და საღაროს, როგორც მეფის ადგილსამყოფელისა და სახელმწიფო ბეჭდის საცავის დაცვას ახორციელებდნენ მსაწოლეთუხუცესი და მოღარეთუხუცესი (მსახურთუხუცესის სახელი).
4. საწოლისა და საღაროს მომსახურებას ახორციელებდნენ ფარეშთუხუცესი, ციხეთუხუცესი და მეხილეთუხუცესი (მსახურთუხუცესის სახელი). საწოლის მომსახურებაში მონაწილეობდა ასევე „საღვინის“ უწყება და „სამშარეულო“, რომლებიც ცალკე იყვნენ კარზე ორგანიზებულნი.

¹⁶⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, თბ., 1970, გვ. 160.

აღნიშნული საკითხების განხილვის შემდეგ, ჩვენ შეგვიძლია მივ-
მართოთ „ვეზირობის“ პრობლემას და იმ თეზისის დასაბუთებებს, **საწოლიდან ხედვებია სახელმწიფოს მართვად**

საამისოდ მოვიტანოთ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ცნობა
„ვეზირობის“ შესახებ: „და თუ ვეზირობა იყოს, მათ მოაქსენონ ჭყონ-
დიდელსა და ათაბაგსა¹⁶⁶, ამირსპასალარსა, მკეჭურჭლეთუხუცესსა,
მსახურთუხუცესსა და ამილახორსა. დაფინოს ორხოვა ფარეშთუხუ-
ცესმა მომცრო და ზედ სასთაული დადვას. დაჯდეს მეფე მას ზედა...
მსახურთუხუცესმან „ბძანეთ“ თქვას. ჯალაბი გაიყაროს“¹⁶⁷.

ყურადღებას იპყრობს ის ფაქტი, რომ „ვეზირობის“ დასაწყისში
მსახურთუხუცესი „იურვის“, მან უნდა თქვას „ბძანეთ“, რის შემ-
დეგაც ჯალაბი „გაიყრება“. „ჯალაბი“ ი. ჯავახიშვილს მიაჩნდა მეფე-
სა და დარბაისლების სახლობად, ქალებად და ყმაწვილებად¹⁶⁸. დაახ-
ლოებით ასევე განმარტავს „ჯალაბს“ ი. სურგულაძეც¹⁶⁹. ორივე
მკვლევარი მართალია „ჯალაბის“ ცნების საერთოდ განსაზღვრაში,
მაგრამ საფიქრებელია, რომ „კარის გარიგების“ ციტირებულ ადგი-
ლას „ჯალაბი“ არა მეფისა და კარისკაცთა ოჯახებს, არამედ სასახლის
ხელშინაურთ (ყაღახ) აღნიშნავს. ციტირებულ ტექსტშივე აღნიშ-
ნულია, რომ ოთახი „საეაზიროდ“ ფარეშთუხუცესს უნდა გაემზადე-
ბინა. ცხადია, მას ფარეშებიც ეხმარებოდნენ და სწორედ ეს უნდა
იყოს „ჯალაბი“ (შდრ. „მოჯალაბე“). ამას ისიც ამტკიცებს, რომ
„ჯალაბის გაყრის“ ნიშანი მსახურთუხუცესს უნდა მიეცა, რომლის
ხელქვეითებსაც სწორედ ეს „ჯალაბი“, ფარეშები შეადგენდნენ.

ტერმინი „ჯალაბი“ იხსენიება „ვეფხისტყაოსანშიც“ და იქაც
სრულიად გარკვეულად „საწოლთანაა“ დაკავშირებული.

მეფე საწოლს შემოვიდა სვედიანი, დაღრჯილი
ვევლაკაი გაიყარა, ქალაბი ჩანს არ დაჭრილი (100)

როგორც ვხედავთ, როსტევეანის საწოლშიც „ჯალაბია“ თავმოყრილი
და მეფის სვედიანობის გამო „ვევლაკაი გაიყარა“. „ვეფხისტყაოსანსა“

¹⁶⁶ აქ, როგორც ჩანს, შემთხვევით გამოჩენილია მანდატურთუხუცესი, რომელიც
იღვწენილია ი. სურგულაძის გამოცემაში ამირსპასალარის შემდეგ (იხ. ი. სურგულ-
აძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 49). ჩვენი აზრით, მანდატურთუხუცესი
ამირსპასალარზე წინ უნდა იხსენიებოდეს.

¹⁶⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 95; ი. სურგულაძე, ქართული
სამართლის ძეგლები, გვ. 49.

¹⁶⁸ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I,
გვ. 200.

¹⁶⁹ ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 201. ი. სურგულ-
აძე იმასაც უშვებს, რომ გარდა ოჯახის წევრებისა, ქალაბი შეიძლება კარისკაცებიც
ფუნდ. იქვე, გვ. 22.

და „კარის გარიგებას შორის“ ზუსტი ტერმინოლოგიური დამთხვევაც ჩანს („კარის გარიგება“: „ჯალაბი გაიყაროს“; „ვეფხისტყაოსანი“- „ყველაკაი გაიყარა, ჯალაბი ჩანს არ დაჯრილი“). „ვეფხისტყაოსანის“ „ვეფხისტყაოსანის“ სხვა ადგილებიდანაც ჩანს:

ვაყრა ბრძანეს, გაიყარნეს, ჯალაბობა გაათხელეს (722)

რა ჯალაბი გაიყარა, უმა ვაზირსა ეუბნების (723)

ამდენად, „ჯალაბი“ იყო ხელშინაური მსახურები და ისინი „საწოლთან“ იყვნენ დაკავშირებული.

„ვეზირობის“ დაწყების წინ „ჯალაბის ვაყრა“ და სათანადო განკარგულების მსახურთუხუცესის მიერ გაცემა მიგვანიშნებს, რომ „ვეზირობა“ საწოლში მიმდინარეობდა. ამაზევე მიგვითითებს ზოგისხვა გარემოებაც. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ცნობით, „ვეზირობის“ დროს „საწოლის მეკრე კარს გარეთ არის, ზურგი შემოუქცევია კარით, ან გამოუხშავს, კელთა არგანი აქვს, ქვე ზის და ვისცა უბრძანებენ, შემოიყვანს“¹⁷⁰. „საწოლის მეკრე“, როგორც ზემოთ იყო ნახვენი, წარმოადგენდა საწოლის დაცვის შტატს და მესაწოლეთუხუცესის სახელო იყო. ცხადია, რომ ის კარი, რომლის გარეთ იდგა საწოლის მეკრე და ზურგი კქონდა შემოქცეული, საწოლის კარი იყო. მასვე ვეალებოდა „ვისცა უბრძანებდნენ, შემოიყვანს“. ეს ფუნქციაც საწოლის მეკრისა საწოლზე მიგვითითებს. ყველა ცნობაში, სადაც კი საწოლის მეკრე იხსენიება, იგი საწოლთანაა დაკავშირებული. ამაზე მიგვითითებს ამ მოხელის სახელწოდებაც. საწოლის მეკრეს „ვეზირობაზე“ გამოძახებული პირები „საწოლში“ შეჰყავდა.

საწოლისა და საღაროს სტრუქტურის შესწავლის თვალსაზრისით საინტერესოა „ვეზირობის“ ამსახველი შემდეგი ადგილიც: „მესაწოლეთუხუცესი, საღაროს კარის გამოსაქალსა დგას გარეთ, მეფის ზურგით; მოღარეთუხუცესი საღაროს კართა შიგან დგას გამოსაქალსა“¹⁷¹. ამ ცნობიდან დგინდება, რომ მეფის ზურგით იყო საღაროს კარის გამოსაქალი. კარს გარეთ იდგა მესაწოლეთუხუცესი, ხოლო მის პირისპირ „საღაროს კართა შიგან... გამოსაქალსა“ მოღარეთუხუცესი მდგარა. აქედან გამომდინარეობს დისკენა, რომ საწოლი და საღარო უშუალოდ გვერდიგვერდ იყვნენ განლაგებული. „ვეზირობის“ აღწერას უშუალოდ მისდევს შემდეგი ცნობა: „საწოლისა ღმრთისმ-

¹⁷⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 96, ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 50.

¹⁷¹ იქვე.

შობელი თვთ საწოლსა სვენებია¹⁷². ცხადია ავტორს შემთხვევით როდი მოუთავსებია ეს ცნობა „ვეზირობასთან“. თათბირის მიმდინარეობის დროს საწოლის ღმრთისმშობელი „თვთ საწოლში“, ღმრთისმშობლის ძინებელში ყოფილა დასვენებული.

„ვეზირობის“ დროს, როგორც ცნობილია, უმაღლესი მოხელეების მონაწილეობით „იურვოდნენ“, „რაც სასაურვო იყოს“¹⁷³. ცხადია, რომ სამეფო თათბირი, სახელმწიფო საბჭო უმნიშვნელოვანეს საკითხებს წყვეტდა საწოლში, სადაც ეს თათბირი მიმდინარეობდა.

ამდენად, საწოლი წარმოადგენდა იმ უწყებას, სადაც სახელმწიფო საბჭო, სასახლის უმაღლესი მოხელეები მეფის თანდასწრებით იღებდნენ სახელმწიფოებრივ აქტებსა და გადაწყვეტილებებს.

ი. ჯავახიშვილმა თავის დროზე შენიშნა, რომ არსებობდა მოძრავი სალარო და საწოლი¹⁷⁴. „ცოტა არ იყოს უცნაურია, მაგრამ მაინც საგულისხმეოა, რომ საქართველოში მუდმივ და უძრავ სალაროს გარდა, მოძრავი სალაროც ყოფილა“¹⁷⁵. ვინაიდან სალაროში ინახებოდა „შეკრული“ განძეულობა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ი. ჯავახიშვილის აზრით, მოძრავ სალაროს განძეულობა უნდა გადაეტანა.

ჩვენ ზემოთ აღნიშნული გეგონდა, რომ სამეფო სასახლე, როგორც დაწესებულება, მოძრავი იყო და მეფესთან ერთად გადაადგილდებოდა. ეს ეხებოდა სასახლის ყველა უწყებას, მაგრამ ვინაიდან აქ საწოლსა და სალაროზე ესაუბრობთ, შევეხოთ პირველ რიგში ამ უწყებას.

„ქარის გარიგების“ ცნობით: „სიკისტროსანი ჯორი ესრე მოკაზმული: კეხი კეკლუცად მოკაზმული, მოჭედილი... და სახურავი ხავედისა... და შუდასი სახლი მესაწოლე არის... და შუდასივე შუბოსანი ამა სიკისტროსანა ჯორისასა მისდევენ, რა მეფე აიყაროს. და სალაროსა წინათ იარების სიკისტრონი და ერთი ყათარი სხვა ჯორი სასაგებლე...“¹⁷⁶

როგორც ცნობიდან ჩანს, სამეფო კორტეჟში მგზავრობის დროს ცალკე იყო გამოყოფილი საწოლი და სალარო, რომლებიც ჯორებზე იყო აკიდებული და შვიდასი შუბოსანი მესაწოლე იცავდა. ამას ერქვა

¹⁷² ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 97; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 50.

¹⁷³ იქვე.

¹⁷⁴ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 187.

¹⁷⁵ იქვე, გვ. 84.

¹⁷⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 84; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 37.

„ბარგი“ და გადაზიდვას, როგორც ჩანს, „ბარგისუნუტესი“ ხელმძღვანელობდა¹⁷⁷.

გასარკვევია, რას ნიშნავს „სიკისტროსანი ჯორი“^{სიკისტროსანი ჯორი} ანუ „სიკისტროსანი“^{სიკისტროსანი} ო. ჯავახიშვილმა ღიად დატოვა. ო. სურგულაძის აზრით^{სურგულაძის აზრი} „სიკისტრონი“-ს მნიშვნელობა გაურკვეველია^{სიკისტრონი}¹⁷⁸. ორივე მკვლევარის აზრით, სიკისტროსანი ჯორს“ მეფის ლოგინი ჰქონდა აკიდებული¹⁷⁹. ეს აზრი ჩვენ არ მიგვაჩნია მართებულად. „ქარის გარიგებაში“ აღნიშნულია, რომ „სიკისტროსანი ჯორს“ მიჰყვებოდა „ერთი ყათარი სხვა ჯორი სასაგებლე“ . „ყათარი“ კი ქარაენს ნიშნავს. ნ. მარის განმარტებით, ესაა «вереница (обыкновенно десяти) верблюдов»¹⁸⁰. სულხან-საბას მიხედვით „ყათარი“ არის სტრატული ანუ „ჯორთ შვიდეული“¹⁸¹. ო. სურგულაძეს მოაქვს სხვა ცნობებიც, საიდანაც, ჩანს, რომ „ყათარი“ ჯორთა წყებაა¹⁸². აქედან გამომდინარე, „სიკისტროსანი ჯორს“ მოჰყვებოდა „ყათარი ჯორი სასაგებლე“, ე. ო. დაახლოებით 7—10 ჯორი, რომელსაც ლოგინი („საგებელი“) ჰქონდა აკიდებული. აქედან უნდა ვივარაუდოთ, რომ შეუძლებელია „სიკისტროსანი“ ჯორსაც იგივე ჰქონოდა აკიდებული, რაც მის უკან მომავალ მთელ ქარაენს.

ჩვენი აზრით, „სიკისტრონი“ ანუ „სიკისტროსანი“ დამახინჯებული „სიკრიტონია“. ტექსტში „სიკრიტროსანი“ ჯორი, „სიკრიტონი“ უნდა ვგვჩინოდა. ქართულში „სიკრიტროსანი“-ს „სიკისტრონიად“, „სიკისტროსანიად“ დამახინჯება არაა ძნელი. ამგვარად, ჯორს მეფის „სიკრიტონი“ უნდა ჰქონოდა აკიდებული და ამიტომაც იწოდებოდა „სიკრიტროსანი ჯორად“.

„სიკრიტონი“ არის იგივე *σικριτον* (*σικριτον*), რაც სამდივნოს, უწყებას ნიშნავს¹⁸³. შინაარსით ის უდრის ლათინურ *secretum*-ს, რომელიც ასევე საწოლის, ხაზინის მნიშვნელობით იხმარებოდა, როგორც ზევით გვაქვს ნახეხები.

¹⁷⁷ იქვე; შტრ.: ო. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 187—188.

¹⁷⁸ ო. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 192.

¹⁷⁹ ო. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 187; ო. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 192.

¹⁸⁰ Н. Я. Марр, Вопросы Вепхисткаосани и Висрамнани, Тб., 1966, с. 219.

¹⁸¹ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ., ტ. IV₂, გვ. 114, 262.

¹⁸² ო. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 195.

¹⁸³ გაკვრით იხ. ო. ჯავახიშვილი, ქართული სოცლთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, ტფილისი, 1926, გვ. 153; გეორგიკა, ტ. V, თბ., 1963, გვ. 294—295. იქვე ბიბლიოგრაფია.

ეფიქრობთ, „სიკრიტნოსან ჯორს“ მეფის „სიკრიტონი“ პეონია აკიდებული, რაც როგორც ქვემოთ გამოჩნდება, სამეფო „ვეზირობის“ მოწყობილობა იყო. „კარის ვარიეტების“ ცნობით, „სიკრიტნოსან ჯორს“ აკიდებული პეონია: „დიდი მაფრაში, რომელსა შიგან იდგას ერთი მომცრო უკეთესი ორხოვა, ერთი ლაიბი, ერთი სუნდუზი და ერთი სასთაული, ეს ერთს თხელს ლარის ბუდესა შიგან და ეგეთი მაფრა-შასა შიგან იდვას“¹⁸⁴. სწორედ აღნიშნული ნივთები იყო „სიკრიტნოსან ჯორსზე“. ყოველივე ეს მეფის ლოჯინს კი არ წარმოადგენდა („საგებელი“ „ყათარ ჯორს“ მიჰქონდა), არამედ „ვეზირობის“ დროს მეფის საჯდომ მოწყობილობას. მოვიტანოთ ცნობა „ვეზირობის“ აღწერიდან: „დაფინოს ორხოვა ფარეშთუხუცესმან მომცრო და ზედ სასთაული დადვას. დაჯდეს მეფე მას ზედა. მოიღონ სუფრის ნოხი და მომრგვალებით დაფინონ პირისპირ“¹⁸⁵. (ხაზი ჩვენია, ი. ა.). როგორც ვხედავთ, ორივე ცნობაში საუბარია მომცრო ორხოვაზე, სასთაულზე, სუფრის ნოხზე. „სუნდუზი“, რომელიც იხსენიება „სიკრიტნოსანი“ ჯორის აღწერაში, შელქისედეკ კათალიკოსის XI ს. „დაწერილში“ დადასტურებული „სუნდუსი“ უნდა იყოს. „სუნდუსი“ ძვირფასი ქსოვილი ყოფილა, რომელიც ოქსინოსა და სკარაბანგთან ერთად იხსენიება¹⁸⁶. სწორედ ეს „სუნდუზი-სუნდუსი“ უნდა იყოს ის „სუფრის ნოხი“, რომელსაც „მომრგვალებით ფენდნენ“ „ვეზირობის“ დროს.

რა ჰქონდა აკიდებული მოძრავ საღაროს?! საღაროში, როგორც ზემოთ გვქონდა აღნიშნული, ინახებოდა „შეკრული“, „არასანიადაგოდ სახმარი“ განძეულობა და სახელმწიფო ბეჭედი. შეუძლებელია მეფეს გადაადგილების დროს „შეკრული“, „არასანიადაგო“ განძი ეტარებინა და ამას არც ეყოფოდა ერთი ჯორი. მითუმეტეს, რომ მხოლოდ ლოჯინი („საგებელი“) მთელ ქარავანს მიჰქონდა. ამიტომაც გამოძინარეობს ლოჯიკური დასკვნა, რომ მოძრავი საღარო იყო დიდი სახელმწიფო სასიგელე ბეჭედი.

სამეფო კორტეჟის მგზავრობისას და გადაადგილებისას, თან დაჰქონდათ მეფის „სიკრიტონი“ — მისი მოწყობილობა „ვეზირობის“ დროს და დიდი სახელმწიფო ბეჭედი (მოძრავი „საღარო“). მეფის ლოჯინთან ერთად მათ იცავდნენ მესაწოლე შუბოსნები.

მეფე ხელისუფლებას ახორციელებდა, „ვეზირობას“ იწვევდა და სახელმწიფოებრივ აქტებს

¹⁸⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, 84; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 37.

¹⁸⁵ იქვე, გვ. 95; გვ. 49.

¹⁸⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 21. ი. ა. ჭავჭავაძის მიხედვით, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, ტ. III-IV, თბ., 1962, გვ. 172.

დებულობდა ყველგან, სადაც იმყოფებოდა და ბუნებრივია, რომ „სიკრიტონიც“ და სახელმწიფო ბეჭდის მფლობელთან უნდა ჰქონოდა.

აუცილებელია აღინიშნოს, რომ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ცერემონიალი ერთნაირი ჩანს როგორც მეფის ძირითად სასახლეში ყოფნის, ისე გადაადგილების დროსაც. „ხილობა“, მაგალითად, ერთნაირად უნდა შემდგარიყო, განურჩევლად იმისა, სასახლეში იყო ეს, კარავში, ხარვაში თუ ჩადრის ქვეშ¹⁸⁷. საფიქრებელია, რომ სამგზავრო საწოლი ანუ „კარავი“ (კაბინეტი — სიკრიტონი, საძინებელი, სასადილო) ასევე განლაგებულა სალაროს (სახელმწიფო ბეჭდის) გვერდით. იქვე უნდა ყოფილიყო, უძველია „ეკლესია კარვისა“ და „ძელი ცხოვრებისა“, რომელიც „ველსა კარვით დგას და კარავი განადამცა სეფე იყო“¹⁸⁸.

ამდენად, სასახლის მთავარი უწყება „საწოლი-სალარო“, როგორც სახელმწიფოებრივი მართვის უწყება, სახელმწიფო საბჭოს („ვეზირობის“) სხდომის ადგილი და სახელმწიფო ბეჭდის საცავი, თავის ფუნქციებს ასრულებდა ყველგან, სადაც მეფე და მისი „სასახლე“, ყოველ კონკრეტულ მომენტში იმყოფებოდა.

ყოველივე ზემონათქვამი საფუძველს გვაძლევს ახლებურად შევხედოთ საწოლისა და სალაროს უწყებას და მის როლს არა მხოლოდ სასახლის, არამედ საერთოდ სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში.

საჭურჭლე

სასახლის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს უწყებას „საჭურჭლე“ წარმოადგენდა. ი. ჯავახიშვილის განმარტებით, „საჭურჭლე“ სახელმწიფო ხაზინა იყო¹⁸⁹. საფიქრებელია, რომ სამეფო კარზე მეფის ხაზინა და სახელმწიფო ხაზინა ცალ-ცალკე არ ყოფილა ორგანიზებული¹⁹⁰. „საჭურჭლე“ ერთი იყო და იგი სამეფო ხაზინას წარმოადგენდა,

¹⁸⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 85; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 38.

¹⁸⁸ იქვე, გვ. 97; გვ. 50. „ეკლესია კარვისა“, რომელშიც დასვენებული იყო „ძელი ცხოვრებისა“, ჯვარისმტვირთველის სახელო უნდა ყოფილიყო. „ძელი ცხოვრებისა“ მეფესთან ერთად გადაადგილებოდა და როგორც სწორად შენიშნა ი. ჯავახიშვილმა, მას ჯვარისმტვირთველი დაატარებდა (ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 206). აღსანიშნავია, რომ გიორგი III-ის ჯვარის მტვირთველი ქანისძე ომში დაღუპულა, „გარნა ჯუარი წარმოყვანებულ იქნა მშვილობით“ (ისტორიანი და აზმანი შარავანდელოანი, გვ. 14).

¹⁸⁹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 170.

¹⁹⁰ ი. ანთელაძე, საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 152.

რომელიც იმავე დროს სახელმწიფო ხაზინაც იყო. ასე ჩანს ეს ჩვენს ხელთ არსებული წყაროების მიხედვით.

„საჭურჭლე“ და მისი გამგებელი დამოწმებულია გიორგი მეტეხელისა და მისი ძმებისა. აშოტ კურაპალატს ჰყოლია „სახლისა ჩუენისა მეჭურჭლე ქალი და ყოველი მონაგები ჩუენი ჯელთა მისთა იყო“¹⁹¹.

„საჭურჭლე“ ქუთაისის სასახლეში დამოწმებულია ბაგრატ III დროისათვისაც¹⁹².

XI—XIII საუკუნეების „საჭურჭლე“ რთული ორგანიზაციაა და თუ აშოტ კურაპალატის სახლის „მონაგები“ ერთ მეჭურჭლე ქალს ებარა, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში ეს უწყება ფრიად ვაზრდილია.

„საჭურჭლე“, როგორც ი. ჯავახიშვილმა გაარკვია, „ჭურჭლის“ საწყობს ნიშნავდა, „ჭურჭელში“ კი განძი, საგანძური, სიმდიდრე იგულისხმებოდა¹⁹³. „საჭურჭლე“ მოჩანს გიორგი II-ის კარზე. როცა თურქებმა იგი გააქციეს: „საჭურჭლენი დიდნი და სამსახურებელნი სამეფოთა ტაბლათანი... აიხუნეს იავარად“¹⁹⁴. ნიანია ერისთავმა „წარილო ქუთათისისა საჭურჭლე“¹⁹⁵.

„საჭურჭლე“ XI—XIII საუკუნეთა წყაროებში უაღრესად ხშირად იხსენიება. ჩვენ მათი აქ მოტიანი არ მივგანზიანებთ. ვინაიდან „საჭურჭლის“, როგორც დაწესებულების, სტრუქტურა ყველაზე კარგად ჩანს „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“, ვერცლად შევეხოთ ამ ძეგლის მონაცემებს.

სასახლის „საჭურჭლე“, როგორც ცალკე ორგანიზებული უწყება, „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ცნობით ასევე ცალკე, კომპაქტურად როდი იყო განლაგებული. ამ უწყებისადმი კუთვნილი ნივთეულობა ინახებოდა როგორც საკუთრივ „საჭურჭლეში“, ისე სხვა უწყებებში. სხვა უწყებებში შენახული და დაცული ნივთეულობა „საჭურჭლეს“ ეკუთვნოდა და მეჭურჭლეთუხუცესის სახელს იყო.

ზემოთ, საღაროზე საუბრისას, ჩვენ გავარკვეეთ, რომ „რაც საღაროს ოქროს ჭურჭელი, ანუ ვერცხლისა, საგმარებლად სანიდავოდ არ უნდა და შეკრული საღაროსა ძეს“¹⁹⁶, ეკუთვნოდა არა მოღარეთ-

¹⁹¹ გიორგი მეტეხელი, ცხოვრებაა ვრიფლ ხანციფლისა, ძველი ქართული ავთოგრაფული ლიტერატურის ძეგლები, წ. I, თბ., 1964, გვ. 297.
¹⁹² С. Джанашиа, О времени и условиях возникновения Абхазского царства, с. 324.
¹⁹³ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 169.
¹⁹⁴ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 319.
¹⁹⁵ მატანე ქართლისა, გვ. 316.
¹⁹⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 86; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 39.

უხუცესის სახელოს და „საწოლისა და საღაროს“ უწყებებს, არამედ მეჭურჭლეთუხუცესის სახელოსა და „საჭურჭლის“ უწყებას; დივე დასკვნა გამოვიტანეთ ჩვენ სასახლის სამეფო არქივის თაობაზე, რომელიც ეკუთვნოდა „საჭურჭლეს“ და ვფიქრობთ, დაცული იყო საღაროში.

ანალოგიურ მდგომარეობას ვაწყდებით „საჭურჭლისა“ და „საღვინის“ უწყების დამოკიდებულებაშიც. „კარის გარიგების“ ცნობით, საკუთრივ „საჭურჭლეში“ დაცული ყოფილა: „სხვადა ღარი და ჭურჭელი (ე. ი. ის რაც საღაროში არ იყო შენახული, ი. ა.), ოქროსი და ვერცხლისა, ჩინური და ქაშანური, უსაღვინო, ყოველი საჭურჭლეში ძეს და ღვას“¹⁹⁷. (ხაზი ჩვენია, ი. ა.).

ციტირებული ცნობიდან ორი რამ ირკვევა. პირველი ის, რომ საკუთრივ საჭურჭლეში „სანიადაგოდ საშმარებელი“ ღარი და ჭურჭელი ყოფილა შენახული, მეორე კი ის, რომ აქ ინახებოდა ყოველგვარი სახმარი ძვირფასი ჭურჭელი „საღვინე“ ჭურჭლის გარდა („უსაღვინო“).

სად იყო დაცული საჭურჭლის უწყებისადმი კუთვნილი საღვინე ჭურჭელი?! „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ის მონაკვეთი, სადაც „საღვინეზე“ და „მეღვინეთუხუცესზე“ საუბარი, სავსებით შუქს ფენს ამ საკითხს. „სხვადა საღვინე ჭურჭელი, სანიადაგო, უმეჯლიშო, საღვინეში ღვას და მეჯლიშისანი კიდეგან ღვანან. და ბეჭედი მეჭურჭლეთუხუცესისა“¹⁹⁸.

ი. ჯავახიშვილმა კითხვა დასვა, თუ სად ინახებოდა „მეჯლიშისათვის“ განკუთვნილი ძვირფასი საღვინე ჭურჭელი და გამოთქვა მოსაზრება, რომ იგი საღაროში უნდა ყოფილიყო დაცული¹⁹⁹. ასე ესახებოდა მას „კარის გარიგების“ ცნობა „მეჯლიშისანი კიდეგან ღვანან“. ამ მოსაზრების გაზიარების საშუალებას ციტირებული ცნობა არ იძლევა.

საღაროში, როგორც გარკვეულია, ინახებოდა დიდი სახელმწიფო ბეჭედი (მოღარეთუხუცესის სახელო) და „შეკრული“ განძეულობა (მეჭურჭლეთუხუცესის სახელო).

საკუთრივ საჭურჭლეში დაცული იყო „სხვადა ღარი და ჭურჭელი“, საღვინე ჭურჭლის გარდა („უსაღვინო“). სავსებით ნათელია, რომ „სანიადაგო, უმეჯლიშო“ საღვინე ჭურჭელი ეკუთვნოდა საღვინის უწყებას, ხოლო საღვინეში ივე „კიდეგან“ მდგარი „მეჯლი-

¹⁹⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, II, 86; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, 23-39.

¹⁹⁸ იქვე, 23-26, 39-41.

¹⁹⁹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, 23-191.

შის" ძვირფასი ჭურჭელი მეჭურჭლეთუხუცესის სახელო იყო და საჭურჭლის უწყებას მიეწერებოდა. ამ მხრივ სიმპომატურია ფრაზა: „და ბეჭედი მეჭურჭლეთუხუცესისა“, რომელსაც ი. სურგულაძე აღადგენს: „და ბეჭედი მეჭურჭლეთუხუცესისა [ძეს]“²⁰⁰.
აღუდგენლადაც ნათელია, რომ „მეჯლიშის“ ძვირფასი საღვინე ჭურჭელი საღვინეშივე იყო დაცული, მაგრამ იგი ცალკე („კიდეგან“) იყო გამოყოფილი საღვინის უწყების „სანიადგო, უმეჯლიშო“ ჭურჭლისაგან და მეჭურჭლეთუხუცესის ბეჭდით იყო დაიბეჭდილი.

საჭურჭლის უწყებას უნდა კუთვნებოდა ზოგიერთი სახის სამეურნეო საქონელიც. „ქარის გარიგების“ ცნობით, საწოლის ფარეშებს მაშხალის ასანთებ ალყის ქონს და სელის ზეთს „მეტყავენი და მეჭურჭლენი“ აძლევდნენ²⁰¹. ჩვენს ყურადღებას „მეჭურჭლენი“ იმეორობენ. საინტერესოა, რომ ფარეშებს ქონს „სასაბოვნეთაცა“ აძლევდნენ და სელის ზეთს „ქალაქით აიღებდნენ“²⁰². საფიქრებელია, რომ ქონი და სელის ზეთი („სამაშხალე“ და „სასაბოვნე“) საჭურჭლის უწყებას ეკუთვნოდა და მათი გაცემაც ხსენებული უწყების „კვლოსნების“ მიერ ხდებოდა. ცხადია, რომ ქონი და სელის ზეთი არ იყო დაცული არც საკუთრივ საჭურჭლეში, არც საღაროსა და საღვინეში. ეს საქონელი ჩვენი აზრით „საგანმგოს“ უწყებაში უნდა ყოფილიყო დაცული. ამ საკითხს ვრცლად შევეხებით „საგანმგოზე“ მსჯელობისას.

ამრიგად, საჭურჭლის ერთიანი უწყებისადმი კუთვნილი ნივთეულობა დაცული იყო რამდენიმე სხვადასხვა უწყებაში, მაგრამ იქაც ეს ნივთეულობა საჭურჭლის უწყებისადმი მიწერილი და მეჭურჭლეთუხუცესის განსაგებელი რჩებოდა.

საკუთრივ საჭურჭლეში დაცული იყო ფული, როგორც სათანადო მასალებზე დაყრდნობით ი. ჯავახიშვილმა გაარკვია²⁰³.

საჭურჭლის, როგორც სასახლის უწყების სტრუქტურა შემდეგნაირად გვესახება:

1. საკუთრივ საჭურჭლე, სადაც დაცული იყო ოქროს და ვერცხლის „სანიადგოდ სახმარი“ ჭურჭელი, ლარი და ფული.
2. „მეკრული“ განბეულობა საჭურჭლისა და არქივი, რომელიც ინახებოდა საღაროში.

²⁰⁰ ი. სურგულაძე, ქართული სმარტლის ძეგლები, გვ. 41.

²⁰¹ ქართული სმარტლის ძეგლები, II, გვ. 85; ი. სურგულაძე, ქართული სმარტლის ძეგლები, გვ. 38.

²⁰² იქვე.

²⁰³ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სმარტლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 173. იქვე მითითება სათანადო წყაროებზე.

3. ძვირფასი საღვინე ჭურჭელი, რომელიც დაცული იყო „სახელმწიფო“ და მეჭურჭლეთუხუცესის ბეჭდით დაბეჭდილი.
4. სამეურნეო საქონელი — ქონი, სელის ზეთი და სხვ., რომელიც დაცული უნდა ყოფილიყო „საგანმგებო“ უწყებაში.

სასახლის საქურჭლეს, როგორც უწყებას, ეკუთვნოდა ასევე სახელმწიფოს სხვადასხვა ადგილას შენახული და დაცული საქურჭლეები. ასეთად ჩანს მაგალითად დაეთ აღმაშენებლის ანდერძში მოხსენებული „ატენისა საქურჭლე“²⁰⁴, გიორგი III-ის მიერ უჯარმაში შექმნილი საქურჭლე²⁰⁵ და სხვ. ეს საქურჭლეები სასახლის საქურჭლის, როგორც დაწესებულებების შემადგენელი ნაწილი იყო²⁰⁶.

საქურჭლე, როგორც უწყება, ამდენად გარკვეულ კომპლექსს წარმოადგენდა. მას სათავეში მეჭურჭლეთუხუცესი ედგა²⁰⁷, რომელიც შ. მესხიას აზრით XIII საუკუნის დაახლოებით პირველი მეოთხედიდან ვაზირის რანგში იქნა აყვანილი²⁰⁸. საფიქრებელია, ის უფრო აღრეც იყო ვაზირი.

მეჭურჭლეთუხუცესი არ ყოფილა „სახელმწიფოს“ ფინანსთა მინისტრი (ი. ჯავახიშვილი), რადგან ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოში არ არსებობდა ცალკე სახელმწიფო ხაზინა. იგი მეფის მოხელე, მეფის ფინანსთა მინისტრი იყო და ამდენადვე სახელმწიფო ხელისუფალიც.

ცენტრალური მმართველობის აპარატის მოხელეებიდან და ხელოსნებიდან მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდნენ მეჭურჭლეთუხუცესის ანუ საქურჭლის ნაცვალი, მუქიფი, მუშრები და სასახლის მეჭურჭლეები („დარბაზს მყოფნი მეჭურჭლენი“)²⁰⁹. ადგილობრივი ხელისუფლების აპარატიდან მის განსაგებელს შეადგენდა „ქალაქის ამირანი, მეჭურჭლენი ქალაქისანი“ და „ძველნი ქალაქნი, ვაჭარნი, სავაჭრო, რაც მეფისა საღაც წავა ანუ მოვა“²¹⁰. მოტანილი ცნობიდან ჩანს, რომ მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდნენ არა სავაჭრო და ვაჭრები და სავაჭრო, არამედ ის, რაც მეფისა იყო. ასევე, მისი სახელო იყო არა ყველა ქალაქი, როგორც ი. ჯავახიშვილი ფიქ-

²⁰⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 20.
²⁰⁵ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, გვ. 17.
²⁰⁶ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I გვ. 172.
²⁰⁷ იქვე, გვ. 67.
²⁰⁸ შ. მესხია, სამინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 74.
²⁰⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 86; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 39.
²¹⁰ იქვე.

რობდა²¹¹, არამედ „ძველი ქალაქი“, რაც ი. სურგულაძის მართებულად და საფუძვლიანი განმარტებით სამეფო ქალაქებს ნიშნავს²¹² ქალაქის ამირანი“ შესაბამისად, სამეფო ქალაქების ამირები იყვნენ ბუნებრივია, ნაშრომის ამ მონაკვეთში შევვებით მხოლოდ იმ თანამდებობების პირებს მეჭურჭლეთუხუცესის სახელოდან, რომლებიც მმართველობის ცენტრალურ აპარატს წარმოადგენდნენ.

მეჭურჭლეთუხუცესის უახლოეს თანაშემწეს წარმოადგენდა მისი „ნაცვალი“. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით მას ეწოდება „საჭურჭლის ნაცვალი“²¹³, ხოლო „ისტორიათა და აზმათა“ ცნობით, „ნაცვალი მეჭურჭლეთუხუცესისა“²¹⁴. ამ ნიუანსურმა განსხვავებამ ტერმინოლოგიაში ი. ჯავახიშვილის საგანგებო ყურადღება მიიქცია: „გასაოცარია, რომ „კარის გარიგებაში“ ამ სახელწოდების მაგიერ იხსენიება მხოლოდ „საჭურჭლის ნაცვალი“, მაგრამ, უეჭველია რომ თავდაპირველად, რასაკვირველია, უნდა ყოფილიყო „ნაცვალი მეჭურჭლეთუხუცესისა“ და არა საჭურჭლისა. უკანასკნელი სახელწოდება შეიძლებოდა მხოლოდ მაშინ გაჩენილიყო, როდესაც სიტყვას „ნაცვალი“ თავდაპირველი მნიშვნელობა დაეკარგა. „საჭურჭლის ნაცვალი“ ამისთანავე არც ისეთ დიდ მოხელედა ჩანს, როგორც უნდა ყოფილიყო მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი. საჭურჭლის ნაცვალს მაგ. „უფლება არა ჰქონდა, რომ ვაზრობას დასწრებოდა“²¹⁵. „საჭურჭლის ნაცვალი“ „ჩამომცრობილ“ „მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალად“ მიაჩნია დ. მუსხელიშვილს²¹⁶.

„მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალსა“ და „საჭურჭლის ნაცვალს“ შორის არ არის ისეთი შინაარსობრივი სხვაობა, რომ ჩვენ ამ სახელოს „დამცრობა“ ვიგულისხმოთ და აქედან შორსმიმავალი დასკვნები გავაკეთოთ. „საჭურჭლის ნაცვალი“, ისევე როგორც „მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი“ მეჭურჭლეთუხუცესის მოადგილეა. „კარის გარიგების“ მიხედვით, საჭურჭლის ნაცვალი პირველი პირია მეჭურჭლეთუხუცესის სახელოში ისევე, როგორც სავარაუდებელია „მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი“. მეჭურჭლეთუხუცესი თავისი თანამდებობით იგივე „საჭურჭლის უხუცესია“. აქ რაიმე მკვეთრი შინაარსობ-

²¹¹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 178.

²¹² ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 170.

²¹³ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 86; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 39.

²¹⁴ ისტორიანი და აშანი შარავანდელთანი, გვ. 48.

²¹⁵ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 168.

²¹⁶ დ. მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთმობის ინსტიტუტისათვის, საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966, გვ. 216.

რივი სხვაობა არ ჩანს და მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალსა და საჭურჭლის ნაცვალს შორის სხვაობაზე, ამ თანამდებობის დაქვეითებულ საუბარი ჩვენ საკითხის ხელოვნურ ვართულებად გვეჩვენება. ი. ჯავახიშვილის შემოციტირებული მოსაზრებით, საჭურჭლის ნაცვალი არც ისეთ დიდ მოხელედ ჩანს, როგორც უნდა ყოფილიყო მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი. საიდან ჩანს ეს? განსვენებული მკვლევარი ამ „დამცრობას“ ხელაგს „კარის გარიგებაში“, რომლის მიხედვითაც საჭურჭლის ნაცვალი ვაზირობას არ ესწრებოდა. სწორედ ეს ფაქტი მოაქვს მას მაგალითად საჭურჭლის ნაცვლის დამცრობისა მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალთან შედარებით, მაგრამ აქ ყურადღება უნდა მიექცეს ერთ გარემოებას — საიდან ვიცით ჩვენ, რომ ვაზირობათათბირს ესწრებოდა მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი? ამგვარი ცნობა ი. ჯავახიშვილს არ მოაქვს და არცაა სადმე დაცული. ცხადია, მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლის ჩვენთვის უცნობი ფუნქციებით არ შეგვიძლია ვისაუბროთ საჭურჭლის ნაცვლის დამცრობაზე.

ს. ერემიანის²¹⁷, პ. ინგოროყვას²¹⁸ და დ. მუსხელიშვილის²¹⁹ აზრით, მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი იგივე თბილისის ამირთამირა იყო. თითქოს ამ აზრისაკენ იხრება ი. სურგულაძე²²⁰. ამ მოსაზრებას საგანგებოდ შევეხებით ქალაქის მმართველობის აპარატზე საუბრისას.

ჩვენი აზრით, მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი იგივე საჭურჭლის ნაცვალია. აქ მცირეოდენ ტერმინოლოგიურ სხვაობასთან გვაქვს საქმე და არა ამ კელის შ ი ნ ა ა რ ს ი ს შეცვლასთან, მის „დამცრობასთან“, რისი ლამადასტურებელი არც ერთი საბუთი არ გავაჩნია.

საჭურჭლის ნაცვლის კონკრეტული ფუნქციების შესახებ ჩვენ მასალები გვაკლია, მაგრამ, საფიქრებელია, რომ იგი, როგორც მეჭურჭლეთუხუცესის შემდეგ პირველი ხელისუფალი საჭურჭლის უწყებაში, ფართო უფლებებით უნდა ყოფილიყო აღჭურვილი. მეჭურჭლეთუხუცესის კარზე არყოფნის დროს, ჩანს, იგი ასრულებდა მის ფუნქციებს, რაზეც ტერმინი „ნაცვალიც“ მიუთითებს.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, თავისი ძირითადი ფუნქციისა და კელის, მეჭურჭლეთუხუცესის მოადგილეობის გარდა, საჭურჭლის ნაცვალი ასრულებდა „პირის მწდის“ მოვალეობას სამეფო დარბაზობაზე. მეფის პირის მწდის საბატიო პრივილეგია საჭურჭ-

²¹⁷ С. Т. Еремян, Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках, научн. труды, Ерев. гос. ун-та, т. XXIII, Ереван, 1946, с. 339.

²¹⁸ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, თბ. ტ. I, თბ., 1963, გვ. 99.

²¹⁹ დ. მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტისათვის, გვ. 214.

²²⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 92; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 46.

ლის ნაცვალსა და მეღვინეთუხუცესს (უწყების მეთაურს) კონდათ ბოძებული. დარბაზობის დროს პირის მწდის მოვალეობის ამსრულებელი საჭურჭლის ნაცვალი ამირეჯობთან და განმგებულს უცესტანს ქარაო ჯღებოდა სუფრაზე²²¹. ეს მის დამცრობაზე კი არა, საკმარად დიდ პატივსა და პრივილეგიებზე მიუთითებს.

„კარის გარიგების“ მონაცემებით, მეჭურჭლეთუხუცესის სახელო იყო „მუქიფი“²²². ეს „მუქიფი“ უნდა იყოს საჭურჭლის მუქიფი²²³, ვინაიდან კარზე იყვნენ ასევე საღვინის მუქიფი და საგანმგეოს მუქიფიც²²⁴.

მუქიფი არის ძღვენთ მწე²²⁵ და როგორც დაღვნილი აქვს ი. სურგულაძეს, გვიან შუასაუკუნეებში მას ფეშქაშნივისი ეწოდებოდა²²⁶. მუქიფებს, ი. სურგულაძის აზრით, თავისი უხუცესი უნდა ჰყოლოდათ. ამ აზრის საილუსტრაციოდ მას მოაქვს 1545 წლის ერთი იმერული საბუთი, სადაც აღნიშნულია: „მუქიფთუხუცესო და მუქიფნო“²²⁷. ჩვენი მხრივ შეგვიძლია დაემატოთ, რომ „მუქიფთუხუცესი და მუქიფი“ დადასტურებულია 1601 წლის ტყაყაძეთა სასისხლო სიგელშიც²²⁸. მიუხედავად ამისა, ჩვენ არ მიგვანჩია შესაძლებლად ამ მოგვიანო მასალით ვიმსჯელოთ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის სტრუქტურაზე. „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ მოხსენიებული სამივე მუქიფი (საჭურჭლის, საგანმგეოს, საღვინის) სამ სხვადასხვა უწყებას ეკუთვნიან და საეჭვოა რომ მათ „მუქიფთუხუცესი“ ჰყოლოდათ. ეს სახელო უფრო მოგვიანო ხანაში ჩანს ჩამოყალიბებული.

მუქიფის საქმიანობის გასარკვევად „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ ძალზე მწირი ცნობებია შემონახული, მაგრამ მისი დაღვნილი მნიშვნელობა, ძღვენთ მწეობა (მოგვიანოდ ფეშქაშნივისობა) საშუალებას გვაძლევს ზოგადად მაინც წარმოვიდგინოთ ამ მოხელის ფუნქციები. „დასტურლამალის“ მიხედვით, არსებობდა ფეშქაშნივისის „ქარხანა“. მის მოვალეობას შეადგენდა „ქარხანაში“ შემოსული ფეშქაშის ანგარიშის წარმოება. ფეშქაშნივისის ეძლეოდა სათანადო გასამრჯელო და ფეშქაშის წლიური ჯამის მეთერთმეტედი²²⁹.

²²¹ იქვე, გვ. 94; გვ. 48.

²²² იქვე, გვ. 86; გვ. 39.

²²³ ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 184.

²²⁴ იქვე.

²²⁵ იქვე.

²²⁶ იქვე.

²²⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 189; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 184.

²²⁸ ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, საისტორიო მოამბე, წ. II, ტფ., 1924, გვ. 39.

²²⁹ ი. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, ტ. I, თბ., 1952, გვ. 216—217.

XVIII საუკუნის დასაწყისის ქართლის სამეფო კარის ორგანიზაციული სტრუქტურა, ბუნებრივია, საგრძნობლად განსხვავდება XI—XIII საუკუნეთა სამეფო კარისაგან, მაგრამ ცალკეულ ფუნქციები (ოღონდ განსხვავებულ ორგანიზაციულ აღნაგობაში) კმაოდ ახლოს დგანან ერთმანეთთან.

როდესაც ვაღარებთ ერთმანეთს მუქიფსა და ფეშქაშნივისს, მხედველობაში გვაქვს მათი ფუნქციური სიახლოვე. ამავე დროს, გათვალისწინებული გვაქვს ისიც, რომ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით დადასტურებულია საჭურჭლის, საგანმგეოსა და საღვინის მუქიფები, რომლებიც სათანადო უწყებების ხელმძღვანელობას ემორჩილებოდნენ. ფეშქაშნივისი კი ორი იყო, ერთი ქართლისა და ერთი კახეთისა²³⁰. თუ მუქიფთა დანაწილება უწყებრივია, ფეშქაშნივისთა მხოლოდ გეოგრაფიულია.

ვინაიდან მუქიფის ფუნქციას ძღვენის აღნუსხვა და სათანადო ანგარიშის წარმოება შეადგენდა, ძნელი არაა ერთმანეთისაგან გაემიჯნოთ „ხელმწიფის კარის გარიგების“ სამი სხვადასხვა მუქიფის სამოღვაწეო ასპარეზი.

„საჭურჭლის მუქიფის“ სახელოს, უეჭველია, შეადგენდა ისეთი ძღვენისა თუ შემოსავლის აღნუსხვა, რაც საჭურჭლეში შედიოდა. ასეთი კი შეიძლებოდა ყოფილიყო ძვირფასეულობა, თვალ-მარგალიტი, ლარი და სხვ. ამ საკითხთან დაკავშირებით უაღრესად საინტერესოა „ვეფხისტყაოსნის“ ზოგიერთი რეალია. მეფის ვაჭართუხუცესი უსენი თავის სფეროში საკმაოდ დიდი ძალაუფლებით იყო აღჭურვილი, როგორც მეფის მოხელე-„არიფი“. მისი ნებართვის გარეშე უცხოელი ვაჭრები საქონელს ვერ გახსნიდნენ გასაყიდად, ხოლო „უტურფესთა სეფედ დასხმენ“ (1057). ე. ი. „უტურფესი“ საქონელი სასეფედოდ, მეფისათვის საძღვნოდ უნდა გადადებულიყო. ვფიქრობთ, ამგვარი წესი შორს არ უნდა ყოფილიყო ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის საქართველოს რეალური ცხოვრებისაგან. საფიქრებელია, რომ საჭურჭლის მუქიფის ფუნქცია ამგვარი ძღვენის აღნუსხვა უნდა ყოფილიყო. მუქიფისავე სახელო უნდა ყოფილიყო უცხო სახელმწიფოთაგან შემოსული ძღვენი და მეფის მოხელეებისა და ვასალებისაგან შემოსული ძღვენიც. ცხადია, ისეთი ძღვენი, რომელიც საჭურჭლის უწყებას განეკუთვნებოდა. საჭურჭლის მუქიფის აღსანუსხვი უნდა ყოფილიყო ასევე მეფის მიერ გაცემული ძღვენიც. ნიშანდობლივია, რომ ფეშქაშნივისსაც არა მხოლოდ შემოსული ძღვენი, არამედ ვასალებში ძღვენიც ეზებოდა²³¹. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის

²³⁰ იქვე.

²³¹ ი. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, ტ. I, თბ., 1952, გვ. 216—217.

ცნობით, მეფის ერთ-ერთ ფუნქციას „მედღუნეთა ჯეროვანნი მისა აებელნი“²³² შეადგენდა. საჭურჭლის მუქიფს, უმპველია, შეეხებოდა მეფის მიერ ისეთი „მისაგებლის“ ვაცემა, რაც საჭურჭლეობის იყო დაკავშირებული.

საჭურჭლის უწყებებიდან და მეჭურჭლეთუხუცესის სახელოდან კარზე იმყოფებოდა და ცენტრალური მმართველობის აპარატის მოხელეს წარმოადგენდა მუშრიბი. „კარის გარიგების“ ცნობით: „მუშრიბი, რაც ქალაქთა საჭურჭლე შევა და ნავაჭრი რაც შევა სანელებელი, მასტაკი და სამარხო წამალი, საჯმარი თუთუბო-ესეცა მუშრიბმან იცის და უხუცესთა მიათვლის“²³³. მუშრიბის სახელო აღმოსავლეთში იყო ცნობილი და ეს ტერმინი ნახესხებია²³⁴. აღმოსავლური მასალების საფუძველზე ვ. ბარტოლდი ასკენის, რომ მუშრიბის ფუნქციას შეადგენდა სასახლის (dārgah) ხარჯების კონტროლი²³⁵. სამანიდების სახელმწიფოში დამოწმებულია მუშრიბების დივანი²³⁶. მუშრიბის ინსტიტუტი დამოწმებულია რუმის სასულტნოშიც²³⁷. „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ დამოწმებული მუშრიბის ფუნქციას, როგორც ი. ჯავახიშვილმა დაადგინა, შეადგენდა ქალაქში შესული საჭურჭლისა და ნავაჭრის აღნუსხვა²³⁸. გარდა „საჭურჭლისა“ და „ნავაჭრისა“, მუშრიბს მოეკითხებოდა სხვადასხვა სანელებლებიც („ესეცა მუშრიბმან იცის“). როგორც ჩანს, მუშრიბი იყო სასახლის ცენტრალური აპარატისა და ქალაქის ადგილობრივი აპარატის დამაკავშირებელი მოხელე. სხვადასხვა სახის შემოსავალი მისი მეშვეობით შედიოდა სასახლის უწყებებში. ბაგისა და ძღვენის სახით, ვაჭრებისაგან,

²³² ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დაქითისი, გვ. 351; ამ საკითხზე იხ. ასევე მ. ბერძენიშვილი, საქართველოს XI—XII საუკუნეებში, თბ., 1970, გვ. 140. ჩვენი აზრით, მკვლევარი ცდება, როცა ფიქრობს, რომ მეფის მეძღვენე „უბრალო გლეხი“ შეიძლება ყოფილიყო (იქვე, გვ. 141). მეფისათვის ძღვენის შეწირვა პრივილეგიას წარმოადგენდა. „უბრალო გლეხი“ მეფეს ძღვენს ვერ შესწირავდა.

²³³ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 86; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 39.

²³⁴ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 176—177, მუშრიბის სახელო, როგორც ქალაქის მოხელისა განიხილა მ. ლორთქიფანიძემ (ქალაქის მოხელეთა საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 154—156). ჩვენი აზრით, „კარის გარიგების“ მუშრიბი სასახლის მოხელეა და არა ქალაქის ადგილობრივი მმართველობისა.

²³⁵ В. В. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Сочинения, т. I, М., 1963, с. 290.

²³⁶ იქვე, გვ. 286.

²³⁷ В. Гордлевский, Государство сельджукидов Малой Азии, М.—Л., 1941, с. 138.

²³⁸ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 177.

როგორც ჩანს, იღებდნენ სულ სხვადასხვა სახის საქონელს. ყოველივე ამას მუშრები „უხუცესთა მიათვლიდა“. ი. ჯავახიშვილმა²³⁹ აღწერა: „უხუცესები“ შეიძლება იყო „საჭურჭლის უხუცესი“²⁴⁰ ან „საჭურჭლის უსუცესის“ თანამდებობა არც „კარის გარიგებაში“ და არც სხვაგან დამოწმებული ჯერჯერობით არა გვაქვს. საფიქრებელია, რომ მუშრები ქალაქის შემოსავალს მიათვლიდა თავისზე უხუცესებს, კერძოდ კი სხვადასხვა უწყების მუქიფებს, რომელთაც სწორედ ამგვარი შემოსავლის შენახვა-აღნუსხვა ვვალებოდით. ქალაქში შესული „საჭურჭლე“, უეჭველია, მიეთვლებოდა საჭურჭლის მუქიფს. სხვადასხვა სახის სამზარეულო საქონელი კი ჩვენი აზრით, საგანმგეოს მუქიფს უნდა ჩაბარებოდა, რომელიც საგანმგეოს უწყებას მიეკუთვნებოდა. შეუძლებელია „სანელებელი, მასტაკი“ და სხვ. საჭურჭლეში ან სალაროში ყოფილიყო შენახული.

ამდენად, მუშრების ფუნქციას ქალაქის ადგილობრივი მმართველობის აპარატის მიერ შეკრებილი შემოსავლის სასახლის აპარატისათვის „მითვლა“ და სათანადო ანგარიშიანობა შეადგენდა.

სასახლის ცენტრალური მმართველობის აპარატის უწყების, „საჭურჭლის“ „პელოსნები“ იყვნენ „დარბაზს მყოფნი მეჭურჭლენი“. მათი კონკრეტული ფუნქციების გარკვევა სათანადო მასალის უქონლობის გამო ძალზე ჭირს. საფიქრებელია, რომ ისინი წერილმანი შემოსავალ-გასავლის ანგარიშს აწარმოებდნენ და მიმდინარე დავალებათა აღმასრულებელნი იყვნენ.

„საწოლისა და „სალაროს“ უწყებაზე საუბრისას შევეხეთ მწიგნობრის სახელოს და გამოვთქვით მოსაზრება, რომ საწოლის მწიგნობარი ასევე საჭურჭლის მწიგნობარიც უნდა ყოფილიყო. ამ მოსაზრებას უნდა ამაგრებდეს ის ფაქტი, რომ, „კარის გარიგების“ ცნობით, საწოლის მწიგნობარს „ზედამდგომელი“ მეჭურჭლე ჰყავდა²⁴⁰. „ზარდახნის“ მწიგნობრის ანალოგიით უნდა მივიღეთ იმ დასკვნამდე, რომ საწოლის (და საჭურჭლის) მწიგნობარი საჭურჭლის ყოველწლიურ რევიზიას ახდენდა და ამ შემოწმების შედეგები, ისევე როგორც ზარდახნის აღწერისა, „საანგარიშო ვოდორში“ ინახებოდა.

საჯინიბო-ზარადხანა

სასახლის უწყებრივ სტრუქტურაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა „საჯინიბოსა“ და „ზარადხანის“ უწყებას, რომელიც ამირახორის სახელო იყო და მისი მეშვეობით სამეფოს ამირსპასალარისა.

²³⁹ იქვე, გვ. 178.

²⁴⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 82; ი. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 34.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ სათანადო აღვილიდან კარგად ჩანს საჯინიბო-ზარადხანის შიდასაუწყებო და სამონღელო ორგანიზაციული მოვითანოთ ეს ცნობა: „ამილახორი ვეზირი არის ამირსპასალარის მამის კელის შეაბჯრეთუხუცესი. შეაბჯრეთუხუცესი და შეაბჯრენი და შესარტყლენი და საჯინიბოს შემავალი ყოველნივე ამილახორის კელისანი არიან“²⁴¹.

ამ ცნობიდან დგინდება, რომ ამირსპასალარის ვეზირის (მოადგილის, მრჩევლის, „ნაცვლის“), ამირახორის უშუალო განსაგებელი იყო საჯინიბო და აბჯარი. ვინაიდან აბჯარი უშუალოდ ცხენოსან ჯართან იყო დაკავშირებული, საესებით ბუნებრივია, რომ საქართველოს სამეფო კარზე საჯინიბოსა და ზარადხანის „მოურნეობა“ გაერთიანებული იყო და ამირახორს ექვემდებარებოდა.

ტერმინი ამირახორი (ამირ-ე ახურ) ზუსტი შესატყვისია „მეჯინიბეთუხუცესისა“. ამირახორი დამოწმებულია დიდ სელჩუკთა კარზე და მის განსაგებელს სულტნისა და სასახლის ცხენების ზედამხედველობა შეადგენდა²⁴². დიდ სელჩუკთა კარზე ცალკე იყო ორგანიზებული სულტნის იარაღის საცავი ზარად-ხანე, ზირაპ-ხანე, რომელსაც სილაძდარი ედგა სათავეში²⁴³.

საქართველოში, როგორც „კარის გარიგებიდან“ ჩანს, საჯინიბოც და ზარადხანაც ამილახორის სახელო იყო. საკუთრივ საჭურვლის საცავს და მის შტატს სათავეში ედგა შეაბჯრეთუხუცესი, რომელიც ამილახორის ხელქვეით მოხელეს წარმოადგენდა.

ი. ჯავახიშვილის აზრით, ამილახორის ხელქვეითი უნდა ყოფილიყო „მეჯინიბეთუხუცესი“, რომელსაც თავის მხრივ თითქოს ექვემდებარებოდნენ საჯინიბოს ხელოსნები, მეჯინიბენი²⁴⁴. ეს მოსაზრება გაიზიარა და განავითარა პ. ინგოროყვამ, რომელმაც მიიჩნია, რომ მეჯინიბეთუხუცესი და ამირახორი ამირსპასალარის მოადგილეები და მეფის „მეორე და შესამე სპასპეტნი“ იყვნენ²⁴⁵. ი. ჯავახიშვილს, როგორც ჩანს, თავის მოსაზრება დამყარებული აქვს „ისტორიათა და აზმათა“ მონაცემებზე, სადაც ამილახორიცაა დასახელებული და მეჯინიბეთუხუცესიც. ამაზევე უნდა პქონდეს დაფუძნებული „მეორე და შესამე სპასპეტის“ კონცეფცია პ. ინგოროყვასაც.

²⁴¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 86; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 40.

²⁴² იქვე, გვ. 86; გვ. 40.

²⁴³ იხ. ნ. შენგელის, სელჩუკები და საქართველო, გვ. 136.

²⁴⁴ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გ. 154.

²⁴⁵ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანის ეპილოგი, თბ., ტ. I, გვ. 564.

ამირახორისა და მეჯინიბეთუხუცესის საკითხს შეეხო ნ. შოშიაშვილი, რომელმაც მეჯინიბეთუხუცესი ამირახორის ერთ-ერთ ხელქვეშეთ მოხელედ მიიჩნია²⁴⁶, თუმცა საგანგებოდ არ აღუნიშნავს, რომ მასალის საფუძველზე მივიდა ამ დასკვნამდე. საფუძრებელია, რომ ასეთი დასკვნის საფუძველს მისთვის, ისევე როგორც ი. ჯავახიშვილისათვის, „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტი წარმოადგენდა. მანვე, უნდა აღინიშნოს, რომ სამართლიანად ვააკრიტიკა ბ. ინგოროყვას კონცეფცია „მეორე და მესამე სპასპეტის“ შესახებ.

უკანასკნელ ხანს ამ საკითხს შეეხო შ. მესხია, რომელიც ასევე თვლის, რომ ამირახორი და მეჯინიბეთუხუცესი სხვადასხვა მოხელეებია²⁴⁷. ამ მოსაზრების წყაროს და საფუძველსაც „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტი შეადგენს.

ვფიქრობთ, რომ ჩვენთვის საინტერესო ხანაში არ არსებულა ცალკე ამირახორისა და მეჯინიბეთუხუცესის თანამდებობები. ორივეს ტერმინი ერთსა და იმავე თანამდებობას, ინსტიტუტს აღნიშნავენ. ერთ შემთხვევაში ეს სახელო აღნიშნულია ტერმინ „მეჯინიბეთუხუცესით“, ხოლო სხვა შემთხვევაში ნასესხები „ამირახორით“, რომელსაც ზუსტად იგივე სემანტიკა გააჩნია. ჩანს, „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი აქ იმეორებს თავისი წყაროების ტერმინოლოგიას, სადაც, საფუძრებელია, ზოგან ამირახორი ეწერა, ზოგან მეჯინიბეთუხუცესი.

ნიშანდობლივია, რომ მეჯინიბეთუხუცესი არ იხსენიება არც „მეფის კურთხევის წესში“ და არც „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“. „მეფის კურთხევის“ წესის მიხედვით, ამირსპასალარს ანლავან ამირახორი და მეაბჯრეთუხუცესი²⁴⁸. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ არც ერთი მონაკვეთი არ იძლევა იმის საშუალებას, რომ მეჯინიბეთუხუცესის ცალკე სახელოს არსებობა ვივარაუდოთ. საწინააღმდეგო თეზისის მომხრეებს ამ შემთხვევაში საბუთად არ გამოადგებათ „კარის გარიგების“ ტექსტის ნაკლებლოვანება. შეგვეძლო მართლაც დავეშვა, რომ მეჯინიბეთუხუცესის ფუნქციების ამსახველი მონაკვეთი „კარის გარიგების“ ტექსტს აკლია, მაგრამ არის ადგილები, სადაც ეს სახელო, თუ ის არსებობდა, უცილობლად უნდა გვქონოდა და დასტურებული. მოვიტანოთ ეს ადგილები: 1. „აღესებასა ამირსპასალარი [მოსაკითხავია] ამირახორისა; ამირახორი — მეაბჯრეთუხუცესისა; მეაბჯრეთუხუცესი — ზარდახანის უხუცესისა“²⁴⁹. 2. „ამი-

²⁴⁶ ნ. შოშიაშვილი, XII—XIV სს. საქართველოს სახელმწიფო სამართლის ისტორიისა და რუსთველოლოგიის ზოგიერთი საკითხი, ცისკარი, № 9, 1965, გვ. 123.

²⁴⁷ შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ევოლუცია, გვ. 104—105.

²⁴⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 51.

²⁴⁹ ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 34.

ლახორი ვეზირია ამირსპასალარისა და ამის კელის [აა] მეზღვრეთ-
უხუცესიცა²⁵⁰. 3. „მეაბჯრეთუხუცესი და მეაბჯრენი და მესარტყე-
ნი და საჯინიბოს შემავალი ყოველნი ამილახორის კელისა²⁵¹ არე-
ან“²⁵¹. ციტირებულ ადგილებს არაფერი აკლია და აქ მეჯინიბეთ-
უხუცესის სახელის მოუხსენებლობა მხოლოდ იმით შეიძლება აიხს-
ნას, რომ ასეთი სახელო არც არსებობდა, უკეთ, ის იგივე იყო, რაც
ამილახორობა. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ იმ მონაცემთაში, სადაც
სამეფო დარბაზობაზეა საუბარი, განსაზღვრულია მეაბჯრეთუხუცესის,
ზარადხანის უხუცესის, მერემეთუხუცესის, მეჯინიბეებისა და მერემე-
ების დგომისა და ჯდომის ადგილი, მაგრამ არაფერია ნათქვამი მეჯი-
ნიბეთუხუცესზე²⁵². ცხადია, სადაც მეჯინიბეები და მერემეებიც კია
დასახელებული, მეჯინიბეთუხუცესიც იქნებოდა. არ არის კი იმიტომ,
რომ მეჯინიბეთუხუცესი იგივე ამილახორია. ამ უკანასკნელის ადგი-
ლი კი განსაზღვრულია „კარის გარიგების“ სათანადო ადგილას.

როგორც ჩანს, ამირახორი და მეჯინიბეთუხუცესი ერთი და იგივე
სახელო იყო და „მეფის კურთხევის წესში“ და „ხელმწიფის კარის
გარიგებაში“ მეჯინიბეთუხუცესის მოუხსენებლობა მხოლოდ ამით
შეიძლება აიხსნას.

შევვხვით „ისტორიათა და აზმათა“ მონაცემებს, რომლებიც სა-
ფუძვლად დაედო ზემოდსახელებულ მკვლევართა მოსაზრებებს ამი-
რახორისა და მეჯინიბეთუხუცესის ცალ-ცალკე სახელოების არსე-
ბობის შესახებ.

„ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში დასახელებულია გიორგი
III-ის ამირახორი სუმბატის ძე ლიპარიტ²⁵³. ამირახორი ლიპარიტ
სუმბატის ძე შეიღია გიორგი III-ის მანდატურთუხუცესის და
ამირსპასალარის სუმბატ ივანეს ძე ორბელისა, რომელიც ლიპა-
რიტის ამირახორად მოხსენიების დროს უკვე „სუმბატ სვიმონქმნი-
ლი“ იყო²⁵⁴. მანდატურთუხუცესი და ამირსპასალარი სუმბატის შემ-
დევ გახდა ამირახორ ლიპარიტ სუმბატის ძის უფროსი ძმა ივანე
სუმბატის ძე ორბელი²⁵⁵. ამდენად უფროსი ძმა ივანე მანდატურთ-
უხუცესი და ამირსპასალარია, ხოლო მომდევნო, ლიპარიტი კი ამი-
რახორი.

ლიპარიტ სუმბატის ძის შემდგომი მოხსენიება „ისტორიათა და
აზმათა“ ტექსტში ორბელთა ცნობილ ამბოხების დროს მიეკუთვნება:

²⁵⁰ იქვე, გვ. 40.

²⁵¹ იქვე.

²⁵² იქვე, გვ. 46—48.

²⁵³ ისტორიანი და აზმანი შარვაანდელთანი, გვ. 9.

²⁵⁴ იქვე, გვ. 7; შ. მესხია, სამინაო პოლიტიკური ვითარება: გვ. 14—15.

²⁵⁵ შ. მესხია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 15—16.

„წარსრულ იყვნეს სპარსეთს ქართლის ერისთავი სუმბატის ძე ლიპარიტ, მეჯინიბეთუხუცესი ქავთარ ივანეს ძე, რომელნი-ესე ვიორგი-საგანვე იყვნეს კელისუფალნი“²⁵⁶. „სპარსეთს წარსრულთ“²⁵⁷ ვიორგი III-ემ ცხადია, მაშინვე გადააყენა და წყაროში²⁵⁸ ორბელთა აჯანყების ჩამშობთა შორის იხსენიება მეჯინიბეთუხუცესი ჭიბერი²⁵⁷.

„ისტორიათა და აზმათა“ მოტანილი ადგილები მკვლევართ აღწევთ საფუძველს დაასკვნან, რომ ამირახორობა და მეჯინიბეთუხუცესობა სხედასხვა სახელოა. მათი აზრით, სპარსეთს წავიდნენ ქართლის ერისთავი და ამირახორი ლიპარიტ სუმბატის ძე და თითქოს მისი ხელქვეითი მეჯინიბეთუხუცესი ქავთარ ივანეს ძე. ის ფაქტი, რომ აჯანყებული ლიპარიტ სუმბატის ძე დასახლებულია ქართლის ერისთავად და არა ამირახორად, წყაროს ნაკლულოვანებით არის ახსნილი და მითითებულია, რომ ორბელთა ამბოხებამდე ლიპარიტ ორბელს ამირახორობას ვერაინ წაართმევდა²⁵⁸. შ. მესხია ფიქრობს, რომ „ივანე ორბელი ... დაწინაურდა და მას მანდატურთუხუცესობა და ამირსპასალარობა ებოძა, დაუჯერებელია, რომ სწორედ ასეთ დროს ივანეს ძმას ლიპარიტს ამირახორობა დაეკარგა“²⁵⁹. ვფიქრობთ, რომ აქ ჩვენ ლიპარიტ ორბელის მიერ ამირახორობის დაკარგვასთან და ამდენად მის დამცრობასთან არ უნდა გვქონდეს საქმე. ეს მართლაც, როგორც შ. მესხია აღნიშნავს, ორბელთა ამბოხებამდე დაუჯერებელი იქნებოდა. საქმე ისაა, რომ ამირახორ ლიპარიტ ორბელს მიუღია ქართლის ერისთავობა, ხოლო მისი ყოფილი თანამდებობა, ამირახორობა (resp. მეჯინიბეთუხუცესობა) გადაუციათ მისივე ძმისწულისათვის, მანდატურთუხუცეს და ამირსპასალარ ივანე ორბელის შვილისათვის ქავთარ ივანეს ძისათვის. ცხადია, თანამდებობათა ამგვარი გადაწოდება არ შეიძლება ჩაითვალოს ლიპარიტ სუმბატის ძის დამცრობად. მანდატურთუხუცესისა და ამირსპასალარის ივანე ორბელის შვილი ქავთარ ივანეს ძე ბიძის კვლზე, ამილახორობაზე იქნა შეწყალებული, ხოლო ლიპარიტ ორბელს, ჩანს ამ თანამდებობის საკომპენსაციოდ, ქართლის ერისთავის მაღალი თანამდებობა ებოძა. ვფიქრობთ, აქ არც ლიპარიტ ორბელის ინტერესები იყო შელახული და არც საერთოდ ორბელთა სახლისა. მოულოდნელი და დაუჯერებელი აქ არაფერი ჩანს.

²⁵⁶ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთან, გვ. 19.

²⁵⁷ იქვე, შდრ. შ. მესხია, დსახ. ნაშრომი, გვ. 105.

²⁵⁸ შ. მესხია, დსახ. ნაშრომი, გვ. 154.

²⁵⁹ იქვე.

საფიქრებელია, რომ სწორედ ზემოაღნიშნულის გამო არ ეწოდებოდა აჯანყებული ლიბარიტ ორბელი ამილახორად, არამედ მხოლოდ ქართლის ერისთავად. ამილახორი ანუ მეჯინბეთუხუცესი ამ **ჯეჟიბეთუხუცესი** თვის მისივე უფროსი ძმისწული, ქავთარ ივანეს ძეა. **ბიბლიოთეკა**

ქავთარ ივანეს ძე პ. ინგოროყვამ აბულეთისძედ მიიჩნია²⁶⁰. ეს მოსაზრება საეკსეპტო დამაჯერებლად და საბუთიანად უარყო შ. მესხიამ²⁶¹. ამავე დროს, მან ქავთარ ივანეს ძე მიიჩნია მანდატურთუხუცეს და ამირსპასალარ ივანე ორბელის უმცროს (ლიბარიტის მომდევნო) ძმად და არა შვილად²⁶². საამისოდ იგი დაეყრდნო სტეფანოს ორბელიანის ცნობას, სადაც ქავთარ ორბელი ივანეს „უმრწემეს ძმად“ იხსენიება²⁶³. ქავთარ ორბელიანი კიდევ რომ ძმა იყოს ივანე და ლიბარიტ ორბელისა, ეს ხელს სრულებით ვერ შეუშლიდა ჩვენს ზემომოტანილ მოსაზრებას. ქართლის ერისთავად ლიბარიტ სუმბატის ძის გახდომის შემდეგ ამირახორობა შეეძლო მიეღო მის ძმისწულსაც და მის უმცროს ძმისაც. მიუხედავად ამისა, გვინდა შევნიშნოთ, რომ სტეფანოს ორბელიანის ცნობაზე დაყრდნობით ძნელი უნდა იყოს ქავთარის მიჩნევა ივანე და ლიბარიტ ორბელის უმცროს ძმად. „ისტორიათა და აზმათა“ მიხედვით, ქავთარი ივანეს ძეა, ხოლო იგი რომ ივანე და ლიბარიტ ორბელის ძმა ყოფილიყო, ცხადია იგი ქავთარ სუმბატის ძედ უნდა ყოფილიყო დასახელებული.

ამდენად, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ლიბარიტ სუმბატის ძის ქართლის ერისთავად გახდომის შემდეგ ამირახორი გახდა მისი ძმისწული ქავთარ ივანეს ძე, რომელიც „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში მეჯინბეთუხუცესად არის დასახელებული.

ორბელთა აჯანყებისთანავე, როგორც აღინიშნა, გიორგი III მეჯინბეთუხუცესობა უბოძა თავისსავე „გაზრდილ“ ჭიაბერს. ნიშანდობლივია, რომ ჭიაბერის მეჯინბეთუხუცესობის პერიოდში „ისტორიანი და აზმანი“ საერთოდ არ ასახელებს ამირახორს. პ. ინგოროყვას²⁶⁴ და შ. მესხიას²⁶⁵ ამირახორად მიჩნიათ ვინმე ივანე, რომელიც თანამდებობის გარეშე იხსენიება ტექსტში²⁶⁶, მაგრამ, ასეთივე დაშვებით ეს ივანე შეგვიძლია რაიმე სხვა თანამდებობის პირად (მაგ. მე-

²⁶⁰ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანის ეპილოგი, თბზ., ტ. I, გვ. 623.

²⁶¹ შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 104, სქოლო 4.

²⁶² იქვე.

²⁶³ სტეფანოს ორბელიანის „ცხოვრება ორბელიანთას“ ძველი ქართული თარგმანები, გვ. 51.

²⁶⁴ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანის ეპილოგი, გვ. 577.

²⁶⁵ შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 154.

²⁶⁶ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 25.

„აბჯრეთუხუცესად) მივიჩნით²⁶⁷. „ამირახორობის“ თანამდებობასა და მის სახელდებით მფლობელს „ისტორიათა და აზმათა“²⁶⁸ კატეგორიულ სახელს მხოლოდ მას შემდეგ, რაც ჭიაბერმა დატოვა მეფის მფლობელობა, უცხის თანამდებობა. როდესაც ჭიაბერი მანდატურთუხუცესად დაინიშნა, „უბოძა (თამარმა, ი. ა.) ამილახორობა გამრეკელსა თორელსა“²⁶⁸.

ვფიქრობთ, ნათელია, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ ანონიმ ავტორს ერთი და იგივე თანამდებობის აღსანიშნავად ნახმარი აქვს ორი, სავსებით ერთიმეორის შემცველი ტერმინი. ასეთ დასკვნას მხარს უჭერენ „მეთვის კურთხევის წესისა“ და „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მონაცემებიც. ამ თანამდებობის აღსანიშნავად „პროტოსტრატორიც“ იხმარებოდა²⁶⁹.

ჩვენს დასკვნას ამავრებენ ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობებიც, რომლის მიხედვით, მეჯინიბეთუხუცესი იგივე ამილახორია: „ამილახორი ... არა არს გუარი, გარნა წესი მეჯინიბეთუხუცესობისა, ვითარცა უწოდებენ სპარსნი, ხოლო გუარი ზედგინიძე არს“²⁶⁹.

არსებული მასალა საფუძველს გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ამირახორი იგივე მეჯინიბეთუხუცესია.

ამირახორის ანუ მეჯინიბეთუხუცესის სახელს, როგორც ზემოთ ციტირებული „კარის გარიგების“ ცნობიდან ჩანს, „ყოველი საჯინიბოს შემავალნი“ ექვემდებარებოდნენ. ასეთები უნდა ყოფილიყვნენ მეჯინიბეები და შერეშეები. შერეშეებს თავისი უხუცესი პყავდათ, რომელსაც შერეშეთუხუცესი ეწოდებოდა, მის თანამემწეს კი სარემოს ნაცვალი²⁷⁰.

მეჯინიბეები უვლიდნენ, როგორც ჩანს „ჯინიბებს“, ხოლო ჯინიბი (პუნე, მარქაფა), სულხან-საბას განმარტებით „გვარიანი და კეთილი“²⁷¹, ე. ი. ჯიშიანი და გახედნილი ცხენი იყო. შერეშეების საქმიანობა კი „რემით“, ე. ი. „უმწყესა ცხენით“, „უკელი ცხენით“²⁷² განისაზღვრებოდა.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით მთლად ნათლად არ ჩანს სარემოს ნაცვალი ამირსპასალარის სახელოა თუ მანდატურთუხუცესისა. „მოკითხვის“ წესის მიხედვით შეიძლება სარემო და მისი

²⁶⁷ იქნებ რომ ამილახორი არ შეიძლება ყოფილიყო, იქიდან ჩანს, რომ იგი მეჯინიბეთუხუცესის და მსახურთუხუცესის შემდეგ იბუნებოდა. შეუძლებელია ამილახორი მოესხეხებინათ მეჯინიბეთუხუცესის შემდეგ, თუ მეჯინიბეთუხუცესი ამილახორის ხელქვეითი იყო. საფიქრებელია, რომ იქნებ მართლაც შეაპყრეთუხუცესი შეიძლება იყოს.

²⁶⁸ ისტორიანი და აზმანი შარავენდელთანი, გვ. 33.

²⁶⁹ შ. მ. ე. ს. ხ. ი. ა., საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 125.

²⁷⁰ ვ. ა. ხ. მ. ტ. ი., აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 34.

²⁷¹ იხ. ი. ა. ჯ. ა. ვ. ხ. ი. მ. ვ. ი. ლ. ი., ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 155.

²⁷² სულხან-საბა ორბელიანი, თხზულებანი, ტ. IV, გვ. 344.

²⁷³ იქვე, ტ. IV, გვ. 344; ტ. IV, გვ. 11.

ნაცვლიც განმგეთუხუცესის სახელოდ ჩაითვალოს²⁷³. ვინაიდან
სარემო ცხენსაშენი იყო²⁷⁴ მართლაც არაა გამორიცხული, რომ იგი
სასახლის სამეურნეო უწყებას (საგანმგეოს) მიეკუთვნებოდეს, მაგრამ
გადაჭრით რაიმეს თქმის საფუძველი ჯერჯერობით არ ჩანს. შერემე-
ვები და რემა მოიხსენიება ვიორგი III-ის სიგელში, სადაც ის სოფელ
აგარას ავალდებულებს „ერთი ტაიჭი შეგუინახოს თორმეტითა რემი-
თა მით რემათა დაცვამდე“²⁷⁵. ტაიჭი დაკოდლი ცხენია²⁷⁶ და ასევე
არაბულ ცხენსაც (tazik)²⁷⁷ ნიშნავს. „ქვე-ნაბამი“, „ნასუქალი“ (და-
კოდლი) არაბული ტაიჭი „ვეფხისტყაოსანშიც“ (55) გვხვდება. რე-
მაში, როგორც ჩანს, ცხენების მოშენება ხდებოდა, ხოლო მათი „და-
ცვის“ (გახედვის?) შემდეგ ისინი მეჯინიბეების ხელში გადადიოდ-
ნენ.

ვიორგი III-ის ზემოციტირებულ სიგელში „მეჯორეებიც“
მოიხსენიებიან. მეჯორეები „კელმწიფის კარის გარიგებაში“ არ ჩა-
ნან, მაგრამ იქ მოიხსენება „სიკრიტნოსანი ჯორი“ და „ყათარი ჯო-
რი“. ცხადია, რომ სამეფო კარზე ეს სამსახურიც იყო (შდრ. ახორი,
ახორსალარი-მეჯორე).

ამირახორ-მეჯინიბეთუხუცესს ექვემდებარებოდა მეაბჯრეთუხუ-
ცესი, ხოლო მეაბჯრეთუხუცესს თავის მხრივ ზარადხანის უხუცესი²⁷⁸.
ზარადხანა „ვეფხისტყაოსანშიც“ იხსენიება:

პოვეს ერთი ზარადხანა, აბჯრისათვის სახლად ქმნილი (1354).
„აბჯრის სახლში“ ანუ ზარადხანაში დაცული იყო იარაღი, ცხენის
აკანშეულობა, დიდი დროშა და სხვ²⁷⁹. ზარადხანა და მისი მეაბჯრეები
საკმაოდ დიდი სახელს მფლობელ მეაბჯრეთუხუცესს ექვემდებარ-
ებოდნენ. ზარადხანის უხუცესი კი, თუ ჩვენს ხელთ არსებული
მისალით ვიმსჯელებთ, მაინცდამაინც დიდ მოხელედ არ ჩანს. XIII
საუკუნის დოკუმენტებში ჩანს მეაბჯრეთუხუცესი ივანე, რომელიც
ქართლის ერისთავის გრიგოლ სურამელის ძმა იყო და სურამელთა
დიდი სახლის შვილი²⁸⁰. ზარადხანის უხუცესი კი დამოწმებული
გვყავს დავით ნარინისა და მისი ვაჟის ვახტანგის ერთ საბუთში, საი-
დანაც დგინდება, რომ ზარადხანის უხუცესი ვახტანგ თულასძე „მე-

²⁷³ ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 86.

²⁷⁴ იქვე.

²⁷⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 23.

²⁷⁶ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ., ტ. IV, გვ. 344.

²⁷⁷ გ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები, გვ. 375.

²⁷⁸ ი. ქავთახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 155.

²⁷⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 87; ი. ქავთახიშვილი, დსახ. ნაშრ. გვ. 155.

²⁸⁰ იქვე, გვ. 39, 40, 42, 66.

თემე აზნაური“ ყოფილა²⁸¹. მართალია, ეს ორი მოხელე ერთდროულად არ მოღვაწეობდნენ და მათი მოქმედების გეოგრაფიული კერძო-ლიც განსხვავებულია, მაგრამ მეაბჯრეთუხუცესის სურვილებსა და მის შვილობა ერთ შემთხვევაში და ზარადხანის უხუცესის „თემის აზნაურობა“ მეორეში, საკმაოდ თვალნათლივ გვიჩვენებს სოციალურ განსხვავებასაც.

ზარადხანაში ჩანან ზარადხანის მეჯინიბე, ზარადხანის მოლარე, რომლებიც მეფის ცხენს ჰკაზმავენ²⁸². აქვე მოღვაწეობდნენ მისრატულთუხუცესი და მისრატულებიც, რომლებიც მეფის ცხენის მოკაზმვაში ღებულობდნენ მონაწილეობას. მათი კონკრეტული ფუნქციებიც არ ჩანს. ზოგი მკვლევარის აზრით, ისინი თითქოს *стремлянные*-იყვნენ²⁸³.

ამირახორისა და მეაბჯრეთუხუცესის „მუახლეებად“ „ხელმწიფის კარის გარიგება“ ასახელებს აჩუხჩსა და ამირჩქარს²⁸⁴.

ამირჩქარი სპეციალურ ლიტერატურაში განმარტებულია როგორც შიკრიკთა, მალეშობოლთა უფროსი²⁸⁵. ამგვარი დასკვნა სავსებით მისაღები ჩანს. მას თითქოს მხარს უჭერს ვახუშტის ცნობაც, რომ შიკრიკები ამილახორის კელისანი იყვნენ²⁸⁶. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ამირჩქარს ა. გამყრელიძე ადარებს მიქელ პანარეტოსის „ტრაპიზონის ქრონიკაში“ მოხსენიებულ ამირჩანტარიოსს (ამირცანტარიოსს), რომელიც თავის მხრივ სელჩუკთა ამირჩაუშს უნდა უკავშირდებოდეს²⁸⁷.

უფრო რთულად დგას „აჩუხჩის“ საკითხი. „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ მოხსენიებული „აჩუხჩი“ და „ამერთ აჩუხჩი“ კ. კეკელიძეს²⁸⁸ და მის კვალდაკვალ ი. სურგულაძე²⁸⁹ „აჩუხჩერახის“ თანამდებობის აღმნიშვნელ ტერმინად მიაჩნიათ. ამ სიტყვების მსგავსება არ უნდა იძლეოდნენ ამგვარი დასკვნის საფუძველს. „აჩუხჩერახის“ თანამდებობა, თვით დასახელებულ მკვლევართა აზრით, უაღრესად

²⁸¹ ს. კ ა კ ა ძ ე, თულაშეთა სიგელი დავით ნარინის მიერ მიცემული, ისტორიო მოამბე, წ. 1, ტფ., 1925, გვ. 238—239.

²⁸² ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 87.

²⁸³ ი. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 182.

²⁸⁴ იქვე, გვ. 40.

²⁸⁵ იქვე, გვ. 172.

²⁸⁶ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 21.

²⁸⁷ მიქელ პანარეტოსი, ტრაპიზონის ქრონიკა, აღ. გამყრელიძის გამოცემა, მისაღები საქართველოსა და აფეასის ისტორიისათვის, ნაკვ. 33, თბ., 1960, გვ. 71.

²⁸⁸ კ. კ ე კ ე ლ ი ძ ე, ისტორიანი და აზმანი შარაენდელთანი, (ცხა ტექსტის აღდგენისა), თბ., 1941, გვ. 15—16.

²⁸⁹ ი. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 196—198.

საპატიო და მნიშვნელოვანი იყო. „ხელმწიფის კარის გარიგების“
„აჩუხნი“ და „ამერით აჩუხნი“, რომელსაც კ. კეკელიძე „ამირჩქენ-
ჩად“ აღადგენს, წერილი მოხელე ჩანს. „აჩუხნი“ ამირჩქარფანჯანმელ-
რემეთუხუცესთან ერთად იხსენიება, როგორც ამილახორის მფლობელნი.
ჯრეთუხუცესის „მოხელე“, ვ. ი. მათი ხელქვეითი. „ამერით აჩუხნი“
(ამირჩუხნი?) „კარის გარიგების“ სხვა აღვილას ზარადხანის უხუ-
ცესთან და მის შემდეგ იხსენიება²⁹⁰, რაც მის შაინცდამაინც დიდ თა-
ნამდებობაზე არ მიუთითებს.

XII—XV საუკუნეთა წყაროებში დასახელებულ უაღრესად საპა-
ტიო და დიდ თანამდებობას, „ჩუხჩარეხობას“ ჩვენ ვერ მივიჩნევთ
„ხელმწიფის კარის გარიგების“ „აჩუხჩად“ და „ამერით აჩუხჩად“, რო-
მელიც ამირჩქარისა, მერემეთუხუცესისა და ზარადხანის უხუცესის
გარემოცვაში ჩანს და არ უნდა ვკუთვნოდეს სასახლის კარის მოხე-
ლეთა უმაღლეს ეშელონს.

ზარადხანის რევიზია და კონტროლი, როგორც „კარის გარიგები-
დან“ ჩანს, წელიწადში ერთხელ ხდებოდა და მასში ამილახორი,
მეაბჯრეთუხუცესი, ზარადხანის უხუცესი და მწიგნობართუხუცეს-
ჭყონდიდლის ხელქვეითი ზარადხანის მწიგნობარი მონაწილეობდნენ,
ხოლო ანგარიში „სააგარიშო გოდორში“ ინახებოდა²⁹¹.

საგანმგეო

სასახლის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს უწყებას, როგორც „ხელ-
მწიფის კარის გარიგებიდან“ და სხვა მასალებიდანაც ირკვევა, სა-
განმგეო წარმოადგენდა.

საგანმგეოს შეეხო ი. ჯავახიშვილი, რომელმაც ეს უწყება საესე-
ბით მართებულად დაუკავშირა მანდატურთუხუცესის სახელს, მაგ-
რამ ამასთანავე აღნიშნა: „რა დაწესებულება იყო „საგანმგეო“, ამაზე
არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება“²⁹².

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის წყაროებში გაბნეული ცნობე-
ბის, მათი ადრინდელ თუ მოგვიანო ანალოგიებთან შედარებისა და
ცალკეულ მკვლევართა მიერ გამოთქმული მოსაზრებების გათვალის-
წინების საფუძველზე, დღეს შესაძლებელია საგანმგეო უწყების მეტ-
ნაკლებად სრული სურათის წარმოდგენა.

²⁹⁰ ი. ს. უ რ გ ე ლ ა ძ ე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 41.

²⁹¹ იქვე, გვ. 40; ი. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 157.

²⁹² ი. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 166.

საგანმგეო ო. სურგულაძის განმარტებით არის административный двор, распорядительный двор²⁹³. ეს განმარტება, მიუხედავად იმისა, რომ ძირითადად სწორია, სრულად მაინც არ ვამოხატავს „წიგნის“ არსსა და მნიშვნელობას, მის პოზიტიურ შინაარსს.

საგანმგეო და მისი მმართველი განმგეთუხუცესი, როგორც უკვე შენიშნა ო. ჯავახიშვილმა, მანდატურთუხუცესის სახელოს მიეკუთვნებოდა. „მოკითხვის“ წესის მიხედვით, „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ საგანმგეოს შემდეგი სტრუქტურა ჩანს: „განმგეთა უხუცესი (მოსაკითხაია, ო. ა.) — საგანმგეოსა მუქიფისა; საგანმგეოს უხუცესი (ო. სურგულაძის მიხედვით საგანმგეოს მუქიფი) — მეჯამეთუხუცესისა; მეჯამეთუხუცესი-სარემოს ნაცვლისა“²⁹⁴. მოტანილი ტექსტის საფუძველზე რაიმე დასკვნების გამოტანამდე საჭიროა შევხებით ზოგიერთ ბუნდოვან საკითხს. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ციტირებულ ადგილას წერია როგორც საგანმგეოს მუქიფი, ისე საგანმგეოს უხუცესიც. ო. ჯავახიშვილმა ისინი სხვადასხვა მოხელეებად მიიჩნია²⁹⁵. ო. სურგულაძემ ანალოგიური ადგილების მიხედვით საგანმგეოს უხუცესი საგანმგეოს მუქიფად ჩაასწორა. ტექსტის საერთო მონაცემების საფუძველზე ო. სურგულაძის ჩასწორება სწორი ჩანს, მაგრამ საფიქრებელია ისიც, რომ საგანმგეოს მუქიფი იგივე იყო, რაც საგანმგეოს უხუცესი. სარემოს ნაცვალზე ზემოთ გვექონდა საუბარი.

ტექსტიდან ჩანს, რომ საგანმგეოს სათავეში მანდატურთუხუცესის სახელოსადმი მიკუთვნებული განმგეთუხუცესი იდგა. სამწუხაროდ, ჯერჯერობით ჩვენს ხელთ არსებულ XI—XIII სს. არც ერთ წყაროში, გარდა „ხელმწიფის კარის გარიგებისა“, ამგვარი სახელწოდების მოხელე დადასტურებული არაა. სამაგიეროდ, ზოგ სხვა წყაროში თავს იჩენენ ტერმინები „საგანმგეო“ და „განმგეა“. „საგანმგეოსა ჩუენისა მოურაენი“ დასახელებულია ლაშა გიორგის სიგელში შიომღვიმისადმი²⁹⁶. ამავე რიგისა უნდა იყოს კიდევ უფრო ადრე, დავით IV აღმაშენებლის ანდერძში დასახელებული „მგენი“²⁹⁷. ნ. ბერძენიშვილმა ყურადღება მიაქცია ამ ტერმინებს და ისინი მეფის სახასო მამულების მართვას, დომენს დაუკავშირა²⁹⁸. თუ დავით IV

²⁹³ ო. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 187.

²⁹⁴ იქვე, გვ. 34; ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 81.

²⁹⁵ ო. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 166.

²⁹⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 36.

²⁹⁷ იქვე, გვ. 17.

²⁹⁸ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII, თბ., 1975, გვ. 344—345.

აღმაშენებლის „მუხრანის მგენი“ ადგილობრივი აპარატის მოხელეები არიან, ასეთებად ვერ მივიჩნევთ „საგანმგეოს მოურავეებს“²⁹⁹ მ. ბერძნიშვილი ფიქრობს³⁰⁰. „მგეები“ ანუ „განმგეები“ ცენტრალურ მმართველობასაც ჰყავდა უეჭველია და ადგილობრივსაც. დომენის ადგილობრივი მმართველობის აპარატი, რომელსაც შეძლებისდაგვარად დაწვრილებით სათანადო ადგილას შეეყვებით, ჩვენი აზრით, ექვემდებარებოდა ცენტრალური აპარატის, სასახლის საგანმგეოს მოურავეებს. მოურაეი აქ არა კონკრეტული მოხელის, არამედ ზოგადად „მოურნის“, მზრუნველის, საქმისმოქმედის აღმნიშვნელია.

საგანმგეოს შინაარსისა და სტრუქტურის დაზუსტება, ვფიქრობთ „გ ა ნ მ გ ი ს ა“ და „გ ა ნ მ გ ე თ უ ხ უ ც ე ს ი ს“ მნიშვნელობის დადგენით უნდა დავიწყოთ.

„გამგე“ სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, გამრიგებელია, გამრიგება³⁰⁰, აქედან გამომდინარე, განმგეთუხუცესი გამრიგებულთა, გამრიგეთა უხუცესს უნდა ნიშნავდეს. იმავე სულხან-საბას ცნობით, ქართული „გამრიგის“ ბერძნული შესატყვისი იკონომოსია³⁰¹.

ეს ცნობა საშუალებას გვაძლევს, მხოლოდ „კარის გარიგებაში“ მოხსენიებული განმგეთუხუცესის ფუნქციებს ჩავწვდეთ და მისი საქმიანობის ასპარეზი მეტ-ნაკლებად გავითვალისწინოთ.

ბეტრიწონის ტიპიკონის მიხედვით „გ ა ნ მ გ ე ე“ იგივეა რაც „ეპიტროპოსნი და იკონომოსნი, რომელ არიან აბარმადნი“³⁰², თავის მხრივ აბარმადი განმარტებულია, როგორც ეპიტროპოსი, იკონომოსი³⁰³. გიორგი მთაწმინდელის მიხედვით, ეპიტროპი-განმგებელია³⁰⁴.

ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით გ ა ნ მ გ ე იგივეა რაც ეპიტროპოსი, იკონომოსი, აბარმადი.

ბეტრიწონის ტიპიკონის ქართული და ბერძნული ვერსიების ტერმინოლოგიურმა შედარებამ, ს. ყაუხჩიშვილი მიიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ ტიპიკონის ბერძნულ ვერსიაში ნახმარ ერთ სიტყვას — *ἐπιτροπαις*. ქართული ვერსია უფარდებს ორ ბერძნულ ტერმინს „იკონომოსნი და ეპიტროპოსნი“ და ორ ქართულ განმარტებას: „მოურნეთათჳს და მოღუაწეთა“³⁰⁵. ასევე, ბერძნული ტექსტის *οικονομῶν* უდრის ქართული ტექსტის „იკონომოსია“ და „აბარმადს“³⁰⁶.

²⁹⁹ მ. ბერძნიშვილი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, გვ. 66.

³⁰⁰ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ., IV, გვ. 136.

³⁰¹ იქვე, გვ. 330.

³⁰² ა. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში, თბ., 1971, გვ. 153.

³⁰³ იქვე, გვ. 147, 173.

³⁰⁴ გიორგი მთაწმინდელი, ცხოვრება იოვანესი და ეფთვიანისი, თბ., 1946, გვ. 26, 99.

³⁰⁵ გეორგიკა, ტ. V, თბ., 1963, გვ. 271.

³⁰⁶ იქვე.

მოტანილი მასალის საფუძველზე უნდა დაეასკნათ, რომ განმგეთ უხუცესი იგივეა, რაც ეპიტროპოსთა (ეს) მონომოსთა, აბარმადთა, მოურნეთა, მოლუაწეთა) უხუცესი, მათი შეთაური. „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ ტერმინ „განმგეთ უხუცესით“ გამოხატულია ეზოს მოძღვრის თანამდებობა. განმგეთუხუცესი მეფის ეკონომოსთა ხელმძღვანელი, ეზოს მოძღვარი უნდა იყოს.

ტერმინი „ეზოს მოძღვარი“ დადასტურებულია ქართული ოთხთავის უძველეს რედაქციებში და შეესაბამება ბერძნულ ტერმინებს $\xi\pi\alpha\rho\beta\omicron\varsigma$, — მმართველი, განმგებელი, მეურვე $\omicron\lambda\chi\omicron\iota\varsigma\iota\alpha\iota\varsigma$ — მმართველი, განმგებელი; $\alpha\beta\lambda\alpha\phi\gamma\chi\epsilon$ — მეფის კარის, ეზოს განმგებელი³⁰⁷. ასეთივე მნიშვნელობა „ეზოს მოძღვარისა“ დაადგინა ს. ყაუხჩიშვილმა³⁰⁸. არმაზის ბილინგვისთან დაკავშირებით აღნიშნულ საკითხს ვრცლად შეეხო ვ. წერეთელი, რომლის მიხედვითაც ეზოს მოძღვარი ეპიტროპოსს, ეკონომოსს შეესატყვისება³⁰⁹. ვ. მელიქიშვილი ეზოს მოძღვარს ვისიმე ეზოს (მეურნეობის) გამგებლად, გამგედ, მმართველად, მეურვედ ანუ ეპიტროპოსად მიიჩნევს³¹⁰.

ეზოს მოძღვრის აღნიშნული მნიშვნელობა, დადგენილი არმაზის ბილინგვისა და ქართული ოთხთავის უძველესი რედაქციების მიხედვით, არავითარ ეჭვს არ შეიძლება იწვევდეს, მაგრამ ესოდენ შორეული მასალა რამდენად შეგვიძლია გამოვიყენოთ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის კვლევისას?!

ჩანს, ამ ტერმინის ძირითადი შინაარსი იგივე დარჩენილა, ვინაიდან „დიდი სჯულისკანონის“ მიხედვით „ეზოს მოძღვარი“ იგივეა, რაც „ეკონომოსი“³¹¹. ამ ტერმინს იცნობს სულხან-საბა ორბელიანი, რომლის ცნობით ეზოს მოძღვარი „საგანგოთა გამგებელია“³¹². ამავე აზრისაა ვახუშტი ბაგრატიონიც³¹³. ვფიქრობთ, „საგანგოსა“

³⁰⁷ А. Г. Шанидзе, Данные греческо-пехлевийской билингвы из Армази для истории термина „ეზოს მოძღვარი“ $\xi\pi\alpha\omicron\mu\omicron\delta\gamma\upsilon\alpha\rho\iota\varsigma$ в древнегрузинском, საქ. სსრ. მეცნ. აკად. მოამბე, 1941, ტ. II, № 1—2, გვ. 181—182.

³⁰⁸ ს. ყაუხჩიშვილი, ახალი ბერძნული წარწერები არმაზიდან, საქ. სსრ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. II, № 1—2, 1941, გვ. 174.

³⁰⁹ ვ. წერეთელი, არმაზის ბილინგვა, ვნიშვის მოამბე, ტ. XIII, თბ., 1943, გვ. 23.

³¹⁰ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გ. 646—647. იქვე, ვრცელი, ბიბლიოგრაფია.

³¹¹ დიდი სჯულისკანონი, თბ., 1975, გვ. 565.

³¹² სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ., IV, გვ. 79.

³¹³ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 22.

და „საგანმგეოს“ შორის არაა შინაარსობრივი სხვაობა, ისევე როგორც მის გამგებელს, განმგეთუხუცესს და ეზოსმოდღვარს შორის.

ამდენად, თუ ამოვალთ სათანადო ტერმინების შინაარსიდან განმგეთუხუცესის (resp. ეზოსმოდღვარის) განსაგებელი მეფის სასახლისა და დომენის მეურნეობა უნდა იყოს. იგივე უნდა იყოს „საგანმგეო“, რომელიც განმგეთუხუცეს-ეზოსმოდღვარის განსაგებელთა ერთობლიობას აღნიშნავდა.

ზემომოტანილი მასალიდან გარკვეული დისკვენების გამოტანისას, ცხადია, ყოველთვის მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ ის ფაქტი, რომ ერთი და იგივე შინაარსის ერთი და იგივე ტერმინები სხვადასხვა დროს სხვადასხვა რანგის ხელისუფალს აღნიშნავდნენ. არმაზის ბილინგვის ეზოსმოდღვარი, მეფის ეზოს გამგებელი-მმართველი იერარქიულად ბევრად მაღლამდგომი ჩანს ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის განმგეთუხუცეს-ეზოსმოდღვარზე. XI—XIII საუკუნეების უაღრესად მაღალორგანიზებულ ქართულ სამეფო კარზე ახალი სახელოები წარმოიშვა, ორგანიზაციული სტრუქტურა სხვაგვარად მოეწყო, ვიდრე ეს ადრეულ პერიოდებშია დადასტურებული. ამიტომაც ჩვენ შეგვიძლია ვისაუბროთ მხოლოდ ფუნქციურ და არა იერარქიულ-ორგანიზაციულ სიახლოვეზე და ტრადიციაზე. ნიშანდობლივი და გასათვალისწინებელია ისიც, რომ დროთა განმავლობაში სხვადასხვა მოხელეთა შორის ფუნქციების გადაწარმოება ხდებოდა. ამა თუ იმ მოხელეს ჩამოსცილებოდა ან ემატებოდა ესა თუ ის განსაგებელი. ჩვენს ხელთ არსებულ წყაროებში ამგვარი მეტამორფოზები ყოველთვის ნათლად როდია წარმოჩენილი. ამიტომაცაა, რომ მოგვიანო წყაროები, მაგალითად ვახუშტი, ერთსა და იმავე ფუნქციებს მიაწერს სხვადასხვა მოხელეებს. მიუხედავად ამისა, გარკვეული პოზიტიური მასალის ამოკრება ასეთ ვითარებაშიც შესაძლებელია.

ჩვენი წელთაღრიცხვის I—II საუკუნეების არმაზის ბილინგვის ეზოსმოდღვარი, როგორც აღინიშნა, ძალზე დიდი მოხელე იყო. მის შესატყვისად ჩანს აქემენიდურ, პართულ და სასანურ ხანაში დამოწმებული *hazārpati*-ათასისთავი³¹⁴, რომელიც სხვა ფუნქციებთან ერთად მეფის დაცვას ახორციელებდა (ცხადია, პაზარაპეტის ფუნქციებიც დროთა განმავლობაში ცვალეხადი იყო). გ. მელიქიშვილის აზრით, შესაძლებელია ეზოსმოდღვარიც ასრულებდა სამეფო დაცვის

³¹⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 647—648. პაზარაპეტის ფუნქციებზე სხვადასხვა დროს იხ. P. Фрай, Наследие Ирана М., 1972, გვ. 139; ასევე, გ. მელიქიშვილი, სოციალურ-ეკონომიკური ტერმინოლოგია III საუკუნის სასანური ირანის ეპიგრაფიულ ძეგლებში, თსუ შრომები, ტ. 121, (VII), თბ., 1968, გვ. 239—240.

რაზმების ხელმძღვანელობის ფუნქციებს³¹⁵. ამ აზრს უკანასკნელ ხანს შენიშნული მისალაც. მ. მაისურაძემ „წმინდა დროის წამების“ მიხედვით დაადგინა ეზოსმოძღვრის კიდევ ერთი მხარე შენელობა *χαισι:χαισι:χαισι*³¹⁶. ეს ტერმინი იგივეა რაც ლათინური *cubicubarius* და ზელმიწვევით უღრის „მესაწოლეს“ (телохранитель).

როგორც ჩანს, მეფის კარის სამეურნეო განსაგებლის გარდა, ეზოსმოძღვარი დაცვის ფუნქციასაც ახორციელებდა და „მესაწოლე“ (მესაწოლეთა მეთაური?) იყო.

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდისათვის საქართველოს სამეფო კარზე ეზოსმოძღვარ-მესაწოლეს აღარ ვხვდებით. მეფისა და საწოლის დაცვა ცალკე სახელოს, მესაწოლეთუხუცესის ხელშია, რომელიც მსახურთუხუცესს ექვემდებარება. სასახლის აპარატის სტრუქტურის დანაწევრებამ და ვართულებამ, ჩანს გამოიწვია ცალკე დაცვის სახელოს შექმნა და ეს ფუნქცია ჩამოსცილდა ეზოსმოძღვარ-განმგებთუხუცესს. მიუხედავად ამისა, ეზოსმოძღვარ-განმგებთუხუცესი ცერემონიალების დროს ასრულებდა ზოგიერთ ფუნქციას, რაც მის ძველ საქმიანობაზე, მეფის დაცვაზე მიგვიჩივებს. ამასთან, მის ხელში იყო მეფის უშიშროების ზოგიერთი მხარეც.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, განმგებთუხუცესს ექვემდებარებოდა საგანმგებოს მუქიფი და მეჯამეთუხუცესი.

საგანმგებოს მუქიფი, როგორც ჩანს, ასრულებდა ისეთსავე ფუნქციებს საგანმგებოში, როგორც მისი კოლეგა საჭურჭლის მუქიფი საჭურჭლეში (იხ. ზემოთ). მისი განსაგებელი უნდა ყოფილიყო ნატურალური სახით შემოსული ძღვენი, სასახლის სურსათ-სანოვაგე, გვიანდელი ტერმინოლოგია რომ ვიხმართ — „ქარხანა“³¹⁷. ვფიქრობთ, აქვე შედიოდა მუშრბის მიერ ქალაქში მოკრებილი სამარხო, მასტაკი, თუთუბო და სხვა. საგანმგებოს მუქიფზეა საუბარი „კარის გარიგების“ ნაკლულ ადგილას: „...ცოცხალი მუქიფს ჰელთ მიაბარონ; და რა თავი მოკვეთონ საკლავსა“...³¹⁸

საგანმგებოს ეკუთვნოდა მეჯამეთუხუცესი, რომლის სახელო იყო: „ნიგოზი, ზეთი, საწებელი, მუზაფარი, წველა, მეკირე, გმელი თევზი... ყოველი მეკამბეჩე დიასახლისი, კარაფი სამზარეულოსა და

³¹⁵ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 648.

³¹⁶ მ. მაისურაძე, ტერმინ „ეზოსმოძღვარი“ მნიშვნელობისათვის „წმინდა დროის წამების“ მიხედვით, შრავალთაფი, VII, თბ., 1980, გვ. 129.

³¹⁷ იხ. ი. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის I, გვ. 181—188.

³¹⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 83; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 36.

უვერცხო ჭურჭელი, სპილენძისა და შეშისა³¹⁹. როგორც ვხედავთ, საგანმგეოს მოხელეებს საკვები პროდუქტები, სურსათ-ქაჩუღავე ებარათ. დ. მეგრელაძის მართებული შენიშვნით, მეჯამეთუხუცესის სახელოში მოხსენიებული „წველა“ ყველი უნდა იყოს. მანვე გაარკვია „მეჯამბეჩე დიასახლისის“ მნიშვნელობა, რომელიც „დასტურ-ლამალშიც“ იხსენიება და ამ ძეგლის მიხედვით ს უ ფ რ ა ჩ ი ს სახელო იყო³²⁰.

მეჯამეთუხუცესის სახელო, ბუნებრივია, გულისხმობს მეჯამეებსაც, რომლებიც ტექსტში არ არიან დადასტურებული³²¹, მაგრამ ისინი უეჭველად უნდა ვიგულისხმოთ.

„ქარის გარიგების“ მიხედვით, მეჯამეთუხუცესის სახელო ყოფილა „ქარავეი სამზარეულოსა“. ამ ცნობამ ი. ჯავახიშვილის ყურადღება მიიქცია და მან აღნიშნა: „ქართულ წყაროებში ჯერ არავითარი ცნობები არ არის აღმოჩენილი იმის შესახებ, თუ რომელ მოხელეს ექვემდებარებოდა მუდმივი „სამზარეულო მეფისა“³²². ვფიქრობთ, ამის დადგენა არ უნდა წარმოადგენდეს განსაკუთრებულ სირთულეს. სასახლის სამზარეულო, უეჭველია, იგივე მოხელეს ექვემდებარებოდა, რომელსაც „ქარავეი სამზარეულოსა“, ე. ი. მეჯამეთუხუცესს, მისი მეშვეობით განმგეთუხუცესს და ამ უკანასკნელის სახით მანდატურთუხუცესს. ამაში სხვა მოძრავი უწყებების მაგალითიც გვარწმუნებს, მოძრავე „საწოლს“ („ქარავს“) იცავდნენ მეფის შესაწოლეთუხუცესი და შესაწოლეები, ე. ი. ისინი, ვინც ემსახურებოდნენ ამ უწყებას სასახლეში. იგივე შეიძლება ითქვას ფარეშთუხუცესზეც. ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს „ქარვის ეკლესიის“ მიმართაც (იხ. ზემოთ). ცხადია, არც სამზარეულო შეიძლება იყოს ამ მხრივ გამოწინააღმდეგობის. როგორც „უძრავი“, ისე „მოძრავი“ სამზარეულო გულისხმობს მზარეულებს, რომლებიც „ქარის გარიგებაში“ არ იხსენიებიან, მაგრამ, ცხადია, ეს ამ მხრივ დაბრკოლებას ვერ შექმნის. მეფის სამზარეულო რომ საგანმგეოში შედიოდა, იქიდანაც ჩანს, რომ პურობა-დარბაზობაზე შეჭამანდი განმგეთუხუცესს უნდა „მოელო“, იმ მოხელეს, ვისაც მეჯამეთუხუცესის მეშვეობით სამზარეულო ექვემდებარებოდა და მასზე პასუხს აგებდა.

მეფის პერსონის დაცვას, ცხადია, მხოლოდ მსახურთუხუცესის სახელო შესაწოლეთუხუცესი როდი ახორციელებდა. დაცული უნდა

³¹⁹ იქვე.

³²⁰ დ. მეგრელაძე, ფეოდალური მეთრნეობის ისტორიიდან (დიასახლისი), საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, I, გვ. 98.

³²¹ დ. მეგრელაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 102.

³²² ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ.

ყოფილიყო მეფის სამხარეულოს უშიშროებაც და სატიქრებელიც, რომ განმგეთუხუცეს-ეზოსმოდღერის ფუნქციას ესეც უწყვეტად ასრულებდა. სამწუხაროდ, არ ვაგვაჩნია ცნობა, ვის ექვემდებარებოდნენ მისი მოხელეები. რომელიც სამეფო პურობა-ღარბაზობაზე უშიშროების სამსახურს წარმოადგენდა, მაგრამ საეარაუღოა, რომ იგი მანდატურთუხუცესისა და განმგეთუხუცეს-ეზოსმოდღერის სახელო იყო. სამეფო პურობა-ღარბაზობის ცერემონიალი მიჰყავდა მანდატურთუხუცესს და მის სახელო ამირეჯიბს, ხოლო საგანმგეოს უწყება უზრუნველყოფდა სუფრას. ბუნებრივია, ამავე უწყებისა უნდა ყოფილიყო ჭაშნაგირიც. მანდატურთუხუცესის სახელო და სსახლის უწყება „საგანმგეო“, რომელსაც ებარა მთელი სამეურნეო საქმიანობა, საკუთრივ სასახლეში, როგორც ჩანს, ვანაგებდა ასევე სამეფო ღომენსაც. „საგანმგეოს მოურავებს“, რომლებიც წარმოადგენდნენ ცენტრალური აპარატის მოხელეებს განმგეთუხუცეს-ეზოსმოდღერის (და საბოლოო ჯამში მანდატურთუხუცესის) მეთაურობით, ემორჩილებოდა ღომენის ადგილობრივი მმართველობა. ასევე სამუშაოების წარმოება სამეფო ზვრებში და სხვ.

თუ „საწოლიდან“ ხდებოდა სახელმწიფოს პოლიტიკური მართვა, „ს ა გ ა ნ მ გ ე ო“ მ ა რ თ ა ვ დ ა ღ ო მ ე ნ ს. საბოლოო ჯამში, ჩანს მანდატურთუხუცესის ხელში იყრიდა თავს ასევე სასახლის, როგორც დაწესებულებების, მართვა და დისციპლინარული რეჟიმი³²³.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, არ მიგვაჩნია სწორად მკვლევართა დასკვნა³²⁴, თითქოს მსახურთუხუცესს ებარა მეფის კერძო მეურნეობა, იგი იყო მეფის სახასო მამულების გამგებელი და „სასახლის მინისტრი“. ასეთს მანდატურთუხუცესს წარმოადგენდა, რომელიც მეფის სახასო მამულების, სასახლისა და ღომენის მეურნეობის მართვას აწარმოებდა ეზოსმოდღერ-განმგეთუხუცესის და მისდამი დაქვემდებარებული „საგანმგეოს“ მეშვეობით. ახსნას თხოულობს ერთი საკითხი. „კარის გარიგების“ ცნობით, მსახურთუხუცესის სახელო იყო „ცხოვარნი ყოველნი და მატყლნი“³²⁵. საეარაუღოა, რომ ვაზირის რანგში აყვანამდე, მეფის საწოლი — საღაროს დაცვისა და

³²³ იხ. ხაბაზის „ცემისა“ და „გაპარსვის“ შესახებ: ი. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 92—93; ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. I, თბ., 1963, გვ. 757. „გაპარსვაზე“ ბიზანტიაში იხ. Г. Г. Литаврин, Византийское общество и государство, с. 182.

³²⁴ ი. ჭ ა ე ა ზ ი შ ვ ი ლ ი, დსახ. ნაშრომი, გვ. 183; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 359; 646; ი. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 184 და სხვ.

³²⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 84; II, ი. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 37.

მომსახურების ხელმძღვანელი მსახურთუხუცესი, რომელსაც საწოლისა და საღაროს საფარეო მომსახურებაც ებარა, მანდატურთუხუცესის სახელო იყო. ფუნქციების გადანაწილების დროს, საფარეო-მომსახურებელი, მას შერჩა „ცხოვარნი და მატყლნი“. მსახურთუხუცესის სხვა „სამეურნეო“ ფუნქციები არა ცნობილი.

ამდენად, საგანმგეო წარმოადგენდა სასახლისა და ღომენის მართვის უწყებას, სასახლის სამეურნეო დაწესებულებათა კომპლექსს, რომელსაც სათავეში მანდატურთუხუცესის სახელო განმგეთუხუცესი-ეზოსმომძღვარი ედგა.

დასაშვებად მიგვაჩნია, რომ საგანმგეოს, როგორც ღომენის მართვის უწყებას, შეიძლებოდა მიკუთვნებოდნენ მონადირეები, ტყის-მცველები და მონადირეთუხუცესი³²⁶. სამწუხაროდ, რაიმეს დაბეჯითებით მტკიცება აქ არ შეიძლება. სავარაუდო კი რამდენიმე გარემოებაა. სამეფო ტყეები და ნაკრძალები უკვეწევლად ეკუთვნოდნენ ღომენს. ამასთან, ნანადირევი უნდა შესულიყო საგანმგეოში, რომ ის მეფის სუფრაზე მოხვედრილიყო. მონადირეები სწორედ ამ უწყებას ამბარებდნენ ნანადირევით. ამასთან ნიშანდობლივია, რომ თამარის ერთ სიგელში იხსენიება „აჯამეთის აბარმადნი“³²⁷, ე. ი. იკონომოსები. იქვე, მათ შემდეგ „ტყისმცველთუხუცესებიც“ იხსენიება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ აჯამეთის სამეფო ნაკრძალს იკონომოსები და მათი ხელქვეითი ტყისმცველთუხუცესები განაგებდნენ, ე. ი. საგანმგეოს ადგილობრივი აპარატი და მათი ხელქვეითი ტყის დაცვა ამ საკითხს უფრო ვრცლად ადგილობრივი აპარატის შესახებ საუბრისას შეგვხვებით.

განმგეთუხუცეს-ეზოსმომძღვრისა და საგანმგეოს საკითხთან დაკავშირებით, ვფიქრობთ აუცილებელია განვიხილოთ „ჩუხჩერახის“ სახელო.

„ჩუხჩერახის“ საკითხს შევხვ ი. ჯავახიშვილი, რომელმაც ეს სახელო საპატიოდ მიიჩნია, მაგრამ სათანადო მასალების უქონლობის გამო, მას არსებითად არ შეხებია³²⁸.

საგანგებოდ და ვრცლად შევხვ „ჩუხჩერახის“ საკითხს კ. კეკელიძე³²⁹, რომელმაც ეს თანამდებობა დაუკავშირა სამხედრო საქმეს, „იარაღს“. „ჩუხჩერახის“ ფუნქციების დადგენისას მან მოიხვედია ბიბლიური ტექსტების *παρρησιχησιν* და დაასკვნა, რომ ჩუხჩერახი

³²⁶ მათზე იხ. ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები, გვ. 176—184.
³²⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 26.
³²⁸ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. 11, ნაკვ. I, გვ. 197.
³²⁹ კ. კეკელიძე, ისტორიანი და აზმანი შარავანდელოანი (უდა ტექსტის აღდგენისა), თბ., 1941, გვ. 11—17.

უნდა ყოფილიყო „წინამსროლი“ — „წინამავალი“ მოხელე და მეფის სწეულის დაცვის უფროსი. ეს მოსაზრება მთლიანად ემყარება მისი მოსაზრებას ვაიზიარა ი. სურგულაძე³³⁰.

„ჩუხჩარების“ სახელოს მოხსენება მიუძღვნა შ. ბადრიძემ, სამწუხაროდ, მთლიანი ტექსტი არ დასტამბულა, ხოლო თეზისების მიხედვით³³¹ მისი მოსაზრება ასეთია: „ჩუხჩარები მეფის საპოლიციო-სადასჯელო დაცვის უფროსია; იგი დაკავშირებულია „დაცვითი ხასიათის“ სამხედრო საქმესთან. მკვლევარმა სცადა გაეაზრებინა ტერმინის ეტიმოლოგია და იგი ირანულ „ჩუხას“ (პატრულს) დაუკავშირა. შ. ბადრიძემ გაუმართლებლად მიიჩნია XII—XIV სს. საქართველოში არსებული სახელოს გააზრება ბიბლიურ ინსტიტუტებთან მექანიკური შედარების გზით.

ჩუხჩარებზე თავისი მოსაზრება წამოაყენა პ. ინგოროყვა³³², რომელმაც ეს თანამდებობა მიიჩნია მეფის პირადი სპასპეტობის აღმნიშვნელად და დაუკავშირა იგი „ეზოთუხუცესის“ სახელოს. პ. ინგოროყვას მოსაზრება, არსებულთაგან ყველაზე უფრო საყურადღებოა, მაგრამ ვფიქრობთ, მას ზოგიერთი კორექტივი სჭირდება, რაზეც ქვემოთ ვისაუბრებთ.

ჩუხჩარები იხსენიება „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში. ვიორგი III-ის ვარდაცვალების აღწერისას იხსენიებიან: „ვაზირი ანტონი და ამირსპასალარი ყუბასარ და სხუანი კელისუფალნი: ყუთლუ-არსლან მეჭურჭლეთუხუცესი, ვარდან დადიანი ჩუხჩარხი, ჭიბბერი მეჯინიბეთუხუცესი...“³³³ ასეთ კონტექსტში ჩუხჩარების მოხსენიება ცხადს ხდის მის უაღრეს იერარქიულ პატივსა და მდგომარეობას. „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში ჩუხჩარები იხსენიება ასევე სხვა ადგილასაც: „(ებოძა) მსახურთუხუცესობა ვარდანს დადიანსა, ჩუხჩარესობა მარუშიანსა“³³⁴. ციტირებული ადგილი შეტანილი აქვს „კარის ვარიგებაში“ მის ანონიმ ავტორს³³⁵.

ზემოთ აღნიშნული გვექონდა და აქაც გვსურს ვავიშვოროთ, რომ უაღრესად მაღალი და საპატიო სახელო ჩუხჩარებისა, არ შეიძ-

³³⁰ ი. სურგულაძე, კორნელი კეკელიძე და ქართული სამართლის ისტორიის საკითხები, თსუ შრომები, ტ. V, თბ., 1961, გვ. 327—328; მისივე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 196—198.

³³¹ შ. ბადრიძე, „ჩუხჩარების“ სახელო ფეოდალურ საქართველოში, თსუ საქართველოს ისტორიის კათედრის III სამეცნიერო სესია, თეზისები, 1970, გვ. 12.

³³² პ. ინგოროყვა, რუსთველიანის ეპილოგი, თბზ., ტ. I, გვ. 564.

³³³ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 25.

³³⁴ იქვე, გვ. 33.

³³⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 92; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 46.

ლება იყოს „კარის გარიგების“ ანუხნი, ამერთ-ანუხნი (კ. კეკელიძე, ი. სურგულაძე), რომელიც ზარდახანის უზუცესის ხელშეწყობითა და მეაბჯრეთუხუცესის „მუახლედ“ ჩანს.

გარდა „ისტორიათა და აზმათა“ და „კარის გარიგების“ უზუცესისა

გარდა „ისტორიათა და აზმათა“ და „კარის გარიგების“ უზუცესისა, ჩუხჩარეხი XIII საუკუნის „მეფის კურთხევის“ წესშია დამოწმებული. ი. დოლიძის გამოცემაში ჩვენთვის საინტერესო ადგილი ამგვარადაა მოცემული: „ეზოთ-უზუცესსა, ჩუხჩარეხსა, მეაბჯრეთუხუცესსა სამეფო ფარი და ლახტი ჰქონდეს და ქარქაში; უკანა უღვეს მეფესა“³³⁵. სწორედ ციტირებულმა ადგილმა მისცა საშუალება კ. კეკელიძეს, ჩუხჩარეხის სამხედრო მოხელეობა ემტკიცებინა: „ამრიგად, „ჩუხჩარეხი“ მეფის კურთხევის დროს მოქმედობს ისეთ პირთა წრეში, რომელთაც ჩვეულებრივ ომიანობასთან, ლაშქრობასთან აქვთ საქმე, თან ის უშუალო დამოკიდებულებაში იმყოფება სამხედრო იარაღთან“³³⁷. მკვლევართა აზრით, „მეფის კურთხევის“ წესის ციტირებულ ადგილას იხსენიება სამი მოხელე — ეზოთუხუცესი, ჩუხჩარეხი და მეაბჯრეთუხუცესი, რომელთაც სამეფო ფარი, ლახტი და ქარქაში მიაქვთ სამეფო კორტეჯის მსვლელობისას. ასე ფიქრობს კ. კეკელიძე, როგორც ეს ცხადად ჩანს მისი ნაშრომის ციტირებული ადგილიდან. ასეთივე აზრი გამოსჭვივის ი. ჯავახიშვილთან³³⁸, ი. სურგულაძესთან³³⁹ და შ. ბაღრიძესთან³⁴⁰.

„მეფის კურთხევის წესის“ ციტირებულ ადგილას იხსენიება არა სამი სხვადასხვა მოხელე (ეზოთუხუცესი, ჩუხჩარეხი, მეაბჯრეთუხუცესი), არამედ მხოლოდ ერთი, როგორც ეს სავსებით სწორად შენიშნა პ. ინგოროყვამ³⁴¹. როგორც დგინდება, ეზოთუხუცესი იგივე ჩუხჩარეხია, რომელიც ცერემონიალების დროს მეფის პირადი მეაბჯრეთუხუცესის (აბჯრისმტვირთველის) მოვალეობას ასრულებდა. პ. ინგოროყვას ეს თეზისი დასაბუთების გარეშე აქვს მოტანილი. ამასთან, მას ეზოთუხუცესი-ჩუხჩარეხი მიაჩნია მეფის პირად სპასპეტად, მეფის სადროშოს სარდლად. ამ აზრს ჩვენ ვერ გავიზიარებთ.

ამდენად, „მეფის კურთხევის წესით“ მეფის ფარი, ლახტი და ქარქაში მიჰქონდა ერთ მოხელეს — ეზოთუხუცეს-ჩუხჩარეხს, მეფის

³³⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 51.
³³⁷ კ. კეკელიძე, ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 15.
³³⁸ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 197.
³³⁹ ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 197—198.
³⁴⁰ შ. ბაღრიძე, „ჩუხჩარეხის“ სახელო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 12.
³⁴¹ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანის ეპილოგი, თბბ., ტ. I, გვ. 564.

მეაბჯრეთუხუცესს და არა სამ სხედასხეა მოხელეს. დაეანბუ-
თოთ ეს თეზისი.

„მეფის კურთხევის“ წესში, გარდა იმ მეაბჯრეთუხუცესისა, რომელიც მეფის უკან მიდიოდა და მისი იარაღი მტკიცედ დაკრძალულია კიდევ ერთი მეაბჯრეთუხუცესი. ეს ფაქტი შეუნიშნავი დარჩათ მკვლევრებს, გარდა პ. ინგოროყვასი. ამ უკანასკნელმა კი ის აღგლი, სადაც „მეორე“ მეაბჯრეთუხუცესი იკითხება, სრულებით უმართებულოდ „მეჯინიბეთუხუცესად“ ჩაასწორა³⁴². მეჯინიბეთუხუცესი, როგორც სათანადო აღვილას ვეცადეთ დაგვესაბუთებინა, იგივე ამირაბორია, ეს უკანასკნელი იხსენიება ტექსტში და ამიტომაც პ. ინგოროყვას ჩაასწორებას არც ტექსტი და არც სამოხელეო სტრუქტურა არ უწყობს ხელს.

როგორც აღვნიშნეთ, მკვლევრებს „მეფის კურთხევის წესში“ ორი მეაბჯრეთუხუცესის მოხსენების ფაქტი შეუშინეველი დარჩათ. ი. ჯავახიშვილი შენიშნავს: „თუმცა მეფის აბჯრის მტკირთველი შენახულ წყაროებში მოხსენიებული არ არის, მაგრამ უეჭველია, რომ ეს შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს... მეფის კურთხევის დროს... მეფის აბჯრის მტკირთველის მოვალეობას მეაბჯრეთუხუცესი ასრულებდა და სამეფო ფარი, ლახტი და ქარქაში მას ეჭირა“³⁴³. როგორც ვხედავთ, ი. ჯავახიშვილი აბჯრისმტკირთველად მიიჩნევს იმ მეაბჯრეთუხუცესს, რომელიც მეფეს ედგა უკან. ცხადია, რომ მის ვერ შეუნიშნავს მეორე მეაბჯრეთუხუცესის არსებობა ტექსტში.

საკითხის ნათელსაყოფად მოვიტანოთ მთელი კუბიური „მეფის კურთხევის წესიდან“: „ამირსპასალარი, კრმალ-შემორტყმული, მარჯუენით კერძო პევებოდეს (მეფეს, ი. ა.) და სამეფო კრმალი ორთავე კელთა ზედა ეტრეთოს. ეგრეთვე ამილახორი და მეაბჯრეთუხუცესი (პ. ინგოროყვა: მეჯინიბეთუხუცესი) კრმალ-შემორტყმულივე, ამირსპასალარის კერძო ვილოდენ. ხოლო ჭყონდიდელი და ათაბაგი მარცხენით მეფისა ვილოდენ და სხუანი მთავარნი... ეხოთუხუცესსა, ჩუხჩარეხსა, მეაბჯრეთუხუცესსა სამეფო ფარი და ლახტი პქონდეს და ქარქაში, უკანა უდგეს მეფესა“³⁴⁴.

სრულიად აშკარაა, რომ ტექსტში იხსენიება ორი მეაბჯრეთუხუცესი. ერთი უკან უდგას მეფეს, ხოლო მეორე ამილახორთან ერთად ამირსპასალარს მიჰყვება. ამირსპასალარი, ტექსტის მიხედვით, მეფის „მარჯუენით კერძო“ მიდიოდა, ხოლო ამილახორი და

³⁴² პ. ინგოროყვა, რუსთველიანის ეპილოგი, თბზ., I, გვ. 564.

³⁴³ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 154.

³⁴⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 51.

მეაბჯრეთუხუცესი ამირსპასალარის „კერძო ვიდოდენ“, ე. ი. ისინი რე მეფის მარჯვნივ. შეუძლებელია, ერთი და იგივე მეაბჯრეთუხუცესი მეფის მარჯვნივ, ამირსპასალარის მხარეს მღვარიყო ედგა¹ მეფის დროს მეფის უკან. ეს ფიზიკურადაც შეუძლებელია და მტკიცეს² ამ მხრივ საეხებით ნათელ და არაორაზროვან, ზუსტ მითითებებს იძლევა. ისლა დაგვრჩენია დაეასკენათ, რომ მეაბჯრეთუხუცესი, რომელიც ამილახორთან ერთად ამირსპასალარის „კერძო ვიდოდა“, იყო კარის მოხელე, ზარადხანის მმართველი მეაბჯრეთუხუცესი, ხოლო მეორე, რომელიც მეფეს უკან მიჰყვებოდა, მეფის პირადი აბჯრისმტვირთველი, რომლისთვისაც მეაბჯრეთუხუცესობა „კელი“ კი არ იყო, არამედ ცერემონიალების დროს ს ა პ ა ტ ი ო შ ო ვ ა ლ ე ო ბ ა. მის ძირითად საქმიანობას, „კელს“ შეადგენდა „ეზოთუხუცეს-ჩუხჩარეხობა“.

მეფის ფარის, ლახტისა და ქარქაშის მტვირთველი სამი სხვადასხვა პირი კი არა, ერთი რომ იყო, ნათლად ადასტურებდა მისი მხოლოდით რიცხვში მოხსენიება. „მეფის კურთხევის წესის“ ტექსტი ძალზე კარგად იცავს რიცხვში შეთანხმებას: „ჯუარისმტვირთველ-მან ა ა ს უ ე ნ ო ს“; „კათალიკოზმან დ ა პ ბ უ რ ო ს“; „კათალიკოზ-მან ჯუარი დ ა ს წ ე რ ო ს“. ასევეა დაცული მრავლობითიც: ამირსპასალარი, ამილახორი და მეაბჯრეთუხუცესი „ვ ი დ ო დ ე ნ“; ქყონდიდელი და ათაბაგი „ვ ი დ ო დ ე ნ“; „წ ა რ ვ ი დ ე ნ ყ ო ვ ე ლ ნ ი“. ჩვენთვის საინტერესო აღვილას კი სწერია: „ეზოთუხუცესსა, ჩუხჩარეხსა, მეაბჯრეთუხუცესსა სამეფო კარი და ლახტი პ ქ ო ნ დ ე ს და ქარქაში; უკანა უ დ გ ე ს მეფესა“. მხოლოდითი რიცხვი („პქონდეს“, „უდგეს“) მიგვითითებს, რომ მეფეს სამი მოხელე კი არა, მხოლოდ ერთი ედგა უკან — მისი პირადი მეაბჯრეთუხუცესი ეზოთუხუცეს-ჩუხჩარეხი .

ცხადია, რომ ტექსტში ეზოთუხუცესს და ჩუხჩარეხს შორის სასევენი ნიშანი — მძიმე არაა საჭირო.

ეზოთუხუცესი-ჩუხჩარეხი რომ ერთი თანამდებობაა, საამისო საბუთად პ. ინგოროყვამ მიუთითა გიორგი VIII-ის 1453 წლის სიგელზე, სადაც „ეზოს ჩუხჩარახი“ იხსენიება. ეს საბუთი მართლაც ადასტურებს ამ აზრს. სამწუხაროდ, პ. ინგოროყვას მხედველობიდან გამორჩენია სხვა საბუთები, რომლებიც ამაგრებენ ამ დასკვნას. ზოგი საბუთი ყურადღებიდან გამოპარვია შ. ზადრიძესაც. იგი ფიქრობს, რომ ჩუხჩარეხის სახელო XII—XIV საუკუნეებში არსებობდა³⁴⁵. სინამდვილეში, ეს სახელო დოკუმენტურად გვაქვს დადასტურებული უფრო გვიანაც და ამიტომაც ქრონოლოგიურ ჩარჩოდ

³⁴⁵ შ. ზ ა დ რ ი ძ ე, „ჩუხჩარეხის“ სახელო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 12.

XII—XIV საუკუნეების აღება არ მიგვაჩნია მართებულად. აღნიშნავია, რომ დოკუმენტურ წყაროებში დადასტურებულ „ეზოს ჩუხჩერახს“ არ ვანიხილავს კ. კეკელიძე. არ ასახელებს ამ მასალას ი. სურგულაძე. მოვიტანოთ სათანადო დოკუმენტები.

1. 1365 წლით დათარიღებულ ერთ სიგელში იხსენიება ეზოს ჩუხჩერახი პიპო, რომელსაც ებოძა „გორს ქისიყელისეული მამული“³⁴⁶.

2. 1425 წელს მეფე ალექსანდრე გორის მოურავს და ეზოს ჩუხჩერახ ავთანდილ ზერდგინიძეს, ზერდგინსა და თაყას უბოძებს ყმას³⁴⁷.

3. 1429 წელს მეფე ალექსანდრეს სიგელი ეძლევათ ეზოს ჩუხჩერახსა და გორის მოურავს ავთანდილ ზედგინიძეს, მოლარეთუხუცეს თაყას და ზერდგინს³⁴⁸.

4. 1430 წელს მეფე ალექსანდრეს სიგელი ეძლევათ ეზოს ჩუხჩერახს ავთანდილს და მის ძმისწულთ³⁴⁹.

5. 1453 წელს გიორგი VIII სიგელს აძლევს ეზოს ჩუხჩერახსა და გორის მოურავს ზევდგინს³⁵⁰ (ამ საბუთს ასახელებს პ. ინგოროყვა).

6. XV საუკუნით დათარიღებულ მღწობრივების სასისხლო სიგელში, კარის სხვა მოხელეებთან ერთად (მეაბჯრეთუხუცესი, ეჯიბი, მოლარეთუხუცესი და სხვ.) იხსენიება „ჩუხჩერახი (ჩუხჩუხი) ვაგაშელ ამუნასკირი“³⁵¹.

არ არის გამორიცხული, რომ მსგავსი მასალა კიდევ იყოს და ჩვენც გამოგვეპარა მხედველობიდან.

როგორც ვხედავთ, ტერმინი „ჩუხჩერახი“, „ეზოთუხუცესი ჩუხჩერახი“ და „ეზოს ჩუხჩერახი“ დადასტურებულია XII—XV საუკუნეებში ნარატიული და დოკუმენტური მასალით.

ვარაუდის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ეს ტერმინი დადასტურებული უნდა გვექონდეს XI საუკუნის წყაროებშიც. „მატიანე ქართლისა“ აღნიშნავს: „მასვე ჟამსა წარვიდა ჩანჩახი ფალელი საბერძნეთს ... მიერთო ბერძენთა“³⁵². ეს „ჩანჩახი“ გაგებულია საკუთარ სახელად, მარიამისეულ ნუსხაში გვაქვს „ჩანჩხი“; ჭალაშვილი-

³⁴⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 100.

³⁴⁷ იქვე, გვ. 118.

³⁴⁸ იქვე, გვ. 119—120.

³⁴⁹ იქვე, გვ. 121—122.

³⁵⁰ იქვე, გვ. 132—133.

³⁵¹ ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, საისტორიო მოამბე, წ. II, ტფ., 1924, გვ. 21.

³⁵² მატიანე ქართლისა, გვ. 292.

სეულში „ჩანჩუხი“; თეიმურაზისეულში „ერისთავმან შავშეთის ჩანჩუხმან“. იგივე პირი იხსენიება სუმბატ დავითის ძესთან: „ჩანჩუხამან, ერისთავმან შავშეთისამან, მისცა ციხე წყფთისა“³⁵³ ანუ „ერისთავმან შავშეთისა“³⁵⁴ ტებში გვაქვს: ჩანჩახი, ჩანჩუხი.

სხენებული პიროვნება დადასტურებულია, როგორც ჩანჩუხი, ჩანჩახი, ჩანჩხი, ჩანჩახა. არაა გამორიცხული, რომ ჩვენ აქ დამახინჯებული „ჩუნჩარეხი“, „ჩუნჩარეხი“ გვეკონდეს (შდრ. მალნარაძეების სიგელის „ჩუნჩუხი“). მაშინ იქნებოდა „ერისთავი შავშეთისა ჩუნჩარეხი ფალელი“³⁵⁴. ჩვენი აზრით, შავშეთის ერისთავი ფალელი ჩუნჩარეხი იყო, მაგრამ ვიმეორებთ, ეს მხოლოდ ვარაუდია და ჯერჯერობით ამის მტკიცება არაა შესაძლებელი.

ჩვენ ზემოთ მოვიტანეთ კ. კეკელიძის, პ. ინგოროვეას, ი. სურგულაძის და შ. ბაღრაძის მოსაზრებანი ჩუნჩარეხის ფუნქციების შესახებ. ვფიქრობთ, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში „ეზოთუხუცესი ჩუნჩარეხი“ არც მეფის სხეულის მცველთა უფროსი იყო და არც პირადი სპასპეტი. მეფის სხეულის დაცვას მესაწოლეთუხუცესი ახორციელებდა, ხოლო მეფის დომენიდან გამოსულ შვიარაღებულ ძალებს მსახურთუხუცესი სარდლობდა. ეს ფუნქციები შესაძლოა თამარის მეფობის დასაწყისში ჩამოსცილდა ჩუნჩარეხს.

ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით, ჩუნჩარეხი იყო ის მოხელე, რომელსაც როსტომის დროს სუფრახი ეწოდა³⁵⁵. ჩუნჩარეხის ფუნქციების შესახებ იგი ასეთ ცნობას გვაწვდის: „ჩუნჩარეხი, ამის ჰელისა იყო: მზარეულთუხუცესნი, მეტაბლენი, მზარეულნი, მეპურენი, მერწყულნი, მეოსანნი, მემწყობრენი, ბუკტაბლაყთა და სხუთთა მცემელნი“³⁵⁶.

ვახუშტის ამ საესებით კონკრეტულ ცნობას არ ვნდვინ იმ საბუთით, რომ იგი „მოგვიანო წყაროა“. ამასთან, მისი ეს ცნობა ფაქტობრივად დამახინჯებულადაა გაგებული და გადმოცემული მკვლევართა მიერ და ამ საფუძველზე იგნორირებულიც.

კ. კეკელიძე აღნიშნავს: „ვახუშტი საძიებელ თანამდებობას უკავშირებს „მზარეულს“ ამ სიტყვის ჩვეულებრივი, დღევანდელი გაგებით. მაგრამ მეცნიერი ბატონიშვილი ცდება. ეს თანამდებობა, არც იმდენად პატარა და უმნიშვნელო ყოფილა, რომ შესაძლებელი იყოს მისი გაიგივება „მზარეულთან“, რომელიც, როგორც გარკვეუ-

³⁵³ სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონთა, ქართლის ცხოვრება, 1, გვ. 385.

³⁵⁴ „ჩანჩახს“ დ. კლდიაშვილი უკავშირებს სოვ. ჩანჩახს. იხ. მისი, ქაველ-ბოცოსძეთა საგვარეულოს ისტორიისათვის, მაცნე, № 3, 1979, გვ. 84.

³⁵⁵ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 32.

³⁵⁶ ი ქ ვ ე, გვ. 22.

ლია, „მეჯამეთუხუცესის“ ხელქვეითი თანამდებობა ^{ყოფილა}³⁵⁷
 ი. სურგულაძის აზრით: „ვახუშტი „ჩუხჩერაბს“ განმარტავს რო-
 ვორც მზარეულს, სამზარეულოს მუშაკს, საქმლის ^{მუშაკს}³⁵⁸
 ბელს“³⁵⁸.

ძნელი არაა მივიდეთ დასკვნამდე, რომ მკვლევარები ვახუშტის თვითონ მიაწერენ „ჩუხჩარების“ მზარეულობას და მერე თვითონვე ედავებიან მას ამის გამო. ვახუშტის ცნობაში არაფერია ნათქვამი ჩუხჩარების მზარეულობაზე, სამზარეულოს მუშაკობაზე. იგი სავსებით ნათლად აღნიშნავს, რომ „მზარეულთუხუცესნი, მეტაბლენი, მზარეულნი“ და სხვანი იყვნენ „ჩუხჩერაბის კელისა“, ე. ი. მის საგანმგებლოს შეადგენდნენ. აქედან სრულებით არ გამომდინარეობს, თითქოს ვახუშტი „მზარეულად“ მიიჩნევდეს ჩუხჩარებს. მოვიტანოთ ვახუშტის ანალოგიური ცნობები: „ბაზიერთუხუცესი, ამის კელისა იყო: სრულიად ბაზნი, ბაზიერნი, მეძაღლენი, ძაღლნი“³⁵⁹. ცხადია, აქედან არ გამომდინარეობს, რომ ბაზიერთუხუცესი მეძაღლე ან ბაზიერია. იგი გარკვეული სახელოს მფლობელია, რომელშიც ბაზიერები და მეძაღლენი შედიან. მოვიტანოთ სხვა ცნობაც: „ხუროთმოძღვარი, ამის კელისა იყო სრულიად კელოსანნი და შენობა-სასახლეთა და ეკლესიათა, ჯიღთა და ფუნდუკთა“³⁶⁰. არც აქედან შეგვიძლია გავაკეთოთ დასკვნა, რომ ხუროთმოძღვარი თვით იყო მშენებელი ხელოსანი.

მსგავსი ფორმულა („ამისი კელისა“, „ამის კელისა“) გვხვდება „ხელმწიფის კარის გარიგებაშიც“: „ზეარნი ამად არიან და მანდატურთუხუცესის კელისანი“³⁶¹. ე. ი. ზვრები მანდატურთუხუცესის სახელოა. განა შეგვიძლია დავასკვნათ ამ საფუძველზე, რომ მანდატურთუხუცესი ზვრის მუშაკია?!

ცხადია, ჩუხჩერაბი არ ყოფილა არც მზარეული და მზარეულთუხუცესი და არც მეტაბლე თუ ბუკ-ტაბლაკთა მცემელი. ის იყო სახელოს მფლობელი, რომელშიც აღნიშნული სამსახურები შედიოდა.

მიუხედავად იმისა, გავიზიარებთ თუ არა ვახუშტის მონაცემებს ჩუხჩერაბის თაობაზე, შეუძლებელია მას მივაწეროთ აზრი, თითქოს ეს სახელო რაღაცა შეფ-მზარეულის მსგავსი იყო.

ამასთან, ვახუშტის ცნობასთან დასაპირისპირებლად არც ვაგვანინია რაიმე საფუძველი, ვარდა ბუნდოვანი „კონტექსტებისა“, სადაც ერთი მოხელე სამადაა გაგებული.

³⁵⁷ კ. ძეველიძე, ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 14.

³⁵⁸ ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 198.

³⁵⁹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 22.

³⁶⁰ იქვე, გვ. 23.

³⁶¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 82.

ჩუხჩარახის სახელო მოიხსენიება „შაპ-ნამეს“ ქართულ კერძებში, კერძოდ კი „როსტომიანში“:

რამონელდა ვირკალზედა, მთ დაიწყეს ზედ გაღენა
გაიარეს, მერმე დაღვეს, დარაჯანი გაიღენა;
„აქ მოსულან ურანელნი“, — ნიეავს კაცმან მოაქსენა,
ფიცხლავ კაცი გაფორინა ჩუნჩარეხსა გიზოს წინა:
„შელამდეს, წადი ჟამუშად, ჭკვიანად გაფრთხილებული,
კარგად გაშინეც ლაშქარი, კაცი ხარ სახელდებული“³⁶².

კ. კეკელიძის აზრით, „ჩუნჩარეხი“ გიზო ვარკვეული სამხედრო საქმიანობის ამსრულებელია, მას „შზარეულის“ ფუნქციასთან, ყოველ შემთხვევაში, არაფერი საერთო არ უჩანს³⁶³. ჩუნჩარეხის „შზარეულობაზე“ ჩვენ უკვე გვექონდა საუბარი და აქ სიტყვას აღარ ვავაგრძელებთ. ეს ტექსტი სხვა მხრივია საინტერესო. სპარსული „შაპ-ნამეს“ სათანადო ადგილას „ჩუნჩარეხს“ შეესატყვისება „ჩობანი“, ხოლო „ჩობანი“ (მწყემსი), კ. კეკელიძემ³⁶⁴ და მის კვალდაკვალ შ. ბაღრიძემაც³⁶⁵ „მცველად“ მიიჩნიეს. ვფიქრობთ, ასეთი ვაგება ერთადერთი და აუცილებელი სულაც არაა. ქართულ ტექსტებში „მწყემსი“ და „მწყსა“ ხშირად იხმარება მოურავის, მოურნის მნიშვნელობით. პეტრიწონის მონასტრის წინამძღვარი იყო „მწყემსად ძმათა“³⁶⁶, ხოლო თანამდებობით მისი მომღვწეო „მწყემსები“ არიან „მოურნენი და მოღუაწენი“ — იკონომოსები და ეპიტროპოსები „რომელ არიან გამგენი და აბრმადნი“³⁶⁷. „ლოცვაჲ დადგინებასა მთავართასა“-ს მიხედვით „მშუდობით და მორჩილებით მწყსაჲ სათნო იყავ“³⁶⁸.

გვიანშუასაუკუნეების საქართველოში, სომხეთსა და აზერბაიჯანში დადასტურებულია გადასახადი „ჩობანბეგი“³⁶⁹. ამ ტერმინს სხვა მნიშვნელობაც ჰქონია. ს. კაკაბაძე მას განმარტავს, როგორც старший пристав, сборщик податей³⁷⁰.

³⁶² შაპ-ნამეს ქართული ვერსიები, ტ. II, ტფ., 1934, გვ. 64.

³⁶³ კ. კეკელიძე, ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღიანი, გვ. 15.

³⁶⁴ იქვე, სქოლო 2.

³⁶⁵ შ. ბაღრიძე, „ჩუნჩარეხის“ სახელო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 12.

³⁶⁶ ა. შანიძე, ქართველთა მონასტერი ზღვარეთში, გვ. 78.

³⁶⁷ იქვე, გვ. 97.

³⁶⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 54.

³⁶⁹ იხ. И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв., Л., 1949, გვ. 270—271; კ. კეკელიძე, ჩობანბეგი-ქობდაგი — სარგალე, აღმოსავლური ფილოლოგია, II, 1972, გვ. 171—175.

³⁷⁰ С. С. Какбадзе, Грузинские документы института народов Азии, М., 1967, с. 507.

ვეფრობთ, ქართული ვერსიის ავტორს „შაჰ-ნამეს“ „ჩობანი“ გაუგია არა როგორც „მცველი“, არამედ როგორც მოურავი, მოურავი ბოქაული აფრასიამ მეფისა. ნიშანდობლივია, რომ „როსტომიანში“ ჩობანი ანუ ჩუნჩერახა ვიზო იწოდებოდა „სახელდებულ“ კაცად. „სახელდებულ“ კი სახელგანთქმულს, გამოჩენილს, სახელოვანს ნიშნავს³⁷¹. ცხადია, რომ ასეთი კაცი „მწყემსი“ და „მცველი“ კი არა, ბევრად უფრო მეტია.

ჩუნჩარეხ ვიზოს „ჯაშუსად“ გაგზავნა არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს მის „მცველობად“. „ჯაშუსი“ ანუ „დაშუსი“ იგივე „მსტოვარია“³⁷². ისტორიათა და აზმათა ცნობით: „ამას შინა თუთ ივანე (მხარგრძელმა, ი. ა.), მდგომარ მსტოვრობასა შინა, იხილნა ლაშქარნი შორს“³⁷³. აქედან არ გამომდინარეობს რაიმე დასკვნა ივანე მხარგრძელის „კელზე“.

„როსტომიანის“ ტექსტში „ჩუნჩერახის“ დამოწმება სხვა მხრივაც საინტერესოა. ამ ძეგლის ვალექსვა XV—XVII საუკუნეებში მიმდინარეობდა³⁷⁴. ე. ი. ამ დროს „ჩუნჩერახი“ ცოცხალი ტერმინი ყოფილა. შეუძლებელია ეს ტერმინი „როსტომიანში“ გაჩენილიყო, თუ ის იმდროინდელი საზოგადოებისათვის გასაგები არ იქნებოდა.

კ. კეკელიძემ ვახუშტის თითქოს „შეცდომა“ ჩუნჩარეხის შესახებ, ახსნა ბიბლიური ტექსტებით, სადაც მცველია უფროსი „მხარეულთუხუცესად“, „ქონდაქარად“ იწოდებო³⁷⁵. ეს მართლაც ასეა, მაგრამ საეჭვოა, ვახუშტის ბიბლია დასჭირებოდა ისეთი სახელოს ფუნქციების გადმოსაცემად, რომელიც დოკუმენტურადაა დადასტურებული XV საუკუნის წყაროებში და თუ „როსტომიანით“ ვიმსჯელებთ, XVI—XVII საუკუნეებშიც ცოცხალი ტერმინი იყო. ვახუშტის მიხედვით, ეს სახელო როსტომის მეფობამდე არსებულა და შემდეგ დაურქმევიათ მისთვის „სუფრაი“. ეს მოვლენა ვახუშტის ახლო ხანებში მოხდა. შეუძლებელია იგი გამოეგონებინა მას, ან მის ასახსნელად ბიბლია გამოეყენებინა.

ჩუნჩარეხი ანუ „ეზოთუხუცესი ჩუნჩარეხი“ („ეზოს ჩუნჩარეხი“) ჩვენ მიგვაჩნია იგივე მოხელედ, რაც ეზოსმომძღვარი-განმგებლთუცესია (ცხადია, ჩვენთვის საინტერესო, ერთიანობის ხასიათისათვის).

ტერმინი „ეზოთუხუცესი“ სემანტიკურად სავსებით ფარავს „ეზოსმომძღვარს“ (შდრ. მწიგნობართმომძღვარი-მწიგნობართუხუცე-

³⁷¹ შაჰ-ნამეს ქართული ვერსია, II, გვ. 613.
³⁷² იხ. დ. კობიძე, დამუსი, აღმოსავლური ფილოლოგია, II, გვ. 65.
³⁷³ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 77.
³⁷⁴ იხ. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, თბ. 1952, გვ. 226—238, იქვე ბიბლიოგრაფია.
³⁷⁵ კ. კეკელიძე, ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 16—17.

სი), ხოლო ეს უკანასკნელი, როგორც ზემოთ შევეცადეთ დავგვესაზრ-
თებინა, იგივეა რაც განმგეთუხუცესი. თუ ამ უკანასკნელი ტერმინის
რეკონსტრუქციას მოვახდენთ, უნდა მივიღეთ დასკვნამდე, რომ გან-
მგეთუხუცესი კარის (ეზოს, სასახლის) განმგებების უხუცესია, ხოლო
იგივეა ეზოსმოდღვარი-ეზოთუხუცესი.

სულხან-საბას და ვახუშტის ცნობებით, რომლებიც ჩვენ ზემოთ
მოვიტანეთ, ეზოსმოდღვარი „საგანგიოთა განმგებელია“. სულხან-სა-
ბას ჩამოთვლილი აქვს კიდევ, რა „საგანგიოებია“ ეს: „სახაბაზო,
სამზარეულო და მისთანანი“³⁷⁶. ვახუშტის მიხედვით ჩ უ ხ ჩ ა რ ე ხ ს
ექვემდებარება მზარეულები, მებურენი და სხვ.

ი. სურგულაძეს, რომელიც არ ენდობა ვახუშტის ცნობას ჩუხ-
ჩარეხისა და სუფრაჩის იგივეობის შესახებ, თვით მოაქვს მასალები
და ასაბუთებს, თუ რა დიდი მნიშვნელოვანი მოხელე იყო სუფრაჩი.
სუფრაჩები სარდლობდნენ ჯარებს, მნიშვნელოვან როლს ასრულებდ-
ნენ ქვეყნის ცხოვრებაში³⁷⁷. ცნობილი შადიმან ბარათაშვილი, ლუარ-
საბ II-ის გამზრდელი და დიდი გავლენის მქონე კაცი, თანამდებობით
სუფრაჩი იყო³⁷⁸. სუფრაჩი იყო ბიძინა ჩოლოყაშვილი. სუფრაჩის
ხელქვეითი, „დასტურლამალის“ მიხედვით იყო თუშმალი, ანუ მზა-
რეულთუხუცესი³⁷⁹. სულხან-საბას მიხედვით, სუფრაჩიც და თუშმა-
ლიც, მისი ხელქვეითი, მატაკარანად იწოდება. ცხადია, რომ მას ლაფ-
სუსი მოსვლია. მატაკარანი, როგორც ჩანს სუფრაჩის სინონიმი უნდა
ყოფილიყო³⁸⁰. საშუალო სპარსული matakdar ინტენდანტს ნიშნავს,
ხოლო იგივე ტერმინი სომხურში მოურავს, რწმუნებულს, მნეს, ეკო-
ნომს³⁸¹. სუფრაჩი ბიძინა ჩოლოყაშვილი ზოგ წყაროში „მატაკარანად“
იწოდება³⁸¹. ამ ტერმინის სემანტიკასაც ეზოსმოდღვარ-განმგეთუხუ-
ცესთან, ჩუხჩარეხთან მივყავართ.

ეზოსმოდღვარ-ეზოთუხუცეს-განმგეთუხუცესის ფუნქციები ერ-
თიანობის ხანის შემდეგ, ჩანს დაიყო. ამიტომაცაა, რომ ეზოსმო-
დღვრის ჰელიდან ქარხნის ნაზირის სახელო წარმოიშვა, ხოლო სუფ-
რის მომსახურება ჩუხჩარახ-სუფრაჩის შერჩა. მიუხედავად ამისა,
მათი ფუნქციები შემდეგაც ახლო იდგა ერთმანეთთან. ამგვარი ორ-
განიზაციული მეტაფორმოებები, როგორც აღნიშნული გვქონდა,
ხშირი იყო.

³⁷⁶ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ., IV, გვ. 79.

³⁷⁷ იხ. ი. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ის-
ტორიისათვის, I, გვ. 197—198.

³⁷⁸ ბერი ვგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, ქართლის ცხოვრება, II,
გვ. 394; შტრ. ი. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 198.

³⁷⁹ იხ. ი. სურგულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 195—197.

³⁸⁰ თანე ბატონიშვილი, კალმასობა, კ. კეკელიძის და ა. ბარამიძის რედაქციით,
თბ., 1936, გვ. 35.

³⁸¹ მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები, გვ. 256.

³⁸¹ იხ. ქრონიკები, ტ. III, თბ., 1967, გვ. 315.

ქერიეთა და მიმძლავრებულთა მოჩივართა განიკითხავს. და ვოღველი
 [...] საწოლის მწიგნობარი გვერდს უზის; და ზარდახანის მწიგნობარს
 ვაგზავნის და მისი პირით მოაკსენებს (ი. სურგულაძე: *ქართული მწიგნობრობის ისტორია*,
 რაც ვის რა ჭირს³⁸⁶.

ამ ცნობიდან უეჭველად დგინდება, რომ „სააჯო კარის“ ადგილ-
 მდებარეობა სასახლეში იყო, სადაც ცალკე უწყებად იყო გამოყოფი-
 ლი ხსენებული „სააჯო“, რომლის „შვიან“ ჭყონდიდელი ივღდა
 ორშაბათობით.

„სააჯო კარის“ საკითხს თავის დროზე ვრცლად შეეხო ი. ჯავა-
 ხიშვილი³⁸⁷ და ი. სურგულაძის მართებული შენიშვნისა არ იყოს, მის
 მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას შემდეგ ბევრი არაფერი შემატებია³⁸⁸.

ი. ჯავახიშვილმა საგანგებო დაწესებულების, „სააჯო კარის“
 ჩამოყალიბება დავით IV აღმაშენებლის სახელს დაუკავშირა³⁸⁹. სა-
 ამისოდ მან დაიმოწმა დავითის ისტორიკოსის შემდეგი ადგილი:
 „სლვათა შინა თუსთა სამეფოსათა სიმრავლითა სპათათა და სიმალ-
 თა სლვისათა ვერ აღვილად მიემთხუოდინ მოჩივარნი და დაჭი-
 რებულნი და მიმძლავრებულნი, განალა ვიეთლამე რომელთა საჭიროდ
 უკმდის განკითხვა და შეწყენა მეფობრივი, ნუ უკუე და ვინმე აღვიდის
 ბორცუსა ზელა რასმე, გზისა მახლობელსა, ანუ კლდესა, ვინა თუ
 ზესა, ვითარცა ზაქე ... ამისთჳს დაედგინნეს კაცნი მართლად მცნო-
 ბელნი და განმკითხვარნი მოჩივართანი, რომელთა მიერ მიიღებდეს
 კურნებასა“³⁹⁰.

ამ ცნობიდან შეუძლებელია დადგინდეს „სააჯო კარის“ დაარსე-
 ბა. „კაცი მართლად მცნობელნი“, რომლებიც დაუდგენია დავითს,
 არ შეიძლება მიეჩინიოთ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესად და მის
 თანამეწყეებად. ციტირებული ცნობიდან გამომდინარეობს, რომ და-
 ვით IV აღმაშენებელს ადგილობრივ დაუდგენია „კაცნი მართლად
 მცნობელნი“, რომ „შეჭირებულებს“ მიეღოთ „კურნება“. ე. ი. მას
 ადგილობრივი სასამართლო სისტემის გარკვეული რეორგანიზაცია
 მოუხდენია. ამ ცნობაში ადგილობრივი „საშჯულო სამრებლოები“
 უნდა იგულისხმებოდეს. ჩვენ არ მიგვაჩნია შესაძლებლად, რომ და-
 ვითის ისტორიკოსს ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესისა და მისი

³⁸⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 81—82; ი. სურგულაძე, ქარ-
 თული სამართლის ძეგლები, გვ. 34.

³⁸⁷ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II,
 გვ. 223—224; მისივე, ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 217.

³⁸⁸ ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 88.

³⁸⁹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ.
 223—224.

³⁹⁰ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 354.

უახლოესი თანამშრომლებისათვის, უბრალოდ „კაცნი მართლაც მცნობელნი“ ეწოდებინა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის აღნიშნული ცნობის მიხედვით, თავად უაღრესად საყურადღებო და მნიშვნელოვანია ადგილობრივი სასამართლო სისტემის რეორგანიზაციის თვალსაზრისით, მაგრამ ეს ცნობა არაფერს გვეუბნება „სააჯო კარის“ შესახებ.

მიუხედავად იმისა, რომ დავითის ისტორიკოსის აღნიშნული ცნობა ადგილობრივ სასამართლო სისტემას უნდა შეეხებოდეს და იგი არ გამოდგება „სააჯო კარის“ შესასწავლად, ამ უკანასკნელის ორგანიზაციაში დავით აღმაშენებელს თავისი წვლილი აქვს შეტანილი. მის მიერ „სააჯო კარის“ ორგანიზაციაში შეტანილი სიძნელე უნდა იყოს იქ ჰყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის დასამა³⁹¹ და არა საერთოდ ამ უწყების ჩამოყალიბება³⁹².

„სააჯო კარი“, როგორც სასახლის უწყება, უეჭველია არსებობდა დავით IV აღმაშენებლის მეფობამდე გაცილებით ადრე. სასახლე, როგორც სახელმწიფოებრივი დაწესებულება, მართლმსაჯულების უმაღლესი ორგანო იყო და სწორედ აქედან ახორციელებდა მეფე ამ თავის უმნიშვნელოვანეს პრეროგატივას. მკვლევართა აზრით, „სააჯო კარში“ მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლის დასამამდე, მეფე თვითონ არჩევდა სასახლის სასამართლოში შემოსულ ყველა საქმეს³⁹³. ეს შეუძლებელია ასე ყოფილიყო. უეჭველია, მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლის „სააჯო კარში“ დასამამდეც მეფე თვითონ მხოლოდ უმნიშვნელოვანეს საქმეებს არჩევდა. შეუძლებელია, თუნდაც დავით აღმაშენებლამდე სამეფო კარი ისე პრიმიტიულად ყოფილიყო ორგანიზებული, რომ ყველა საქმეები მეფეს ერჩია. საამისო მაგალითად არ გამოდგება ბაგრატ IV-ის ცნობილი სიგელი ობიზართა და მიჯნაძორელთა დავის შესახებ³⁹⁴, რადგან ეს სადავო საქმე ორ სახელგანთქმულ მონასტერს შეეხებოდა და ამიტომაც მოიწვია მის გასარჩევად მეფემ საგანგებო სასამართლო.

დავით IV აღმაშენებელმა, ჩვენი აზრით, ჩაატარა ორი ღონისძიება. ერთი იყო ადგილობრივი სასამართლოს რეორგანიზაცია, რა-

³⁹¹ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზრო დოდალურ საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. III, თბ., 1966, გვ. 40. „კაცნი მართლაც მცნობელნი“ ნ. ბერძენიშვილსაც ჰყონდიდელად მიაჩნია.

³⁹² შტრ. ივ. ქავთაძის მიხედვით, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 224.

³⁹³ ი. ქავთაძის მიხედვით, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 224; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 222.

³⁹⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 8-9.

ზეც საუბრობს დავითის ისტორიკოსი „მართლად მცნობელნი კაცნი“ სთან დაკავშირებით, და მეორე — სამეფო სასახლის „სააჯო კარს“ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლისა და მისი ხელქვეითების რომლებიც მეფისაგან დელეგირებული უფლებით კვირაში ერთ დღეს (ორშაბათს) განიკითხავდნენ „შეჭირვებულებს“.

ი. ჯავახიშვილმა და მის კვალდაკვალ სხვა მკვლევარებმა³⁹⁵ „სააჯო კარი“ მიიჩნიეს უმაღლეს სააპელაციო სასამართლოდ, სახელმწიფოს უზენაეს სასამართლო ორგანოდ. უეჭველია, რომ ეს ასეც იყო, მაგრამ, ჩვენი აზრით, ამგვარ დასკვნაში „სააჯო კარის“ მნიშვნელობა და ფუნქციები დავიწროებული უნდა იყოს.

ტერმინი „აჯა“, როგორც თვით ი. ჯავახიშვილმა გაარკვია, უფროსისადმი წარდგენილ ვედრებასა და თხოვნას ნიშნავდა და ჩვეულებრივ იგი ეწოდებოდა მეფის სახელზე დაწერილ ვედრებას, საჩივრისა და მოხსენების წიგნებს³⁹⁶. ზემოთ, სათანადო ადგილას აღნიშნული ვეკონდა, რომ „აჯა“ მეფისადმი მიმართვის ფორმაც იყო. ტერმინ „აჯას“ ი. ჯავახიშვილისავე მიერ დადგენილი მნიშვნელობები (ვედრება, საჩივარი, მოხსენება), ნათელს ხდიან, რომ არ შეიძლება „სააჯო კარი“, მხოლოდ აჯა-საჩივრის გასარჩევ უწყებად მივიჩნიოთ, როგორც ი. ჯავახიშვილი ასკვნის³⁹⁷.

ჩვენი აზრით, „სააჯო კარის“ ანუ „სავედრებელი კარის“ მეშვეობით შედიოდა სასახლის ადმინისტრაციაში ყველა სახის აჯა-იქნებოდა ეს „შეჭირვებულთა“ საჩივარი თუ რაიმე სხვა სახის აჯა-მოხსენება.

„სააჯო კარი“, როგორც უმაღლესი სასამართლო და „შეჭირვებულთა“ აჯა-საჩივრების განსაკითხავი ორგანო, ჩანს მოქმედებდა ორშაბათობით. ეს დღე იყო გამოყოფილი საჩივარი-აჯების განსახილველად. დანარჩენ დღეებში კი საფიქრებელია, რომ „სააჯო“ უწყებაში სხვაგვარი „აჯების“ განხილვა ხდებოდა.

ასეთი უნდა ყოფილიყო „აჯა-მოხსენებები“ მამულისა თუ თანამდებობის ბოძების შესახებ.

გვიანდელი მასალიდან კარგად ჩანს „სააჯო კარის“ ამგვარი მნიშვნელობა. „მოგვიღვეთ კარსა და მამულის თხოვნასა გვი აჯე-

³⁹⁵ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 224; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გ. 222.

³⁹⁶ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 479; მისივე, ქართული სიგელთა-მცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა, ტფ., 1926, გვ. 95—96.

³⁹⁷ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 479.

ნით და ჩუენ ვისმინეთ აჯა და მოკსენება თქუენი³⁹⁸; როდეს
მოგუიდეგით კარსა და სათარხნოსა წყალობისა წიგნსა მუცხი
აჯენით. ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქუენი³⁹⁹.

აჯა-მოხსენებები შამულის თუ სხვა სახის ბოძების თაობაზე
წერილობითი უნდა ყოფილიყო, რადგან მისი მირთმევის შემდეგ
მეფე მოკითხავდა საქმის ვითარებას და ისე ვასცემდა სიგელს.
ამიტომაცაა ჩვეულებრივი ფორმულა „მოკითხული ვქენით“⁴⁰⁰.

გვიანშუასაუკუნეების მასალებიდან ჩანს, რომ „აჯა-მოხსენების“
მისართმევად „კარს მიდგომა“ იყო საჭირო. საამისოდ კი არსებობდა
სასახლის სპეციალური უწყება „სააჯო კარი“. სავსებით ლოგიკურია
დაეასკვნათ, რომ „აჯა“ ანუ „ვედრება“, თხოვნა, „სააჯო“ უწყებიდან
მიერთმეოდა მეფეს და მის უმაღლეს მოხელეებს.

აჯა-მოხსენება დადასტურებულია ჩვენთვის საინტერესო ხანა-
შიც. შიომღვიმისადმი სასეფო გლეხის ბოძების საკითხი ანტონ
ჭყონდიდელმა თამარს „ეაჯა“ და „მოაკსენა“⁴⁰¹. მანაც ისმინა „ააჯაი
და მოკსენებ [აი]“. ასევე „ჰკადრა და მოაკსენა“ თამარს ჭიაბერმა
შიომღვიმისადმი ვაჭრების ბოძების საკითხი⁴⁰². როგორც „აჯა“,
ისე „კადრება“ მეფისადმი მიმართვის ფორმები იყო, ხოლო „მოკსენ-
ება“ „აჯის“ დასაბუთებას წარმოადგენდა. ლაშა გიორგიმაც ისმინა
„ააჯაი და მოკსენებაი ... სულა ქართლის ერისთავისაი“⁴⁰³.

სამწუხაროდ, ჩვენთვის საინტერესო პერიოდისა და ცული
გვაქვს ცნობები მხოლოდ ისეთი პირების „აჯა-მოკსენებებზე“ (ან-
ტონ ჭყონდიდელი, ჭიაბერი და სხვ.), რომელთაც უშუალოდ მეფის-
თვის შეეძლოთ „აჯა“ მიერთმეათ. ცხადია, ასეთი პრივილეგია ძალ-
ძე ვიწრო წრეს ჰქონდა. სხვადასხვა სახის „აჯა-მოხსენებები“ კი
უშეველია ძალზე ბევრი იყო და ამასთან სულ სხვადასხვა რანგის
„მოაჯეებისაგან“. ამგვარი „აჯეები“ საფიქრებელია, იხილებოდა
კარის სხვადასხვა რანგის მოხელეების მიერ და მათი უმეტესი ნაწი-
ლი ალბათ, ვერ აღწევდა მეფემდე და კარის უმაღლეს მოხელეებამდე.

„აჯა“, რომელიც საჩივარს, თხოვნას თუ მოხსენებას აღნიშნავ-
და, ამასთან მეფისადმი მიმართვის ფორმაც იყო. ამიტომ საფიქრებუ-
ლია, რომ სამეფო ხელისუფლების ადგილობრივი აპარატის შეტყო-

³⁹⁸ ლოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. I, ნ. ბეჩენი-
შვილის რედაქციით, თბ., 1940, გვ. 5.

³⁹⁹ იქვე, გვ. 11.

⁴⁰⁰ ლოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ტ. I, გვ. 26, 27 და
სხვ.

⁴⁰¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 30.

⁴⁰² იქვე, გვ. 29.

⁴⁰³ იქვე, გვ. 35.

ბინებები და მოხსენებები ასევე „აჯა-მოხსენების“ სახით შემოდიოდა კარზე“. ადგილობრივი ხელისუფლება, ბუნებრივია, მუდმივ კავშირში უნდა ყოფილიყო ცენტრთან, სასახლესთან. მას ცენტრალურ მსახურთვის ორგანოსათვის პერიოდულად უნდა „მოეკვსებინა“ თავისი განსაგებლის მდგომარეობა და „სასაურვო“, ეს კარგად ჩანს „ვეფხისტყაოსნიდანაც“:

ლაშქართა და დიდებულთა ალაშქრებლი, კაბრონობლი;
ღარბაზს კაცსა ვაგზაენილი და ამბაესა მათსა სცნობლი,
წინესა სწერდი ჩემ მავიერ, უფასოსა ძღვენსა სძლენობლი. (154).

ავთანდილის ამ დარიგებიდან შერმადინისადმი კარგად ჩანს, რომ ავთანდილის, როგორც ადგილობრივი ხელისუფლის (ის ამავე დროს ცენტრალური მმართველობის მოხელეც იყო) მოვალეობას ცენტრში „წიგნის“ გაგზავნა, თავისი განსაგებლის მდგომარეობის პერიოდული შეტყობინება შეადგენდა. სპეციალურ ლიტერატურაში დადგენილია, რომ თვით მეფესთან პირად აუდიენციაზე მყოფ პირს მეფე უშუალოდ არ მიმართავდა, არამედ ამირჯიბის, საწოლის მწიგნობრის ან ეჯიბის მეშვეობით⁴⁰⁴. ცხადია, ასეთი ეტიკეტის დროს ადგილობრივი მმართველობიდან გამოგზავნილ „წიგნებს“ „აჯა-მოხსენების“, „კადრების“ ფორმა უნდა ჰქონოდათ. მის შინაარსს ვერ შედარებით დაბალი რანგის მოხელეები გაეცნობოდნენ, შემდეგ ისინი თავიანთ უფროსებს მოახსენებდნენ და ამგვარი გზით აღწევდა ის მეფემდე. ეს რომ ასე უნდა ყოფილიყო, კარგად ჩანს „ხელმწიფის კარის ვარიგების“ ჩვენთვის საინტერესო ადგილიდან. „სააჯო კარში“ მჯდომი ჭყონდიდელი პირადად როდი ნახულობდა „შეჭირვებულ“ მთხოვნელებს. იგი საწოლის მწიგნობართან ერთად იჯდა და ზარადხანის მწიგნობარს აგზავნიდა „აჯის“ მოსასმენად. „მოაჯეები“ ზარადხანის მწიგნობარს მოახსენებდნენ თავიანთ სათხოვარს, ის კი თავის მხრივ ჭყონდიდელს მოახსენებდა. ცხადია, რომ „სააჯო კარში“ მჯდომი ჭყონდიდელი უშუალოდ მისაწვდომი არ ყოფილა და „მოაჯეები“ პირადად მას ვერ ახსენებდნენ თავიანთ აჯას, არამედ ზარადხანის მწიგნობრის მეშვეობით. ბუნებრივია, თვით მეფე უფრო ძნელი მისაწვდომი იყო „მოაჯეებისათვის“.

სრული საფუძველი გვაქვს დაეასკვნათ, რომ ყოველგვარი სახის აჯა-მოხსენებები ამგვარი სუბორდინციით აღწევდა მეფემდე. სხვაგვარად ძნელი უნდა ყოფილიყო „ღვთისსწორ“ მეფემდე მიღწევა, მითუ-

* ამის საუცხოო მაგალითია არიშანის „აჯა-მოხსენება“ მეფისადმი ექძისხველი ნიანია ვრიგოლ შაობრებლის ძის საქმეზე. იხ. ი. ცინცაძე, დავით მეფის სიგელი, საქართველოს არქივი, წიგნი II, თბ., 1927, გვ. 16.

⁴⁰⁴ ი. ცინცაძე, ქართული სახელმწიფო ღარბაზი, გვ. 223.

მეტეს რომ მხოლოდ „პრისტესწორი“ ჭყონდიდელი უმჯობესად
როდი მოიხსენებდა „აჯას“.

ამდენად, სააჯო კარი ჩვენ გვესახება არა მხოლოდ უმჯობესად
სააპელაციო სასამართლოდ, არამედ სასახლის ისეთ უწყებადაც,
საიდანაც ცენტრალურ ადმინისტრაციაში შედიოდა ყოველგვარი
„აჯა“, საჩივარი იქნებოდა ეს, თხოვნა თუ „წიგნი“-მოხსენება.

ორშაბათობით „სააჯო კარი“ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცე-
სის განკარგულებაში იყო, მაგრამ ვინ განაგებდა საერთოდ ამ უწყე-
ბას, ვინ ემსახურებოდა მას?!

ჩვენი აზრით, ასეთს ამირეჯიბი და ეჯიბები შეადგენდნენ.

ი. ჯავახიშვილს დადგენილი აქვს, რომ ამირეჯიბი მეფის მომ-
ხსენებელი იყო, „მას დიდმნიშვნელოვანი საქმეები უნდა ბარებოდა“
და ასეთივე ფუნქციებს ასრულებდნენ ეჯიბებიც⁴⁰⁵. ვარდა იმისა,
რომ ამირეჯიბი და ეჯიბები აუდიენციებზე ცერემონიამისტერის
ფუნქციებს ასრულებდნენ⁴⁰⁶, ამ სახელოსადმი კუთვნილი პირები
მეფესთან „ურვის“ უპირატესი უფლებით სარგებლობდნენ. „ამირ-
ეჯიბს ყოველგან გზას აქვს საურავისა, სადა გინდ იყოს მეფე ... ყო-
ველგან მივა და იურვის“⁴⁰⁷.

ნიშანდობლივია, რომ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელსაც „მარ-
თებდა“ ზედამდგომელი ეჯიბი⁴⁰⁸.

ვფიქრობთ, ამირეჯიბი და ეჯიბები, რომლებიც მეფის „მომხსე-
ნებლები“ იყვნენ, სხვა საქმეთა შორის, სწორედ „აჯა-მოხსენებებს“,
სწვადასხვა სახის „სააჯოს“ მოახსენებდნენ სახელმწიფოს მეთაურს.
ასეთი „სააჯო“ კი „სააჯო კარში“ იყრიდა თავს. ამირეჯიბის სახე-
ლოს, ეჯიბების ფუნქცია, როგორც მეფის მომხსენებლებისა, „ვეფხის-
ტყაოსნითაც“ დადასტურებულია⁴⁰⁹. „სააჯო კარში“ შემომავალი
ინფორმაცია შეიძლება განსაკუთრებული მნიშვნელობისაც ყოფილი-
ყო და ვფიქრობთ, ამიტომაც ჰქონდა ამირეჯიბს განსაკუთრებული
უფლება „ყველგან ... საურავისა“ მეფესთან.

ჩვენს მოსაზრებას უნდა ამაგრებდეს ისიც, რომ არც ერთი უწყე-
ბა, დამორჩილებული ამირეჯიბისადმი, თითქოს არ ჩანდა. შეუძლებე-
ლია ისეთ დიდ მოხელეს, როგორც ჩვენს ზელთ არსებული მასალე-

⁴⁰⁵ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, 33-
162—163.

⁴⁰⁶ იქვე.

⁴⁰⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 83.

⁴⁰⁸ იქვე, გვ. 82.

⁴⁰⁹ ი. სურგულაძე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამარ-
თლის ისტორიიდან, ტ. II, 1965, გვ. 34—36; მისივე, სახელმწიფოსა და სამარ-
თლის საკითხები „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, გვ. 158.

ბის მიხედვით ამირეჯები იყო, არც ერთი უწყება უშუალო განმგებლობაში არა ჰქონდა. მეფის მთავარი მომხსენებლობა „მოსახსენებლის“, ინფორმაციის მიღებასაც გულისხმობს. ჩვენი ამირეჯები „სააჯო კარიდან“ იღებდა ამ „მოსახსენებელს“ და სწორედ ეს იყო მისთვის ჩაბარებული „დიდმნიშვნელოვანი საქმე“.

საფიქრებელია, რომ სააჯო კარში შემოსული „აჯა-მომხსენებები“, უწყებების მიხედვით კლასიფიცირდებოდა. ის რაც მეფისათვის იყო წარსადგენი, მეფეს მოახსენებდნენ, ხოლო სხვა სახის „სააჯოებს“ უმაღლეს მოხელეებს: ჭყონდიდელს (მას თავისი ეჯები ჰყავდა), მანდატურთუხუცესს, ამირსპასალარს და სხვ. როგორც ჩანს, იყო ისეთი მნიშვნელობის აჯა-მომხსენებებიც, რომლებიც სახელმწიფო საბჭოს სხდომაზე — „ვეზირობაზე“ განიხილებოდა. ამ საკითხს სათანადო აღვილას შეევენებით.

ამდენად, ჩვენი აზრით, „სააჯო კარი“ წარმოადგენდა სასახლის იმ უწყებას, სადაც თავს იყრიდა ყველა სახის აჯა-მომხსენება. ამ უწყებას განაგებდა ამირეჯები. ორშაბათობით „სააჯო კარი“ დათმობილი ჰქონდა ჭყონდიდელ-შწიგნობართუხუცესს, რომელიც „მოაჯეთა“ გარკვეული კატეგორიის, „ობოლთა და ქვრივთა და მიმძღავრებულთა მოჩივართა“ საქმეებს განიხილავდა. „მოაჯეებს“ შორის დიდი განსხვავება იყო სოციალურადაც და „აჯის“ შინაარსის მიხედვითაც. თუ ზოგის „აჯა“ მიმძღავრებისაგან დაცვას ითხოვდა, სხვანი, მამულის ბოძებას, პრივილეგიებს „იოჯდნენ“. ცხადია, რომ პირადად ჭყონდიდელი განიხილავდა ქვრივ-ობოლთა, მიმძღავრებულთა „აჯებს“, ე. ი. იმ კატეგორიისას, რომლებიც სამართალს საჭიროებდნენ და რომელიც ჭყონდიდელის იერარქიულ პატივსაც შეეფერებოდა. ჭყონდიდელი, ჩვენი აზრით, სააჯო კარში ჯდებოდა იმავე უფლებით, რა უფლებითაც მას ხელი მიუწვდებოდა „საჭურჭლეზე“ და „ყველა საურაზე“.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის საფუძველზე ვფიქრობთ, რომ „სააჯო კარის“, როგორც სასახლის უწყების მნიშვნელობა ბევრად უფრო დიდი იყო, ვიდრე ეს სამეცნიერო ლიტერატურაშია წარმოდგენილი. „სააჯო კარი“ უნდა ყოფილიყო არა მხოლოდ უმაღლესი სააპელაციო სასამართლო, არამედ ყოველგვარი „აჯის“, წერილობითი თხოვნა-მომხსენებებისა და ადმინისტრაციული მიმოწერის თავშესაყარი უწყება. „სააჯო კარის“ ასეთი ფუნქცია კარგად ხსნის ამირეჯების, როგორც მოხელის მაღალ მდგომარეობასაც, მის მეფის „მომხსენებლობასაც“ და იმასაც, თუ რის საფუძველზე იყო სწორედ ეს მოხელე და მისი შტატი „აჯა-მომხსენებათა“ მეფისათვის „მკადრებელი“. ეს უწყება, როგორც ამირეჯებისადმი დაქვემდებარებული, ცხადია მანდატურთუხუცესის სახელოში შედიოდა.

ცალკე „სააჯო“ უწყების არსებობა სამეფო კარზე ჩვენთვის საინტერესო ხანის საქართველოში, ჩაზს უსვამს ცენტრალურ-თველობის მაღალ ორგანიზაციის. თუ გავითვალისწინებთ, რომ „სააჯო კარი“ უმაღლესი სასამართლო ინსტანციის როლსაც ასრულებდა, ცხადად წარმოგვიდგება „სააჯოს“ ადგილი სასახლის უწყებრივ სტრუქტურაში.

საღვინე

სასახლის ცალკე უწყებას წარმოადგენდა „საღვინე“, რომელსაც სათავეში მღვინეთუხუცესი ედგა⁴¹⁰. სასახლეში, რომელიც უწყებათა და როგორც ჩანს, სათანადო ნაგებობათა კომპლექსს წარმოადგენდა, საღვინეს თავისი ნაგებობა უნდა პქონოდა. ეს ჩანს „ხელმწიფის კარის გარიგების“ იმ ადგილიდან, სადაც ახალწლის დღესასწაულზეა საუბარი: „საღვინეთ წინ ქვე დასმენ [მეფესა] მაღლა სკამითა“⁴¹¹.

საღვინის უწყების სტრუქტურა „მოკითხვის წესის“ მიხედვით ასეთი იყო. „პირის მღვინე, მღვინეთუხუცესი (მოსაკითხავია, ი. ა.) — საღვინის მუქიფის [ა]“⁴¹². საღვინის სხვა მოხელე-ველოსნები „კარის გარიგების“ „მოკითხვის წესში“ არაა დადსტურებული. თვით ტექსტში კი ჩანან „მღვინენი“, „საღვინის მოლარე“⁴¹³.

ინტერესს იწვევს საღვინის მუქიფის „მოსაკითხავი“ „პირის მღვინე, მღვინეთუხუცესი“. ი. ჯავახიშვილის აზრით, მეფის „პირის მწღე“ და „პირის მღვინე“ სხვადასხვა მოხელე უნდა ყოფილიყო⁴¹⁴. საფიქრებელია, რომ ეს ორი ტერმინი ერთსა და იმავე მოვალეობას ასახავს. მეფის პირის მწღეებად „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ ჩანან საჭურჭლის ნაცვალი და მღვინეთუხუცესი. ცხადია, „პირის მღვინე“, რომელიც მღვინეთუხუცესთან ერთად უნდა მოეკითხა საღვინის მუქიფს, იგივე „პირის მწღე“ — საჭურჭლის ნაცვალია.

მღვინეთუხუცესის შემდეგ, საღვინის უმთავრეს მოხელედ საღვინის მუქიფი ჩანს, რომელიც უეჭველია, საჭურჭლისა და საგანმგეოს მუქიფის მსგავსად, ღვინის ძღვენსა და საღვინის შემოსავალგასავალს განაგებდა. იგივე მოხელე, მანდატურთუხუცესის სახელო

⁴¹⁰ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 190.

⁴¹¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 80.

⁴¹² იქვე, გვ. 81.

⁴¹³ იქვე, გვ. 82, 86.

⁴¹⁴ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I გვ. 194.

პირებთან ერთად „იურვოლა“ ზერის სამუშაოებს⁴¹⁵, ე. ი. ზედა მხედველობასა და მეურვეობას ახორციელებდა, ანგარიშს აწარმოებდა.

„სალვინის მოლარე“, როგორც ი. ჯავახიშვილმა გაარკვია, „სალვინის“ ქონების მცველი იყო⁴¹⁶. სალვინის მოლარეს და მეღვინეებს ევალუბოდით მეფის მომსახურება საწოლში და სალვინის მოლარისავე „კედრი“ იყო სათანადო ჭურჭელიც⁴¹⁷.

საჭურჭლის უწყებაზე საუბრისას აღნიშნული გვექონდა, რომ საღვინეში ინახებოდა მეჭურჭლეთუხუცესის უწყებისადმი კუთვნილი ძვირფასი საღვინე ჭურჭელი, რომელიც მეჭურჭლეთუხუცესის ბეჭდით იყო დაბეჭდილი.

გვინდა შევეხოთ ერთ საკითხს, რომელიც, ჩვენი აზრით, არასწორადაა გაგებული. ი. ჯავახიშვილს მიაჩნდა, რომ მეღვინეები ის მოხელეები იყვნენ, რომლებიც ღვინის ულუფას სწერდნენ⁴¹⁸. ეს თეზისი განავითარა მ. ბერძინიშვილმა და აღნიშნა, რომ „მეღვინენი იქ კრებენ ღვინის ულუფას, „სადაც მეფე დგას“⁴¹⁹. მეღვინე აქ წარმოჩენილია ფისკალურ მოხელედ — მეულუფედ, რომელსაც კონკრეტულად ღვინის ულუფის აკრება ევალება. ეს აზრი დამყარებულია „ხელმწიფის კარის ვარიგების“ სათანადო ადგილის არასწორ ინტერპრეტაციაზე: „თუთო ჭური ღვინო ზეართაგან — მეღვინეთუხუცესისა და თუთო — უმცროსი მუქიდისა; და სალვინის მოლარე მეზერეთაგან აიღებენ ღვინოს, ვითარი ზეარი იყოს, ანუ მეზერე; მეღვინენი საკრეფელისა და სოფლისაგან იშობენ, და სადა მეფე დგას და ღვინის ულუფა დაწერონ“⁴²⁰. ციტირებული ადგილიდან სრულებით არ ჩანს, რომ ღვინის ულუფას მეღვინეები წერდნენ, ან ისინი კრებდნენ მას. აქ საუბარია იმაზე, თუ სად „იშობენ“ მეღვინენი ღვინოს თავიანთ თვის კარის ყველა დიდსა და პატარა მოხელეს თავისი ულუფა ანუ რაც იონი ჰქონდა გამოყოფილი. მათ შორის იყო ღვინის ულუფაც, ე. ი. ღვინის ის რაციონი, რაც ეკუთვნოდა ამა თუ იმ მოხელეს მისი რანგის შესაბამისად. ციტირებულ ადგილას მითითებულია, რომ მეღვინეთუხუცესის ულუფა იყო თითო ჭური „ზეართაგან“; თითო უმცროსი (ჭური, ი. ა.) სალვინის მუქიდის ყოფილა; სალვინის მოლარის ულუფა იმით განისაზღვრებოდა, „ვითარი ზეარი

⁴¹⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 88.
⁴¹⁶ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 192.
⁴¹⁷ იქვე.
⁴¹⁸ იქვე, გვ. 193.
⁴¹⁹ მ. ბერძინიშვილი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში გვ. 137.
⁴²⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 88.

იყო“. მცირე ხელოსნებს, მეღვინეებს დადგენილი ულუფა „ზვიარობაგან“ არ ჰქონიათ. ისინი ღვინის რაციონს იღებდნენ იმ ულუფიდან, რომელსაც „წერდნენ“ მეფის ღვინის ღრის ამა თუ იმ სოფელში. „წერდნენ“ კი ამ რაციონს არა მეღვინენი, არამედ უეჭველია ის ხელისუფალნი, ვისაც მეფის კორტეჟის სურსათ-სანოვაგით მომარაგება ევალებოდათ. ამდენად, მოტიანილ ცნობაში არაფერია ნათქვამი არც მეღვინეების და არც საერთოდ საღვინის უწყების ფისკალურ ფუნქციებზე. საუბარია მხოლოდ იმაზე, თუ სად „იშობენ“ მეღვინენი თავიანთთვის ღვინის რაციონს. აქედან ცხადია, რომ მეღვინენი არ აღგენდნენ ღვინის ულუფის შემოსავლის აღწერასა და დაეთარს⁴²¹. საერთოდ საეჭვოა, რომ „ულუფის შემოსავლის“ აღწერა და დაეთარი არსებულებო. ულუფა ანუ რაციონი წარმოადგენდა ერთდროულ გამოსაღებს მეფის კორტეჟის გამოსაკვებად და იგი, ბუნებრივია, საამისოდ იხარჯებოდა. მას კრებდნენ იქ „სადა მეფე დგას“. ამიტომაც მ. ბერძინიშვილის დასკვნა, რომ ულუფა მუდმივი გამოსაღები იყო, არაა სწორი. ის თვითონაც მიუთითებს, რომ მისი დასკვნის შესახებ „წყაროები ... დუმან“⁴²².

მეღვინეების ფუნქციები კარგად ჩანს „კარის გარიგებიდან“: „მანდილი ... რა დამტვერიანდეს, გარეცხვა უნდა. საფარეშოს მიიღებს მეღვინე და ერთს მაშრაბას ღვინოს მიართოსს, გარეცხენ და [სა] ღვინესვე მიიღებენ“⁴²³. მეღვინენი წვრილი ჯელოსნები იყვნენ, საღვინის იარაღსა და მანდილებს აღევნებდნენ თვალყურს, მათ სისუფთავეს, ღვინო მიჰქონდათ საწოლში და სხვ. მათი ფისკალური ფუნქციების შესახებ არაფერია ცნობილი.

საღვინის უწყების მეთაური მეღვინეთუზუცესი, მართალია არ ეკუთვნოდა სასახლის მოხელეთა უმაღლეს ფენას, მაგრამ საკმაოდ საპატიო ჯელის მფლობელი იყო. როგორც კარის მოხელე და წარჩინებული, იგი ზოგჯერ ასრულებდა სამხედრო ფუნქციებს და დავალებებსაც. ეს ჩანს „ისტორიათა და აზმათა“ ერთი ცნობიდან, რომელიც დამახინჯებულია და მოღწეული. „ისტორიათა და აზმათა“ აღდგენილ ტექსტში აღნიშნულია: „ეინაცა გუზან პირველითგანვე წარმწყმედელი თავისა, აწცა გამტანელი ტაოსკარისა, ვაშლოვანისა და სხუათა ციხეთა მრავალთა, წარვიდა ქუყყანისა შაჰარმენისასა, და

⁴²¹ ი. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 193.

⁴²² მ. ბერძინიშვილი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, გვ. 137.

⁴²³ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 88; ი. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 192.

სამძივარი სხუთა აზნაურისშვილებითა, რომელთა თანა იყო მელღნეთ-
უხუცესიცა, სეფე-შვილად კლარჯეთისა და შავშეთისა“⁴²⁴. ეს ტექსტი
საერთოდ დამახინჯებულადაა მოღწეული. აღდგენილი ტექსტი
ხელვით, აჯანყებულ გუზან ტაოელთან ერთად და მის მხარეზე
ლან სამძივარი, სხვა აზნაურისშვილები და ასევე „მელღნეთუხუცესი-
ცა, სეფე-შვილად კლარჯეთისა და შავშეთისა“. გაუგებარია ვინ მელღი-
ნეთუხუცესზეა საუბარი, ან რას ნიშნავს კლარჯეთისა და შავშეთის
სეფე-შვილობა.

ციტირებული მონაკვეთის აღდგენასა და დაზუსტებას ხელი მოკ-
ციდა რ. კიკნაძემ, რომელმაც ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების
საფუძველზე ნათელი გახადა, რომ ტექსტში მოხსენიებული სამძივარი
გუზანის მომხრე კი არ იყო, არამედ იგი სამეფო ხელისუფლებამ
გააგზავნა გუზანის წინააღმდეგ სარგის თმოგველთან ერთად⁴²⁵. რ. კიკ-
ნაძის აზრით, მათვე გაათანეს „მელღინეთუხუცესიცა სეფე-შვილად
კლარჯეთისა და შავშეთისა“⁴²⁶. მკვლევარი ფიქრობს, რომ მელღინეთ-
უხუცესი გაუგზავნიათ გუზანის ადგილზე „სეფე-შვილად“⁴²⁷.

რ. კიკნაძის მიერ ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულების საფუ-
ძველზე ტექსტის ჩასწორებას სავსებით მხარს უჭერს ვახუშტი, რო-
მელიც აღნიშნავს: „ამ ჟამს ვანდგა გუზან, წარიტაცა ტაო, კარი, ვაშ-
ლოვანი და ციხენი მრავალნი... ამისა მცნობმან თამარ წარგზავნა
სარგის თმოგველი, კახა სამძივარი და აზნაურნი“⁴²⁸.

ნათელია, რომ სარგის თმოგველი, კახა სამძივარი და მელღინეთ-
უხუცესი თამარს გაუგზავნია გუზანის წინააღმდეგ. მიუხედავად ამისა,
ტექსტში მაინც რჩება ბუნდოვანი ადგილი: „სეფე-შვილად შავშეთის-
სა და კლარჯეთისა“. რ. კიკნაძის აზრი, რომ მელღინეთუხუცესი გუ-
ზანის ადგილზე გაუგზავნიათ, ლოგიკურია კონტექსტის მიხედვით,
მარტამ „სეფე-შვილის“ თანამდებობა დამოწმებული არაა და გაუგებარ-
ია რას უნდა ნიშნავდეს იგი ჩვენთვის საინტერესო ხანისათვის.
ჩვენი აზრით, ტექსტში საუბარია არა „სეფე-შვილზე“, არამედ
„სეფე მელღინეთუხუცესზე“, ე. ი. მეფის მელღინეთუხუცესზე. რაც
შეეხება სიტყვას „შვილი“, აქ უნდა გვქონდეს „შველა“, „შუელა“.
მართლაც, Mm ნუსხებში გვაქვს „სეფე-შველად“. „სეფე-შვილი“
გვიანდელი, არასწორი ინტერპრეტაცია უნდა იყოს. ჩვენი აზრით,
ტექსტში უნდა ყოფილიყო საუბარი იმაზე, რომ თამარმა სარგის

⁴²⁴ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, გვ. 55.

⁴²⁵ რ. კიკნაძე, ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორიანი და აზმანი შარავან-
დელთანი“, გვ. 86—88. იქვე საკითხის ბიბლიოგრაფია.

⁴²⁶ იქვე.

⁴²⁷ იქვე, გვ. 86, სქოლიო 30.

⁴²⁸ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 179.

თმოგველთან და კახა სამცივართან ერთად, გუზანის წინააღმდეგ გაგზავნა „მელვინეთუხუცესიცა სეფე, შუელად შავშეთისა და კლარჯეთისა“. ვფიქრობთ, ცხადი უნდა იყოს, რომ სარგის თმოგველი, კახა სამცივარი და სეფე მელვინეთუხუცესი თამარმა ვფიქრობთ, შუელად შავშეთისა და კლარჯეთის „შუელად“, რაც კონტექსტითაც და მარიამისეული ნუსხის „სეფე-შველითაც“ გამართლებული ჩანს. ტერმინი „შველა“ „ისტორიითა და აზმითა“ ტექსტში სხვა ადგილისაცაა დამოწმებული. ამირ-მირმანმა თამარს სამხედრო დანმარება სთხოვა და თამარმა „უბრძანეს იმედი შუელისა“⁴²⁹. თამარმა გაგზავნა კიდევ დიდი ლაშქარი ამირმირმანის „შუელად“⁴³⁰.

ვფიქრობთ, სეფე მელვინეთუხუცესი სარგის თმოგველთან და კახა სამცივართან ერთად შავშეთ-კლარჯეთის „შუელად“ იყო გაგზავნილი და არა „სეფე-შვილად“.

აღნიშნული ცნობა საინტერესო და საყურადღებოა იმ მხრივაც, რომ ფეოდალური კარის თავისებურებებს წარმოგვიჩენს. თითქოს სამხედრო საქმისაგან შორს მყოფი მელვინეთუხუცესი მოლაშქრედ გვევლინება, მაგრამ სწორედ ეს იყო შუასაუკუნოებრივი საზოგადოების თავისებურება და აქ მოულოდნელი არაფერია.

სასახლის უწყებრივ სტრუქტურაში შედიოდა, უეჭველია მეტნაკლები მნიშვნელობის სხვა უწყებებიც, ცალკეული სამსახურებიც (მაგ., სამკერვალო და სხვ.). მათ შესახებ ცნობები ძალზე მცირე ან სულ არა გვაქვს და, ბუნებრივია, რაიმე არსებითის თქმა მათ შესახებ დღესდღეობით ძნელია.

სასახლის, როგორც დაწესებულებების უწყებრივი სტრუქტურის შესწავლამ, ვფიქრობთ თვალნათლივ წარმოგვიჩინა ის რთული, დანაწევრებული და ორგანიზაციულად ჩამოყალიბებული აპარატი, რომელიც მართავდა სახელმწიფოს, დომენსა და თვით სასახლეს. ცხადია, ყველა საკითხის კვლევა სრული ვერ იქნება, ზოგი თვალსაზრისი კარგახანს კიდევ ვერ გაცდება პიპოთეზის თუ დასაშვები ვარაუდის ფარგლებს, მაგრამ ის დასკვნებიც, რაც დღეისათვის შეგვიძლია გამოვიტანოთ, საკმაოდ მრავლისმეტყველია.

⁴²⁹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთან, გვ. 64.

⁴³⁰ იქვე.

სასახლის უმთავრეს უწყებებად წარმოგვიდგება საწოლი-სალო-რო, საჯიხიბო-ზარადხანა, საგანმგეო, საჭურჭლე, სააჯო კარი, საიდანაც ხდებოდა როგორც ზოგადსახელმწიფოებრივი, ისე დამე-ნისა და სასახლის პოლიტიკური და სამეურნეო მართვა. უწყებები, თავიანთი ხელმძღვანელობითა და შტატით შედიოდნენ სამეფო კარის უმაღლეს მოხელეთა კომპეტენციაში, რომლებიც მე-თვალეურობდნენ, განაგებდნენ ცალკეულ დარგებს. ზოგიერთი უწყება (მაგ. სალო-საწოლი) „კოლექტიური“ მმართველობის ქვეშ იყო.

სასახლის უწყებრივი სტრუქტურის წარმოდგენის შემდეგ, ჩვენ შეგვიძლია უკვე ვისაუბროთ მეფის კარის უმაღლეს მოხელეებზე, სახელმწიფოს მეთაურის უახლოეს თანამეწყებზე, რომლებიც მისი სახელმწიფო საბჭოს, „ვეზირობის“ მონაწილენი იყვნენ.

3. ცენტრალური მმართველობის უმაღლესი მოხელეები

საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს ცენტრალური მმართველობის ორგანოს, სასახლის (დარბაზის, პალატის) მოხელეთა უმაღლეს ეშელონს შეადგენდნენ მმართველობის ცალკეული დარგებისა და უწყებების ხელმძღვანელები, „კარის უზუცესები“. მათი უშუალო თანამეწყობითა და მეშვეობით მართავდა სახელმწიფოს მთელი ადმინისტრაციული სისტემის სათავეში მდგომი მონარქი.

სასახლის „უზუცესთა“ ინსტიტუტი ჩვენს ისტორიოგრაფიაში სამართლიანადაა დაკავშირებული ძველისძველ ქართულ „უზუცესთა“ ინსტიტუტთან და აქედანვე წარმოსობილადაა მიჩნეული ე.წ. „ვაზირთა“ თანამდებობაც⁴³¹. თვით ტერმინ „ვაზირის“ და ე.წ. „სავაზიროს“ წარმოსობის შესახებ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში სხვადასხვა მოსაზრებებია გამოთქმული⁴³².

ი. ჯავახიშვილის აზრით, ვაზირის თანამდებობა სავარაუდოა გიორგი III-ის დროიდან⁴³³. ნ. ბერძენიშვილისა⁴³⁴ და შ. მესხი-

⁴³¹ შ. ლორთქიფანიძე, ქართული ფეოდალური მონარქიის კარის მოხელენი, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 32, თბ., 1955, გვ. 68—69.

⁴³² ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 120; ნ. ბერძენიშვილი, სავაზრო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 39; შ. მესხია, სამინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 12—70 (აქვე ვრცელი ბიბლიოგრაფია).

⁴³³ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 120.

⁴³⁴ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზრო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 39.

ას⁴³⁵ თვალსაზრისით „ვაზირის“ ინსტიტუტის დამკვიდრების ხანა უნდა იყოს დავით IV აღმაშენებლის მეფობა და პირველ „ვაზირად“ უნდა განვიხილოთ ცნობილი გიორგი მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი.

საქართველოს
საქართველოს

ი. ჯავახიშვილის კონცეფციის საფუძველს შეადგენს თვით ტერმინ „ვაზირის“ დამოწმება წყაროებში. ნ. ბერძენიშვილისა და შ. მესხიას თვალსაზრისი კი ემყარება მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის „კელის“, მისი მნიშვნელობის გათვალისწინებას და დავით IV აღმაშენებლის როლს ამ დიდმნიშვნელოვანი სახელოს შექმნა-ჩამოყალიბებაში.

პირდაპირ უნდა ითქვას, რომ გარკვეული თვალსაზრისით ორივე შეხედულება სწორია. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი, თავისი კელის შინაარსით, მართლაც „ვაზირია“ და ეს უდავოდ უკავშირდება დავით IV აღმაშენებლის ხანას. მიუხედავად ამისა, ერთია შინაარსი, მეორეა მისი აღმნიშვნელი ტერმინი. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი მეფის მრჩეველი, უახლოესი თანამშრომელი და უპირველესი მოხელე ტერმინ „ვაზირის“ გარეშეც შეიძლებოდა ყოფილიყო. ამ ტერმინს როდი მიუნიჭებია მისთვის უმაღლესი სამოხელეო პრეროგატივები. ამ ნახესხები ტერმინით უბრალოდ განიხილავს შინაარსი, რაც მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს, მის სახელოს დავით IV აღმაშენებლის დროიდან კქონდა. არც გიორგი ჭყონდიდელი და არც სვიმონ ჭყონდიდელი, დავითის თანამედროვენი, არ იწოდებიან „ვაზირებად“ წყაროებში. მოღწეულ წყაროებს საესებით შეეძლოთ დაეკვიათ ეს ტერმინი, იგი რომ არსებუიყო. ვიმეორებთ, ეს არავითარ შემთხვევაში აზრს არ უცვლის თვით მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის სახელოს შინაარსს, მის განსაკუთრებულ მდგომარეობას დავით IV აღმაშენებლის დროიდან.

სხვა უმაღლეს ხელისუფალთა „ვაზირად“ წოდებას, ე. წ. „სავაზიროს“ შინაარსისა და ჩამოყალიბების საკითხს სათანადო ადგილას შევეხებით.

მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი

მწიგნობართუხუცესის სახელო, როგორც სათანადო მასალის საფუძველზეა გარკვეული ჩვენს ისტორიოგრაფიაში⁴³⁶, პირველად XI საუკუნის წყაროებიდან გვაქვს დადასტურებული. ღრტილას კრებაზე

⁴³⁵ შ. მესხია, ძლევა საეკრეველი, თბ., 1972, გვ. 33.

⁴³⁶ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 124—125; ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 6—11.

დასახელებულია „მწიგნობართუხუცესი მეფისა“ ეფთჳმე⁴³⁷ საუკუნის მასალაში ვხედავთ ლიბარიტ ლიბარიტის ძის მწიგნობართუხუცესს⁴³⁸. მწიგნობართუხუცესი იხსენიება 1085 წლის ერთ მინაწერშიც⁴³⁹.

ი. ჯავახიშვილმა და ნ. ბერძენიშვილმა საგანგებოდ შეისწავლეს ეს საკითხი⁴⁴⁰ და მივიდნენ იმ დასკვნამდე, რომ დავით IV აღმაშენებლის მეფობის გარკვეულ პერიოდამდე მწიგნობართუხუცესობა და ჭყონდილობა ცალ-ცალკე არსებობდა. ნ. ბერძენიშვილის სათანადოდ არგუმენტირებული დასკვნით, მწიგნობართუხუცესები, ამ სახელოს ჭყონდილობასთან შეერთებამდეც სასულიერო პირები იყვნენ⁴⁴¹.

ჩვენს ისტორიოგრაფიაში კარგახანია შესწავლილი და შეფასებულია მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდილის სახელოს შექმნის დიდი მნიშვნელობა ქვეყნის ცენტრალიზაციის, მისი გაძლიერებისა და წინსვლის საქმეში⁴⁴². სათანადოდაა წარმოჩენილი დრო და პირობები ამ სახელოს ჩამოყალიბებისა.

მწიგნობართუხუცესის სახელო ერთ-ერთი უძველესი უნდა იყოს. მ. ლორთქიფანიძის ვარაუდით, ეს სახელო შეიძლება არსებულებოდეს ბაგრატ III-ის კარზეც⁴⁴³. ვფიქრობთ, მწიგნობართუხუცესის სახელო ბევრად უფრო ადრინდელი უნდა იყოს თვით ბაგრატ III-ის ხანაზეც. სახელმწიფოს არსებობა სამეფო კანცელარიის არსებობასაც გულისხმობს. მცხეთის IV საუკუნის წარწერაში „მხატვართუხუცესის“ სახელოც კია დასახელებული⁴⁴⁴. A priori შეიძლება ითქვას, რომ იმ სახელმწიფოში, სადაც „მხატვართუხუცესი“ არსებობდა და სადაც ნართვა სორციელდებოდა, შეუძლებელია მწიგნობრები და მათი უხუცესიც არ ყოფილიყვნენ. ამასვე მიგვიბრუნებს ქართული ტერმინი „მწიგნობართმოდღვარიც“ (IV მეფეთა, 12, 10), რომელიც სემანტიკურად საეხვებით ფარავს „მწიგნობართუხუცესს“. სხვა საკითხია, იერარქიულად რა ადგილი ეკავა მწიგნობართუხუცეს-მწიგნობართმოდღვარს, რა რანგის მოხელე იყო იგი.

⁴³⁷ მ. საბინი, საქართველოს სამოთხე, სპბ, 1882, გვ. 616.

⁴³⁸ მატინე ქართლისა, გვ. 305.

⁴³⁹ ქრონიკები, I, გვ. 232.

⁴⁴⁰ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 124; ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 6—11.

⁴⁴¹ ნ. ბერძენიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 9—10.

⁴⁴² იქვე, გვ. 32—33; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 217—218.

⁴⁴³ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 217, სქოლო 2.

⁴⁴⁴ თ. ვახუჩიშვილი, ბერძნული წარწერები საქართველოში, თბ., 1951, გვ. 155.

დავით IV აღმაშენებლის დროს მოხდა მეფის „ხელშინაური“ მოხელის, მწიგნობართუხუცესის აღზევება, მისი მაღალ პატივში აყვანა, რასაც ამ ხელისუფლების ავტორიტეტი და სიძლიერე უნდა უზრუნველყო⁴⁴⁵.

მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლის მსგავს სახელოს არ იცნობდა მეზობელი ქრისტიანული ბიზანტია, სადაც გარკვეული მიზეზების გამო, არ წარმოშობილა არქიეპისკოპოს-კანცლერის მსგავსი სახელ-მწიფოებრივი სახელო⁴⁴⁶. სამაგიეროდ, მასთან ახლომდგომი ინსტიტუტი დამოწმებული ვვაქვს დასავლეთ ევროპაში.

საფრანგეთში დამოწმებულია თანამდებობა „უმაღლესი კანცლერისა“ (summus cancellarius), რომელიც ჩვეულებრივ რეიმსის არქიეპისკოპოსი იყო⁴⁴⁷. ინგლისის მეფის სასახლის მთავარი მოხელე «Constitutio Domus Regis» მიხედვით კანცლერი იყო⁴⁴⁸. ინგლისის კანცლერი ჩვეულებრივ კენტერბერის არქიეპისკოპოსს წარმოადგენდა. დიუ კანეს მოცემული აქვს ნუსხა საფრანგეთისა და გერმანიის კანცლერებისა, მოყოლებული ფრანკთა იმპერიიდან, საიდანაც ჩანს, რომ ისინი სასულიერო პირები, აბატები, ეპისკოპოსები და არქიეპისკოპოსები იყვნენ⁴⁴⁹.

როგორც ვხედავთ, საქართველო, თავისი ფეოდალური სტრუქტურით და მმართველობის ტიპითაც, ახლოს დგას შუასაუკუნეობრივ დასავლეთ ევროპასთან.

ი. ჯავახიშვილის აზრით, მწიგნობართუხუცესობა და ჰყონდიდლობის შეერთება მოხდა 1103—1110 წლებს შორის⁴⁵⁰. გიორგი მწიგნობართუხუცესი რუის-ურბნისის კრებაზე დასახელებულია უბრალოდ „მონაზონად“, ხოლო 1110 წელს იგი უკვე ჰყონდიდლადაც ჩანს. აქედან მკვლევარმა დაასკვნა, რომ ამ ორი სახელოს შეერთებაც მითითებულ წლებს შორის უნდა მომხდარიყო. ეს თარიღი მიღებულია ჩვენს ისტორიოგრაფიაში. ვფიქრობთ, ამ საკითხს გადასინჯვა უნდა სჭირდებოდეს. დღეს დადგენილია, რომ რუის-ურბნისის კრება

⁴⁴⁵ ნ. ბერძენიშვილი, საეპირო, გვ. 33.

⁴⁴⁶ А. П. Каждан, Византийская культура, М., 1968, с. 61.

⁴⁴⁷ Н. Ф. Колесницкий, Феодалное государство, с. 83.

⁴⁴⁸ იხ. ვ. ჩხარტიშვილი, „ხელმწიფის კარის კონსტიტუცია“, გორის პედინსტიტუტის შრომები, XIII, თბ., 1969, გვ. 213—228.

⁴⁴⁹ Du Cange, Glossarium, II Band, გვ. 45—51.

⁴⁵⁰ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. II, გვ. 197; მისივე, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 125; რ. მეტრეველის აზრით, ეს 1103—1104 წწ. მოხდა. იხ. მისი, დავით აღმაშენებელი, თბ., 1965, გვ. 50; მისივე, შინაჯალაღობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1973, გვ. 245.

ჩატარდა არა 1103 წელს, არამედ 1105 წელს⁴⁵¹. გარდა ამისა, ჩვენ არ გავგაჩნია მყარი საფუძველი, უარეყოთ გიორგი მწიგნობართუხუცესის ჭყონდილობა 1105 წლისათვის, რუის-ურბნისის კრების ჩატარების დროისათვის. ის ფაქტი, რომ გიორგი რუის-ურბნისის კრების „ძველისწერაში“ სახელდებით ჭყონდილობად არ იხსენიება, არ გამო-რიცხავს ამ დროისათვის მის ხსენებულ იერარქიულ პატივში ყოფნას. „მონაზონად“ მოხსენიება არ ნიშნავს იმას, რომ ასეთად წოდებული არ შეიძლება მაღალი საეკლესიო თანამდებობის პირი იყო. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ დავით აღმაშენებლის 1123 წლის ანდერძში იხსენიება „მონაზონი მწიგნობართუხუცესი“⁴⁵². იმავე დოკუმენტში, სხვა ადგილას დასახელებულია მწიგნობართუხუცესი „სვიმეონ ბედიელ-ალავერდელი“. ცხადია, რომ „უბრალოდ მონაზონი“ მაღალი იერარქიული პატივის მქონე ეპისკოპოსისათვისაც შეიძლე-ბოდა ეწოდებინათ და უწოდებიათ კიდევ. ნიშანდობლივია ამ მხრივ შიომღვიმის XIII საუკუნის ერთი საბუთიც, სადაც „მწიგნობართ-უხუცესი ვაზირი მონაზონია“⁴⁵³ დასახელებული. ცხადი უნდა იყოს, რომ ეს „მონაზონი“ ჭყონდიდელია და არა უბრალო ბერი. ამიტომაც, რუის-ურბნისის კრების „ძველისწერაში“ მოხსენიებული „გიორგი მონაზონი და მწიგნობართა უხუცესი“⁴⁵⁴ ჭყონდიდელი უნდა იყოს. ამას ორი გარემოება გვაფიქრებინებს. რუის-ურბნისის კრებაზე დავით IV აღმაშენებელმა ფაქტობრივად ბრძოლა გაუმართა მისთვის არასას-ურველ იერარქებს, ბევრი მათგანი გადააყენეს და „უცხო ყვნეს მღვდლობისაგან“. ცხადია, ასეთი უაღრესი მნიშვნელობის კრებაზე მეფეს მაღალი სასულიერო იერარქი უნდა ჰყოლოდა „თუალად“ და არა „უბრალო მონაზონი“, თუნდაც თავისი მწიგნობართუხუცესი. გიორგის ჭყონდილობას თვით კრების მიმდინარეობისათვის უნდა დაეჩნია კვალი. მეფეს ყველაზე უფრო რუის-ურბნისის კრებაზე უნდა დასჭირვებოდა გიორგი მწიგნობართუხუცესის მთავარეპისკო-პოსობა. ამას უბრალოდ მოვლენათა ლოგიკაც მოითხოვს. ამასთან, უაღრესად ნიშანდობლივია, რომ „ძველისწერაში“ გიორგი მწიგნო-ბართუხუცესი იწოდება როგორც „მეუფე“: „ღირსისა მეუფისა ჩუენისა და თუალად წმიდისა ამის კრებისა ცნობილისა გიორგი მონაზონისა და მწიგნობართუხუცესისა მრავალმცა...“⁴⁵⁵ ვფიქრობთ, ნათელი უნდა იყოს, რომ „მეუფედ“ შეიძლება მხოლოდ

⁴⁵¹ ე. ვაბიძაშვილი, რუის-ურბნისის კრების ძველისწერა, თბ., 1978, გვ. 14—20.

⁴⁵² ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 17.

⁴⁵³ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 160.

⁴⁵⁴ ე. ვაბიძაშვილი, რუის-ურბნისის კრების ძველისწერა, გვ. 195.

⁴⁵⁵ იქვე.

ეპისკოპოსის პატივში აყვანილი მონაზონი იწოდებოდა.

ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ვიორგი მწიგნობართუხუცესი დიდელი ვახდა XII საუკუნის 10-იან წლებში იოანე სუნგელაშის შემდეგ⁴⁵⁶. საფიქრებელია, რომ იოანეს შემდეგ ჭყონდიდლობა ვიორგი მწიგნობართუხუცესს უკვე 1105 წლისათვის, რუს-ურბნისის კრების ჩატარების დროისათვის უნდა ჰქონოდა მიღებული.

ვიორგი მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი ამ ორი თანამღვწობის პირველი გამაერთიანებელი იყო, უაღრესად თვალსაჩინო, არაორდინარული პიროვნება და საჭიროდ მიგვაჩნია შევჩერდეთ მასთან დაკავშირებულ ზოგიერთ საკითხზე.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ცნობით: „ოვსეთს ყოფასა მიიცვალა ვიორგი ჭყონდიდელი; თაე-ადგა სიყრმითვანთა პატრონისა მსახურებათათუს; და პატივთა დიდითა წარმოვზაგნა მონასტერსა ახალსა და მუნ დაემარხა. რომელი იგლოვა ყოველმან სამეფომან და თუთ მეფემან, ვითა მამა და უმეტესცა მამისა“⁴⁵⁷.

ამ ცნობამ თავის დროზე თ. ჟორდანიას ყურადღება მიიქცია. მისი აზრით, ვიორგი ჭყონდიდელის „მონასტერსა ახალსა“ (ველათს) დამარხვა, ვიორგის მეფესთან ნათესაობის მომასწავებელი უნდა ყოფილიყო⁴⁵⁸. ამ თეზისის შესამაგრებლად თ. ჟორდანიამ ერთი ადგილიც მოიძიანა დავითის ისტორიკოსის თხზულებიდან და დაასკვნა, რომ ჭყონდიდელი დავით აღმაშენებლის დედის ძმა უნდა იყოსო. სამწუხაროდ, თ. ჟორდანიას ინტერპრეტაცია არაა სწორი. როგორც ნ. ბერძენიშვილმა დაადგინა, ვიორგი ჭყონდიდელი არა მეფის, არამედ სვიმონ ბედიელ-ალავერდელის დედის ძმა იყო⁴⁵⁹. მიუხედავად ამისა, თ. ჟორდანიას მოსაზრება ჭყონდიდელის მეფესთან შესაძლო ნათესაობის შესახებ უაღრესად საყურადღებოა. სამეფო საძვალედ გამიზნულ მონასტერში მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის დამარხვა არ შეიძლება არ ჩაითვალოს საამისო მკაფიო და არაორაზროვან მოწმობად. ნ. ბერძენიშვილმა საეჭვოდ მიიჩნია ვიორგი ჭყონდიდელის ველათში დამარხვა: „მონასტერსა ახალსაში“ მაინცდამაინც ველათის დანახვა არც ისე გადაჭრით შეიძლება“⁴⁶⁰, აღნიშნა მან. განსვენებულმა მკვლევარმა ყურადღება გაამახვილა იმაზეც, რომ XIII საუკუნეში შიომღვიმეში ვხვდებით ვიორგი ჭყონდიდელის მწირველს⁴⁶¹. ამასთან, მკვლე-

⁴⁵⁶ ნ. ბერძენიშვილი, საგაზრო, გვ. 337.

⁴⁵⁷ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 337.

⁴⁵⁸ ქრონიკები, I, გვ. 242.

⁴⁵⁹ ნ. ბერძენიშვილი, საგაზრო, გვ. 34—35.

⁴⁶⁰ იქვე.

⁴⁶¹ იქვე.

ვარ სა რატომღაც კატეგორიულად უარყო გიორგი ჭყონდიდლის დიდი გავლენა მისი გვარტომობით და ეს გავლენა მწიგნობართუხუცესის კელს ბუნებას და მის პირად დიდბუნებოვანებას დაუკავშირებდა. ცხადია, არც მწიგნობართუხუცესის კელის ბუნება და არც გიორგი ჭყონდიდლის პირადი ღირსებები არ შეიძლება გამოვლეს მისი დიდგვარიანობის და მეფესთან ნათესაობის საწინააღმდეგო საბუთად. გიორგი ჭყონდიდელი მეფის ნათესავეც შეიძლებოდა ყოფილიყო, დიდბუნებოვანიც და მწიგნობართუხუცესის კელის წარმატებით აღმასრულებელიც. არათუ გიორგი ჭყონდიდელი, არამედ ყველა ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი, რომელიც კი ჩვენთვის ცნობილია სათანადო სისრულის მასალით, უაღრესად წარჩინებული გვარი-შვილები იყვნენ, მაგრამ ეს როდი უშლიდათ ხელს მწიგნობართუხუცესის თანამდებობის მიღებაში.

ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ „ახალი მონასტერი“, სადაც გიორგი ჭყონდიდელი დაკრძალეს, საეჭვოა გელათი ყოფილიყო, არ შეიძლება გავიზიაროთ. „ახალი მონასტერი“ რომ ნამდვილად გელათი იყო, ამას შესანიშნავად მოწმობს ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრე. მისი ცნობით „დემეტრე მეფე ბელტის ციხეს მიიცივალა და გელათს წარიყვანეს მისგანვე კურთხეულსა ახალსა მონასტერსა“⁴⁶³. გელათს, როგორც ჩანს, „ახალი მონასტრის“ სახელი კარგახანს შერჩენია: „(თამარი) დამარხეს ახალსა მონასტერსა გელათს“⁴⁶⁴.

გიორგი ჭყონდიდლის გელათში დაკრძალვის უარსაყოფად არ გამოვლება ცნობა შიომღვიმეში მისი მწირველის არსებობის შესახებ. 1260—1270 წწ. ერთ საბუთში მართლაც იხსენიება „გიორგი ჭყონდიდლის მწირველი ნიკოლოზ“⁴⁶⁵, მაგრამ არა გვევლინება ეს რაიმეს გვაძლევდეს ჩვენთვის საინტერესო საკითხისათვის. იმავე შიომღვიმეში მთელი სამწირველო არსებობდა კვირიკე კახთა მეფისა⁴⁶⁶. შიომღვიმის კრებულმა განსაკუთრებული დამსახურებისათვის სიცოცხლეშივე სამწირველო გაუჩინა ბასილი ალავერდელს⁴⁶⁷. შიომღვიმეში სიცოცხლეშივე მწირველი ჰყავდა ვარდაცვალების შემდეგ გელათ-

⁴⁶² იქვე.

⁴⁶³ ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრე, გვ. 367.

⁴⁶⁴ იქვე, გვ. 369. გიორგი ჭყონდიდელს გელათში დაკრძალულად მიჩნეეს ბ. ლომინაძე. იხ. მისი: გელათი, თბ., 1955, გვ. 18. ასევე იხ. შ. მესხია, სამწიგნობრო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 82.

⁴⁶⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 169.

⁴⁶⁶ იქვე, გვ. 167.

⁴⁶⁷ იქვე, გვ. 175.

ში დაკრძალულ ლაშა ვიორგის⁴⁶⁸. არაფერია მოულოდნელი და გასაკრძალი მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლისათვის, რომელსაც მწიგნობრობის კომპეტენციაშიც შიომღვიმე შედიოდა, იქ მწირველი გაეჩინათ. ეს სულაც არ გულისხმობს ასეთი პირის იმავე მონასტერში დაკრძალვას. ამასთან, შიომღვიმე არ ყოფილა „მონასტერი ახალი“.

ამდენად, „ახალი მონასტერი“, სადაც ვიორგი ჭყონდიდელი დაიმარხა, უეჭველად გელათი უნდა იყოს. ეს კი მართლაც მრავლისმთქმელია ვიორგის მაღალი მდგომარეობის შესახებ, რომელიც მხოლოდ მწიგნობართუხუცესობით არ შეიძლება აიხსნას.

გარკვეულ შტრიხებს ჩვენთვის საინტერესო საკითხს მატებს მათე ურპაელის ერთი ცნობა, სადაც დავით აღმაშენებლის ძმა „თოტორმე“ იხსენიება⁴⁶⁹. ა. აბდლაძემ დაადგინა, რომ დავითის ძმად მოხსენიებული თოტორმე, სხვა არაეინაა, თუ არა ცნობილი თევდორე, ვიორგი ჭყონდიდელის დისწული, რომელიც ლიპარიტის ძეთა ამოწყვეტის შემდეგ თრიალეთ-კლდეკარს მართავდა⁴⁷⁰. ცხადია, თევდორე მეფის ძმა არ ყოფილა, მაგრამ შეუძლებელია მისი ამგვარი მოხსენიება მხოლოდ მისი ბიძისა და თუნდ თვით თევდორეს დიდი დამსახურებით აიხსნას.

ვიორგი ჭყონდიდელის გელათში დაკრძალვა, მისი დისწულის თევდორეს მეფის ძმად მოხსენიება და თრიალეთ-კლდეკარის მფლობელობა, ჭყონდიდლის მეორე დისწულის სვიმონის მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლობა და ბედიელ-ალავერდელობა, დამაჯერებლად მიუთითებს ამ ოჯახის განსაკუთრებულ სიახლოვეზე სამეფო საგვარეულოსთან.

არაფერია მოულოდნელი იმაშიც, რომ ესოდენ მნიშვნელოვანი კელი, მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლობა, დავით აღმაშენებლის მიენდო არა მხოლოდ უაღრესი სახელმწიფოებრივი ნიჭით დაჯილდოებული, არამედ ნათესაურადაც მასთან ახლომდგომი პირისათვის. სადღეისოდ ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით, თავს ვერ ვიდებთ იმის გამოკვევას, კონკრეტულად რა ნათესაობა იყო მეფესა და ჭყონდიდელს შორის, მაგრამ მოტიანილი ფაქტები ამკარად შეტყველებენ ამის სასარგებლოდ.

⁴⁶⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 36.

⁴⁶⁹ ლ. დავლიანიძე, მათე ურპაელის ცნობები დავით აღმაშენებლის შესახებ, საქართველო რუსთაველის ხანაში, თბ., 1966, გვ. 248.

⁴⁷⁰ ა. აბდლაძე, დავით აღმაშენებლის „ძმის თოტორმე“-ს გამო, მაცნე, ისტორიის სერია, № 1, 1978, გვ. 96—99.

მწიგნობართუხუცესის სახელოს ჩამოყალიბებისა და მასთან დაკავშირებული ტრადიციების უსათვალისწინებლად უაღრესად მკაცრად ღებოა გიორგი ჭყონდიდლის დისწულისა და მისივე თანამღებობის შემკვიდრის სვიმეონის საკითხი.

გიორგი მწიგნობართუხუცესისა და ჭყონდიდელის გარდაცვალების შემდეგ (1118 წ.) მწიგნობართუხუცესობა მიიღო სვიმეონ ბედიელ-ალავერდელმა⁴⁷¹. დავითის ისტორიკოსის ცნობით: „განმგებლად და ზედამხედველად ყოველთა საქმეთა მანდაურთა (შარვანში, ი. ა.) აჩინა მწიგნობართუხუცესი თვის სუმონ, ჭყონდიდელი მთავარეპისკოპოსი, მაშინ ბედიელ-ალავერდელი“⁴⁷². ნ. ბერძენიშვილის მართებული დასკვნით, 1118—1125 წწ. ჭყონდიდის არქიეპისკოპოსად ვიდაც სხვა პირი ყოფილა⁴⁷³. დავით აღმაშენებლის 1123 წლის ანდერძშიც სუმონ მწიგნობართუხუცესი ბედიელ-ალავერდელად იხსენიება და არა ჭყონდიდლად⁴⁷⁴. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ჩვენთვის უცნობი ჭყონდიდელი არ ყოფილა დავით აღმაშენებლისათვის სასურველი პირი, თორემ მწიგნობართუხუცესიც ის იქნებოდა⁴⁷⁵. ვფიქრობთ, საკითხის ასე დასმა არ უნდა იყოს მართებული. შეუძლებელია დავით აღმაშენებლისათვის არასასურველი პირი ჭყონდიდელი გამხდარიყო და ისიც რუის-ურბნისის კრების შემდეგ, როდესაც შეფემ უკვე ხელდასხმული და ეპისკოპოსობის „მამულობით მფლობელი“ პირები გადააყენა. რ. მეტრეველის აზრით, უცნობი ჭყონდიდელი გავლენიანი პირი ყოფილა და დავით აღმაშენებელიც ამიტომ ვერ წასულა მისი ჭყონდიდლად კურთხევის წინააღმდეგ⁴⁷⁶. შემდეგ რ. მეტრეველმა აზრი შეიცვალა და მიიჩნია, რომ სუმეონი ჯერ ჭყონდიდელი იყო და შემდეგ გახდა ბედიელ-ალავერდელი⁴⁷⁷. ამის საფუძველი მას მისცა დავითის ისტორიკოსის ცნობის თავისებურმა გაგებამ. შირვანის ლაშქრობის აღწერის დროს, ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ დავითს გამგებლად დაუტოვებია მწიგნობართუხუცესი და ჭყონდიდელი სუმონ, „მაშინ ბედიელ-ალავერდელი“. ე. ი. შირვანში გამგებლად დატოვების დროს („მაშინ“) სუმეონი „ბედიელ-ალავერდელი“ და მწიგნობართუხუცესი ყოფილა,

471 ნ. ბერძენიშვილი, საეპირო, გვ. 11.
 472 ცხოვრება მფელო-მფესისა დავითისი, გვ. 345.
 473 ნ. ბერძენიშვილი, საეპირო, გვ. 11.
 474 ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 17.
 475 ნ. ბერძენიშვილი, საეპირო, გვ. 11.
 476 რ. მეტრეველი, დავით აღმაშენებელი, გვ. 51.
 477 რ. მეტრეველი, შინაელსობრივი ბრძოლა, გვ. 248—249.

ხოლო იმ დროისათვის, როდესაც ისტორიკოსი თავის თხზულებას წერდა, უკვე ჭყონდიდელიც ეს ტექსტი ასევე აქვს გაგვიხსენებინა ძენიშვილს. რ. მეტრეველის აზრით, „მაშინ ბედიელ-ალავერდელი იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ სუმეონს ბედიელ-ალავერდობა ახალი მიღებული ჰქონდა. ვფიქრობთ, ტექსტის ამგვარი გაგება საეჭვოა. აშკარაა, რომ სუმეონი ჭყონდიდლობის გარეშე ერთხანს მწიგნობართუხუცესი იყო.

დავით აღმაშენებლის სურვილის წინააღმდეგ ჭყონდიდლის ეპარქიის მიტაცება, ისიც რუის-ურბნისის კრების შემდეგ, როცა უღირსნი „გარდამოსთბინეს საყდართაგან“, ჩვენ გამოირიცხულად მიგვაჩნია. უცნობ ჭყონდიდელს, რა გავლენიანი კაციც არ უნდა ყოფილიყო იგი, შეუძლებელია დაეჭინა, მაინცდამაინც ჭყონდიდლობა შინდაო. ბოლოსდაბოლოს შეიძლებოდა მისთვის სხვა რომელიმე ეპარქია მიეცათ, რომელიც საეკლესიო თვალსაზრისით არ ჩამორჩებოდა ჭყონდიდს.

საფიქრებელია, რომ გიორგი ჭყონდიდელის გარდაცვალების დროს სუმეონი ხელდასმული იყო ბედიელ-ალავერდელად და ვინაიდან უკვე მართავდა ორ უმნიშვნელოვანეს ეპარქიას და ჰქონდა არქიებისკოპოსის იერარქიული პატივი, იმ მომენტში აღარ ჩათვლიათ საჭიროდ მისთვის, მაინცდამაინც ჭყონდიდიც მიეცათ. მთავარი ის იყო, რომ იგი მწიგნობართუხუცესიც იყო და არქიებისკოპოსიც. ჭყონდიდის ეპარქიის განთავისუფლების შემდეგ, რომელიც საეპარქიო და ვითის მისანდო და არა მოწინააღმდეგე პირს ეჭირა, მას ეს საეპისკოპოსოც მისცეს.

იმ პერიოდში, როცა მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის შეერთებული სახელოს შექმნა ახალი ამბავი იყო და სათანადო ტრადიციები ის-ის იყო ყალიბდებოდა, ამგვარი რამ მოულოდნელი არ არის. გაცილებით უფრო მოულოდნელად და დაუშვებლად მიგვაჩნია დიდების ზენიტში მყოფი მეფისათვის მწიგნობართუხუცესისათვის განკუთვნილი ეპარქიის „მიტაცება“ მისი ნების წინააღმდეგ.

ჭყონდიდის ეპარქიის მიღების შემდეგ, ნ. ბერძენიშვილის აზრით, სუმეონს თითქოს თავი უნდა დაენებებინა ბედიელ-ალავერდლობისათვის⁴⁷⁸. სამწუხაროდ, არაა მოტიანილი ამის დამამტკიცებელი სათანადო მასალა. თუ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლების შემდგომი ხანის პრაქტიკით ვიმსჯელებთ, სუმეონს ჭყონდიდლობასთან ერთად ბედიელ-ალავერდლობაც უნდა შეენარჩუნებინა. თითქმის ყველა ჭყონდიდელს ორ-ორი და ზოგჯერ სამი ეპარქიაც კი ჰქონდა.

⁴⁷⁸ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზრო, გვ. 11.

ვფიქრობთ, მწიგნობართუხუცესობისა და ჰყონდიდლობის შეერთების ტრადიცია საბოლოოდ სუმეონის ზეობაში ჩამოყალიბდა და ასე ვრძელდებოდა ეს ვიდრე ბასილი ჰყონდიდელ-უჯარმელამდე. საჭიროდ მიგვაჩნია შევეხოთ მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელთა სოციალური ვინაობის საკითხს.

პირველი მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელის გიორგის მაღალი სოციალური სტატუსის შესახებ ჩვენ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. არ მიგვაჩნია საჭიროდ ზედმეტად გავუსვათ ხაზი ასევე მისი დისწულის, სუმეონ ჰყონდიდელისა და ბედიელ-ალავერდელის სოციალურ მდგომარეობასაც.

XII საუკუნის 60—70 წლებში მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელად ჩანს ქობულისძეთა წარჩინებული გვარის შვილი იოანე⁴⁷⁹, რომელმაც სუმეონის შემდეგ მიიღო ეს სახელი. ამ პირის ქობულისძეთა გვარისადმი კუთვნილება, ვფიქრობთ კომენტირების გარეშეც ნათელს ხდის მის დიდგვარიანობას, მაღალ სოციალურ წარმოშობას.

გიორგი III-ის მეფობის მიწურულს ჩანს წყაროში და შემდეგ თამარის მეფობაში უაღრესად თვალსაჩინო როლს ასრულებს მწიგნობართუხუცესი-ჰყონდიდელი ანტონი გლონისთავისძე. ანტონ გლონისთავისძე თამარის მეორე⁴⁸⁰ ისტორიკოსთან იწოდება „გლონისთავისძედ“. ნ. ბერძენიშვილის ერთ ნაშრომში იგი „გლონისთავისძედა“ მოხსენიებული⁴⁸¹ და ასევე „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ III ტომის შ. ბაღრიძის მიერ დაწერილ მონაკვეთშიც⁴⁸². ვფიქრობთ, ამ პირის გვარსახელის „გლონისთავისძედ“ გაგება ხელს ვერ შეუწყობს მისი ვინაობის გარკვევას.

ანტონ გლონისთავისძე უაღრესად წარჩინებული სახლის შვილი ჩანს, ვინაიდან იგი მეფის მიერ „გაზრდილად“⁴⁸³ და „გუარტომად ჭაბუკად“⁴⁸⁴ იწოდებოდა. „ჭაბუკი“, როგორც აღნიშნული გვქონდა სათანადო გამოკვლევებზე დაყრდნობით, რაინდს, მაღალი წრის წარმომადგენელს ნიშნავს და ანტონის „გუარტომად“ სიჭაბუკე მისი საგვარეულოს წარჩინებულობის აშკარა მანიშნებელია.

ზოგიერთი მონაცემით, რასაც თავის დროზე ნ. ბერძენიშვილმა მიაქცია ყურადღება⁴⁸⁵, შეგვიძლია დავადგინოთ, რომ გლონისთავის-

⁴⁷⁹ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო, გვ. 30.

⁴⁸⁰ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გვ. 122—123.

⁴⁸¹ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო, გვ. 12.

⁴⁸² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 296, 307, 311.

⁴⁸³ ისტორიანი და აზნანი შარავანდელთანი, გვ. 32.

⁴⁸⁴ იქვე, გვ. 69.

⁴⁸⁵ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. IX, თბ., 1979, გვ. 172.

ძეთა გვარი თითქოს „წირქუალელ-გლონისთავისძე“ იყო. XV საუკუნის რამდენიმე დოკუმენტში იხსენიება მწიგნობარი (მუსორიბი) რატი, რომელიც იწოდება წირქუალელისძედ და წირქუალელ-გლონისთავისძედ⁴⁸⁶. ნ. ბერძენიშვილმა ყურადღება გაამახვილა მწიგნობარულ მექვიდრობაზეც: ანტონ ჭყონდიდელი მწიგნობართუნუცესი იყო, ხოლო რატი წირქუალელისძე-გლონისთავისძე მწიგნობარია⁴⁸⁷.

ანტონ მწიგნობართუნუცეს-ჭყონდიდელი, ჩვენი აზრით იყო დასავლეთ საქართველოს და, კერძოდ, რაჭის დიდებულთა სახლიდან.

ნიშანდობლივია, რომ წირქუალელისძეები იხსენიებიან ნიკორწმინდელის დაწერილში. მათ საფლავები აქვთ ნიკორწმინდაში და ჟამისმწირველს აყენებენ იქ⁴⁸⁸. ამავე რეგიონთან უნდა იყვნენ დაკავშირებული ოქონის ჯვრის წარწერაში მოხსენიებული წირქუალელუბიც⁴⁸⁹. წირქუალელისძეთა სამეფო მონასტერში (ნიკორწმინდა) დამარხვაც უაღრესად მრავლისმთქმელია.

სრულიად აშკარად აღნიშნული რეგიონისაკენ მივყავართ თამარის მეორე ისტორიკოსთან დაცულ ცნობას კახაბერიძეების მიერ ანტონ ჭყონდიდელის ორი ძმის მოკვლის შესახებ, რასაც ხუთი კახაბერისძის ექსორია გამოუწვევია⁴⁹⁰. ცხადი უნდა იყოს, რომ აქ სამამულო დავის საფუძველზე წარმოშობილ კონფლიქტთან უნდა გვეკონდეს საქმე.

თამარის მეორე ისტორიაში დაცული გვარი ანტონ ჭყონდიდელისა — გლონისთავისძე, ასევე კავშირში ჩანს რაჭისთან, კერძოდ კი გეოგრაფიულ პუნქტთან გლონისთავის. გლოლის მაცხოვრის ხატის წარწერაში აღნიშნული ყოფილა: „წო გლონისაო, გლონისა მოიჭედა შულისა გიგსა პტრო“⁴⁹¹. ჩვენს ყურადღებას იქცევს არა ხატის წარწერაში მოხსენიებული პირი, არამედ გლოლის სახელწოდება „გლონი“, „გლონის წმინდა გიორგი“. აშკარაა, რომ გლოლის სახელწოდება გლონი ყოფილა და გვარსახელი გლონისთავისძე სავსებით გამომდინარეობს მისგან.

აღნიშნულ ფაქტებს ემატებენ ერთი პატარა, მაგრამ საყურადღებო დეტალიც. ვახუშტის თხზულების ხელნაწერის III ნუსხის აშიაზე

⁴⁸⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 131, 133, 136.

⁴⁸⁷ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. IX, გვ. 172.

⁴⁸⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 27, 33.

⁴⁸⁹ Г. Чубинашвили, Грузинское чеканное искусство, Тб., 1959, с. 171.

⁴⁹⁰ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გვ. 131.

⁴⁹¹ ვ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში, თბ., 1963, გვ. 23.

„სხვა ხელთ“ მიწერილი ყოფილა შემდეგი ცნობა: „(თამარმა) გეზირად და მდივანთ უხუცესად დაადგინა ანტონ გ ე ლ ო ა ნ ი, კ ა ც ი ბ რ ძ ე ნ ი და გონიერი“⁴⁹². ჩვენთვის უცნობია ვინაა მინაწერის ავტორი, ან რა მასალა პქონდა მას ხელთ ანტონ ჭყონდიდელი „გელთა“⁴⁹³ ე. ი. გელოვანად მიეჩნია, მაგრამ თვით ამგვარი აზრისა თუ ტრადიციის არსებობა უაღრესად ნიშანდობლივია. მინაწერის ავტორის ცნობის სასარგებლოდ თითქოს გარკვეული გეოგრაფიული არეალიც და გლონისთავისძიდან „გელოანის“ მიღების შესაძლებლობაც მიუთითებს.

ვფიქრობთ, მოტანილი მასალა ერთი მხრივ წარმოგვიჩენს ანტონ ჭყონდიდელის სოციალურ ვინაობას, მის წარჩინებულობას, ხოლო მეორე მხრივ საკმაოდ მკაფიოდ მიგვითითებს იმ რეგიონზე, საიდანაც მისი საგვარეულო წარმომავლობდა.

მკვლევართა მიერ ერთხმადაა აღიარებული ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის სახელის „მიმტაცებლის“, კათალიკოს მიქელ მირიანისძის დიდგვარიანობა და ამას მის პოლიტიკურ მოღვაწეობასაც უკავშირებენ⁴⁹⁴. ვფიქრობთ, მიქელ მირიანისძის პოლიტიკური გეზის ასახსნელად მისი დიდგვარიანობა არ გამოგვადგება. არც ერთი მწიგნობართუხუცესი ჭყონდიდელი, მეტ-ნაკლებად, არ იყო მიქელ მირიანისძეზე „უგვარო“.

სამწუხაროდ, კონკრეტული მასალები გვაკლია სხვა მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელების სოციალური სტატუსის საილუსტრაციოდ, მაგრამ შეიძლება დაბეჯითებით ითქვას, რომ არსენ მწიგნობართუხუცესი, რომელიც ერთხანს კათალიკოსიც იყო⁴⁹⁵, ბასილი ჭყონდიდელ-უჯარმელი და ვინმე თევდორე, ჯრ უნდა ყოფილიყვნენ ამ მხრივ განსხვავებულნი ჩვენ მიერ განხილული მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელებისაგან.

ვფიქრობთ, საკმაოდ დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელები თავიანთი სოციალური სტატუსით ძალზე მაღალი პირები იყვნენ და არისტოკრატიულ საგვარეულოებს მიეკუთვნებოდნენ. სამეფო ხელისუფლების უერთგულესი სახელის შექმნა-ჩამოყალიბება არ მომხდარა სოციალური წარმოშობის ივნორირების, მმართველობაში რაიმე „ახალი“ ფენების მოზიდვის ხარჯზე.

⁴⁹² ე ა ზ ე შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 172, სქოლიო 2.

⁴⁹³ ივ. ა. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 217—226; მისივე, მიქელ მირიანის ძე და 1184—1191 წწ. პოლიტიკური კრიზისი საქართველოში, საისტორიო კრებული, ტ. VII, თბ., 1977, გვ. 148—157. იქვე ბიბლიოგრაფია.

⁴⁹⁴ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზრო, გვ. 23.

მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლების ხელისუფლების წარმოჩენის თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევენ ის ტიტულები და ეპითეტები, რომლებითაც ისინი იხსენიებიან.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ადრევე მიექცა ყურადღება მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლის ტიტულს „პროტოიპერტიმოსი“.

პროტოიპერტიმოსად (პროტოპერტიმოსად) იწოდება ანტონ გლონისთავისძე⁴⁹⁵, ბასილი ჰყონდიდელ-უჯარმელი⁴⁹⁶, „წიგნი სააქიმოა“-ს მინაწერში მოხსენიებული ჰყონდიდელი⁴⁹⁷. სადღეისოდ გარკვეულად უნდა ჩაითვალოს, რომ პროტოიპერტიმოსი საბატო ტიტული იყო, რომელიც მიეკუთვნებოდა სახელმწიფოს უპირველეს მოხელეს და საქართველოს სინამდვილეში მხოლოდ მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელს. ცხადია, ეს „ხაზს უსვამდა საქართველოს ამ დიდმოხელის განსაკუთრებულ მდგომარეობას ფეოდალური მონარქიის მმართველობის სისტემაში“⁴⁹⁸.

სამწუხაროდ, სამეცნიერო ლიტერატურაში სათანადო ყურადღება არ მიქცევა მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლის ერთ წოდებულებას, რომელიც ბევრად უფრო ნათლად წარმოაჩენს ამ სახელის როლსა და მნიშვნელობას, ვიდრე თუნდაც პროტოიპერტიმოსის ტიტული. მხედველობაში გვაქვს მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლის „ქრისტეს სწორად“ წოდება.

„ქრისტეს სწორად“ იწოდება ანტონ გლონისთავისძე შიომღვიმის კრებულის „დაწერილში“, რომელიც თამარის შიომღვიმისადმი ბოძებულ სიგელს ერთვის⁴⁹⁹. იგივე წოდებულებას ვხვდებით არსენ ჰყონდიდლის მგელა აბულასტარისძისადმი ბოძებული დაწერილის ხელრთვაში: „ესე ვითა ქრისტეს სწორსა არსენი ჰყონდიდელ მთავარეპისკოპოსსა და მწიგნობართუხუცესსა შეუწყალებია მგელაი ... დამამტკიცებელი ვარ მეცა, გლახაკი ქრისტეს მიერ ქართლისა კათალიკონი არსენი“⁵⁰⁰. თავი რომ დავანებოთ ჩვეულებრივ ფორმულას „გლახაკი“, ფაქტია რომ „ქრისტეს მიერ“ კათალიკონის მწიგნობართუხუცესს „ქრისტეს სწორს“ უწოდებს.

ცხადია, მწიგნობართუხუცესი-ჰყონდიდლის „ქრისტეს სწორად“ წოდება არ იყო ოფიციალური ტიტული, როგორც ვთქვათ პროტო-

⁴⁹⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 30; კ. ვახიშვილი. უნივერსის მშენებლის გამოსახულებს შესახებ, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. XXXII, № 3, 1963, გვ. 750.

⁴⁹⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 159.

⁴⁹⁷ წიგნი სააქიმოა, ლ. კოტეტიშვილის გამ., თბ., 1936, გვ. 3.

⁴⁹⁸ შ. შესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 100.

⁴⁹⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 32.

⁵⁰⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 159.

იპერტიმოსობა, მაგრამ ოფიციალურ დოკუმენტებში, ოფიციალური პირების მიერ ამგვარი რამის დაწერა უაღრესად მრავლისმთქმელი და საგულისხმოა. მართალია, ჩვენთვის საინტერესო საკითხთა შორის მკვლევარ არაფერი აქვს საერთო, მაგრამ არ შეიძლება არ გავვახსენოთ, რომ თვით რომის პაპებიც კი მხოლოდ ქრისტეს და წმინდა პეტრე მოციქულის მოადგილეები იყვნენ. მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლების „ქრისტეს სწორად“ მოხსენიება შიომღვიმის კრებულისა და რაც მთავარია, უმაღლესი სასულიერო იერარქის, კათალიკოსის მიერ თვალნათლივ გვიჩვენებს როგორ აფასებდნენ და რა დონეზე აყენებდნენ „ვაზირი მონაზონის“ სანელოს ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის ქართულ საზოგადოებაში, კერძოდ XIII საუკუნეშიც, მის პირველ ნახევარში.

მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლის „ქრისტეს სწორობა“, უეჭველია მოტანილია მეფის „ღვთისსწორობის“ მიბაძვით. „ღვთისსწორ“ მეფეს, გარკვეული წრის აზრით, „ქრისტეს სწორი“ უმაღლესი მოხელე ჰქვამდა. ამ წოდებულებაში მეფესა და ჰყონდიდელს შორის აუცილებელი დისტანციაც დაცულია და ამ უკანასკნელის მნიშვნელობა, როლი ხაზგასმული.

მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლის, როგორც საეკლესიო იერარქის ხელისუფლებისათვის დამახასიათებელი ჩანს ის, რომ მათ, როგორც ჩანს, ერთდროულად რამდენიმე ეპარქია ემორჩილებოდნენ. ასეთი იყო ჩვენი აზრით, სუმონ ბედიელ-ალავერდელი და ჰყონდიდელი, რომელსაც, ვფიქრობთ, არ უნდა დაეტოვებინა ბედიისა და ალავერდის კათედრები ჰყონდიდის ეპარქიის მიღების შემდეგ.

როგორც წყაროებიდან ჩანს, ანტონ გლონისთავისძეს, გარდა ჰყონდიდისა, კქონია სამთავისი და კისისკევი⁵⁰¹. გარდა კათალიკოსობისა და ჰყონდიდლობისა, მიქელ მირიანისძე იყო სამთავნელი და მაწყვერელი⁵⁰². ასეთივე მდგომარეობა ჩანს ბასილი ჰყონდიდელ-უჯარმელის შემთხვევაშიც⁵⁰³. არაა გამორიცხული ისიც, რომ XIII საუკუნის შიომღვიმის ერთ საბუთში მოხსენიებული ბასილი ალავერდელი, რომელსაც სამწირველოს უჩენს კრებული, ბასილი ჰყონდიდელ-უჯარმელი იყო.

ნ. ბერძენიშვილმა ყურადღება მიაქცია სხვადასხვა გეოგრაფიულ რეგიონში მღებარე საეპისკოპოსოების ერთი პირის ხელში გაერთიანების ფაქტს (ბედი-ალავერდი, სამთავისი-აწყურ-ჰყონდიდი) და იგი სავსებით სამართლიანად დაუკავშირა სამეფო აღმინისტრაციის

⁵⁰¹ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გვ. 123.

⁵⁰² იქვე.

⁵⁰³ გამთაღმწერელი, გვ. 253.

გამაერთიანებელ პოლიტიკას⁵⁰⁴. საამისოდ მოტანილ მაგალოთებს ჭყონდიდელ-უჯარმელობაც ემოწმება.

სამეცნიერთ ლიტერატურაში აღნიშნულია ის ფაქტები, რომლებიც დასაბუთებულია მწიგნობართუხუცესის შემდეგ ჭყონდიდელი აღარ იხსენიება ვაზირის შინაარსით. ნ. ბერძენიშვილის აზრით, ეს წყაროთა ნაკლებობით აიხსნება⁵⁰⁵. შ. მესხიას ბასილი უკანასკნელ ჭყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესად მიაჩნდა⁵⁰⁶. ჩვენი აზრით, შესაძლებელია, სიცოცხლის ბოლოს ბასილი არც ყოფილიყო ჭყონდიდელი, არამედ მხოლოდ მწიგნობართუხუცეს-უჯარმელი.

დღესდღეობით მიღებული აზრით, ბასილი მწიგნობართუხუცესის სიკვდილით დასჯა 1265 წელს უნდა მომხდარიყო⁵⁰⁷. ამაზე უადრეს, 1259 წლის ზაფხულში მონღოლთა წინააღმდეგ აჯანყდა დავით ნარინი⁵⁰⁸, რომელიც აჯანყების დამარცხების შემდეგ დასაჯლეთ საქართველოში გადავიდა, სადაც მეფედ იქნა დადგენილი⁵⁰⁹. ცხადია, ცალკე დასაჯლურქართული სამეფოს შექმნის შემდეგ ბასილი მწიგნობართუხუცესი ჭყონდიდელი ვეღარ იქნებოდა. ჭყონდიდის ეპარქია დავით ნარინის მწიგნობართუხუცესს, დასაჯლეთ საქართველოს სამეფოს მოხელეს უნდა დაეჭირა. მართალია, ასეთი პირი დადსტურებული არაა, მაგრამ ამაზე მიგვიბრუნებს „ხელმწიფის კარის გარიგება“, დავით ნარინის კარზე შედგენილი. ძეგლში იხსენიებიან დავით ნარინის მოხელეები — საწოლის მწიგნობარი ინასარიძე, ამირეჯიბი ქობულისძე⁵¹⁰. დავით ნარინის სიგელებში ვხვდებით საჭურჭლისა და საწოლის მწიგნობარს⁵¹¹, ზარადხანის მწიგნობარს⁵¹². უეჭველია, რომ დავით ნარინს საწოლისა და საჭურჭლის, ასევე ზარადხანის მწიგნობარიც ჰყოლია. ბუნებრივი, რომ მას მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელიც ჰყოლიდა, რომლის სახელოშიც ხსენებული მწიგნობრები შედიოდნენ.

⁵⁰⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 29, 90.

⁵⁰⁵ ნ. ბერძენიშვილი, საეპირო, გვ. 29.

⁵⁰⁶ შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ეთარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 26, 71, 77.

⁵⁰⁷ ნ. ბერძენიშვილი, საეპირო, გვ. 28.

⁵⁰⁸ ეპითაღმწერელი, გვ. 227—229; ჟუვენის ცნობები საქართველოს შესახებ, რ. კიკნაძის გამოც., თბ., 1974, გვ. 51.

⁵⁰⁹ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 570.

⁵¹⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 90; ი. ანთელია, „ხელმწიფის კარის გარიგების“ დათარიღებისათვის, მნათობი, № 7, 1980, გვ. 160.

⁵¹¹ იქვე, გვ. 75.

⁵¹² იქვე, გვ. 73; ს. კიკნაძე, თულასძეთა სიგელი, გვ. 238—239.

შევეხთ მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლის, როგორც მოხელის ფუნქციებსა და კომპეტენციას. ჩვენი ამოცანა გაადვილებულია, როგორც ი. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი და უკანასკნელ ხანს შ. მესხიშვილი⁵¹³ ლობდნენ ამ საკითხებს. მიუხედავად ამისა, შესაძლებელია ზოგიერთი მომენტის დაზუსტება თუ ვარკვეული მოსაზრების გამოთქმა.

მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლის ფუნქციების გასარკვევად ი. ჯავახიშვილმა მიმართა დავითის ისტორიკოსის ერთ ცნობას, რომელიც ვიორგი ჰყონდიდელს შეეხება: „კაცი სრული ყოვლითა სიკეთითა სულითა და ჯორცთასა, საესე სიბრძნითა და გონიერებითა, განზრახი, სჯანი და ფრთხილი, თანააღზრდილი აღმზრდელი პატრონისა და თანაგამკაფელი ყოველთა გზათა, საქმეთა და ღუაწლთა მისთა“⁵¹⁴. ეს ცნობა კონკრეტულად ვიორგი ჰყონდიდელს შეეხება და მისი ღვაწლის დახასიათებას წარმოადგენს, მაგრამ ბევრი რამ მწიგნობართუხუცესთა საერთო ნიშანთვისებად უნდა ქცეულიყო. ნიშანდობლივია, რომ „სიბრძნე და გონიერება“, „სჯანობა“ გვხვდება ანტონ გლონისთავისძის შესახებ ცნობაშიც: „ბრძენი და გონიერი, პატრონთათეს სჯანი და ერთგული“⁵¹⁴. თვით ვიორგი ჰყონდიდელის დისწული და ჰელის მემკვიდრე სუმეონი მიჩნეულია: „მიმსგავსებული ვიორგი დედის ძმისა თვისისა, კაცი ყოვლითურთ სრული და ბრძენი“⁵¹⁵.

უმჯავლია, რომ „ისტორიათა და აზმათა“ ტერმინოლოგია მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლის შესახებ („ბრძენი“, „გონიერი“, „სჯანი“) დამოკიდებულია დავითის ისტორიკოსის ციტირებულ ცნობაზე. თამარის ისტორიკოსი ცდილა დაეხატა ისეთივე მწიგნობართუხუცესის საზე (ანტონ გლონისთავისძისა), როგორც დავითის მწიგნობართუხუცესი ვიორგი ჰყონდიდელი იყო. როგორც დავით აღმაშენებელი იქცა ეტალონად შემდგომი მეფეებისათვის, ჩანს პირველი მწიგნობართუხუცესიც ასეთი ყოფილა მისი ჰელის მემკვიდრეებისათვის.

ცხადია, ვიორგი ჰყონდიდელის შესახებ მოღწეული ცნობის უშენიშნოდ გავრცელება ყველა მწიგნობართუხუცესზე და, მათ შორის, ანტონზეც არ შეიძლება.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ვარკვეულია, რომ მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლის კომპეტენციას „ყოველი საურავი“ შეადგენდა და მისი ეს უფლება მეფის, „მამობით“ იყო დასაბუთებული⁵¹⁶.

⁵¹³ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 336.
⁵¹⁴ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთანი, გვ. 33.
⁵¹⁵ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 345.
⁵¹⁶ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 129; ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო, გვ. 38.

უეჭველია, რომ „მეფის მამობა“ ჭყონდიდელისა გიორგი ჭყონდიდელის სახელთან დაკავშირებული ტრადიციის გამომავალია. გიორგი „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი, ისე „კარის ტრადიციის“ ავტორიც იცნობდნენ დავითის ისტორიკოსის თხზულებას და ბევრი შტრიხი ჭყონდიდლობის კვლისა, მოცემული დასახელებულ ძეგლებში, სწორედ ამ უკანასკნელიდან უნდა მომდინარეობდეს. ჩვენ ზემოთ მოვიტანეთ „ისტორიათა და აზმათა“ ცნობა ანტონ გლონისთავისძის შესახებ, რომელიც დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ტექსტზე უნდა იყოს დამოკიდებული. აქედანვე უნდა იღებდეს სათავეს „კარის გარეგნების“ ცნობაც „მეფის მამობის“ შესახებ.

კონკრეტულად რაში გამოიხატებოდა მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის „ყოველი საურავი“, ან რა სისრულისა იყო ის? ი. ჯავახიშვილმა გაარკვია, რომ ჭყონდიდელს არ ჰქონდა უფლება მეფის გარეშე „საურავისა“, რისი დარღვევაც ბასილი მწიგნობართუხუცესის სიცოცხლის ფასად დაუჯდა⁵¹⁶. აქედან გამომდინარე, მწიგნობართუხუცესს მხოლოდ მეფესთან ერთად და მისი დასტურით შეეძლო „ურავა“. მთელი მისი ხელისუფლება მეფისაგან იყო დედეგირებული.

მწიგნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი, როგორც მეფისა და კარის უპირველესი მოხელე, ახორციელებდა ცენტრალური აპარატის ყველა უწყების კონტროლს და სათანადო სანქციის მიღების შემთხვევაში მეფის სახელით ახორციელებდა სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის ღონისძიებებს.

მწიგნობართუხუცესი საწოლის მწიგნობრის მეშვეობით მართავდა მეფის საწოლს, როგორც სახელმწიფოებრივი მართვის ორგანოს; კონტროლს უწყევდა და თავის ხელქვეითების მეშვეობით რევიზიას უკეთებდა მეფის ქონებას — საჭურჭლესა და ზარაღხანას; თავისი შტატის მეშვეობით ამზადებდა და ფიქსაციას ახდენდა სახელმწიფო საბჭოს („ეპირობის“) დადგენილებებისა და გადაწყვეტილებებისა.

ცალკეულ უწყებებზე საუბრისას ყოველივე ეს, ვფიქრობთ, შესაძლებელი სისრულით გამოჩნდა. საფიქრებელია, რომ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის მწიგნობრები ახდენდნენ სასახლის ყველა უწყებისა და სამსახურის რევიზიასა და კონტროლს. ნიშანდობლივია, რომ თვით ძაღლების რევისტრაციასაც კი მწიგნობარი ახდენდა⁵¹⁷.

სამეფო საქონებლის რევისტრაცია და რევიზია-კონტროლი, რომელსაც ახორციელებდა მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის სახელით, საშუალებას აძლევდა ამ კელის მფლობელს შეეღწია ყველა უ-

⁵¹⁶ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 129.

⁵¹⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 89. მწიგნობართუხუცესის აკონტროლო ფუნქციებზე იხ. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 638, 640.

ყებასა და სამსახურში არა როგორც ამ უწყებათა მმართველს, არამედ როგორც სამეფო კონტროლიორს.

ჩვენი აზრით, სწორედ ეს იყო სამეფო „სახლის“ მწიგნობართუხუცესის მხრივ. ცხადია, მწიგნობართუხუცესი უმეტესად არ მართავდა ცენტრალური აპარატის უწყებებს. მათ თავიანთი სამმართველო აპარატი და ხელმძღვანელებიც ჰყავდათ. მწიგნობართუხუცესს მათ უწყებებზე ხელი „მეფის მამობით“, მეფის საქონების დაცვისა და კონტროლის უფლებით მიუწვდებოდა.

მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლის უმნიშვნელოვანეს პრეროგატივას „ქვრივ-ობლები და უღონონი“ შეადგენდნენ⁵¹⁸. წყაროებში ეს მომენტი ხაზგასმითაა გამოყოფილი მწიგნობართუხუცესის სახელოსთან დაკავშირებით. ჰყონდიდელი იწოდება „საღმრთოთა მსჯავრითა მართლმსაჯულად“, „ველისამყრობელად უღონოთა და ქურივთა“⁵¹⁹. „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, ჰყონდიდელი „ობოლთა და ქვრივთა და მიმძღავრებულთა მონივართა განიკთხავს“⁵²⁰. აქედან კარგად ჩანს მწიგნობართუხუცესის მართლმსაჯულებითი ფუნქციები და ისიც, თუ რა სფეროს შეეხება იგი.

მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდლის კომპეტენციას, „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, შეადგენდა: „გელათისაგან კიდე საყდარნი და სხვანი მონასტერნი და ეკლესიანი, ხუცესნი და მონაზონნი და რაც საეკლესიონი დასნი არიან“⁵²¹.

უფიქრობთ, ამ ცნობას დიფერენცირებული მიდგომა ესაჭიროება. ი. ჯავახიშვილის აზრით, „მწიგნობართუხუცესს ეკითხებოდა ყველა საქმეები ეკლესიებისა და მონასტრებისა, სამღვდლოებისა და მოწესეთა შესახებ“⁵²². ასეთ საქმეებად მას მიაჩნია „შეუვალობისა და სხვადასხვაგვარი უბირატესობის მინიჭებისა თუ წართმევის“⁵²³ საკითხები. ეს შეუძლებელია ასე ყოფილიყო. ერთი იმიტომ, რომ ყველა საქმეები კათალიკოსის ხელისუფლების კომპეტენციას შეადგენდა და მეორე ის, რომ მწიგნობართუხუცესის უფლება და პრივილეგია არ იყო და ვერც იქნებოდა შეუვალობის ბოძება თუ წართმევა.

მწიგნობართუხუცესის სახელოსა და კომპეტენციას შეადგენდა სამეფო მონასტრები და მათი მართვა-გამგეობა.

⁵¹⁸ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 128; ნ. ბერძენიშვილი, საეპიგრაფიკო, გვ. 39.

⁵¹⁹ წიგნი სააქიმოა, გვ. 3.

⁵²⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 81.

⁵²¹ იქვე, გვ. 82.

⁵²² ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 132.

⁵²³ იქვე, გვ. 133.

ამ მხრივ საყურადღებო და მრავლისმთქმელი მასალის მომცემია შიომღვიმის მონასტრის მღვობარეობა. დავით აღმაშენებლის ანდერძის მიხედვით, შიომღვიმე „სვიმეონ ბედიელ-ალავერდელის“⁵²⁴ შევედრებულ, რაცა საქმე და საურავი მათი იყოს, იგზ იყოფოდინ, რომელსა ჩვენ ვერ მივიწინეთ ... თუ მისსა აღვიღსა ამითვე წესითა სხუა მწიგნობართუხუცესი იყოს, იგი იურავდის“⁵²⁴. იმავე დოკუმენტში აღნიშნულია: „გარეშე მონაზუნისა მწიგნობართუხუცესისა სასაურავოსა“⁵²⁵ ნურეინ გაბედავსო. ი. ჯავახიშვილის აზრით, შიომღვიმის პრივილეგიები „არაჩვეულებრივი უპირატესობა“⁵²⁶ იყო. ასევე მიიჩნევს ბ. ლომინაძე, რომელიც ხაზს უსვამს შიომღვიმის გამორჩეულობას⁵²⁷. ვფიქრობთ, არაჩვეულებრივი აქ არაფერია, რადგან თვით ბ. ლომინაძისავე აღნიშვნით, შიომღვიმე სამეფო მონასტერი იყო და როგორც ასეთი, განსაკუთრებულად პრივილეგირებულიც. ანდერძში შიომღვიმეს დავით აღმაშენებელი ახსენებს, როგორც „ეკლესიისა ჩემისადა“, „ჩემსა ეკლესიასა შინა“. სწორედ ამ უფლებით მართავს შიომღვიმეს მწიგნობართუხუცესი. XIII საუკუნეშიც: „ერთა დიდსა და მეფეთა შორის სანატრელსა დავითს ენება, შიომღვიმის „მოურავად“ [მწიგნობა] რთუხუცესი ვაზირი მონაზონი ჯდეს“⁵²⁸.

შიომღვიმის შეუვალობაც არ შეიძლება ჩაითვალოს „არაჩვეულებრივ უპირატესობად“⁵²⁹. შეუძლებელია სამეფო მონასტერი კათალიკოსის „შესავალი“ ყოფილიყო.

სავსებით დასაბუთებულია ბ. ლომინაძის აზრი, რომ სხვა სამეფო მონასტრებიც (დავით-გარეჯი, ანჩის საარქიმანდრიტო) მწიგნობართუხუცესის განსაგებელს შეადგენდა⁵³⁰. ამაზევე უნდა მიუთითებდეს ანტონ გლონისთავისძის საეკლესიო მშენებლობა მღვიმესა და კლარჯეთში⁵³¹.

ამდენად, მწიგნობართუხუცესის „საურავს“ შეადგენდა სამეფო მონასტრების განგება და ეს უეჭველია შედიოდა „სახლის საურავში“. საბოლოო ჯამში ხომ სამეფო მონასტრები მეფის ქონებას შეადგენდნენ.

⁵²⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 17.
⁵²⁵ იქვე.
⁵²⁶ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133.
⁵²⁷ ბ. ლომინაძე, შიომღვიმე, თბ., 1953, გვ. 38.
⁵²⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 160.
⁵²⁹ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 133.
⁵³⁰ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 638, სქოლიო 5.
⁵³¹ ცხოვრება მეფეთ მეფისა თამარისი, გვ. 137.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ ციტირებულ ცნობასთან დაკავშირებით, განმარტებას ითხოვს დავითის ისტორიკოსის ერთ-ერთი მწიგნობარი: „მონასტერნი და საეპისკოპოსონი და ყოველნი ეკლესიის წევრნი და რიგსა ლოცვისასა და ყოვლისა საეკლესიოსა განგებისასა დარბაზის კარით მიიღებდნენ, ვითა კანონსა უცთომელსა ... კეთილ-წესიერებასა ლოცვისა და მარხვისასა“⁵³². ეს ცნობა თავისი შინაარსით ეხმაურება „კარის გარიგების“ მონაცემებს „რაც საეკლესიო დანი არიან“ მწიგნობართუხუცესის სახელოსადმი მიკუთვნების შესახებ.

დავითის ისტორიკოსის ცნობამ, თუ იგი გარკვეულად არ იქნა გააზრებული, მხოლოდ გაცემა შეიძლება გამოიწვიოს. ლოცვისა და მარხვის, საეკლესიო განგების წესი და რიგი მონასტრებსა და საეპისკოპოსოებს თითქოს სასახლის კარიდან უნდა მიეღოთ. ლოცვა-მარხვის წესები ამ დროისათვის ჩამოყალიბებული იყო და პრაქტიკითაც ცნობილი. დაუფერებელია საქართველოს სამეფო კარს წირვა-ლოცვისა და მარხვის ახალი წესების შემუშავების ფუნქცია ეტვირთა და ისიც კონსტანტინოპოლის ლიტურგიის შემოღების შემდეგ.

ვფიქრობთ, ამ საკითხის ახსნას თამარის მეორე ისტორიკოსის მონაცემები უნდა იძლეოდნენ. აბუბეგრის წინააღმდეგ გასალაშქრებლად თამარმა ჯარის შეყრა ბრძანა და ამ საკითხთან დაკავშირებით გამართულ „ვეზირობა-გამორჩევაზე“ ანტონ ჭყონდიდელს დაავალა: „მოუშენით ყოველთა ეკლესიათა და მონასტერთა, რათა დაუცადებულნი ღამის თევანი და ლიტანიობანი აღესრულებოდინ ყოველსა ადგილსა“⁵³³.

სასახლის კარიდან ლოცვა-მარხვის წესების მიღება სწორედ ამგვარ ვითარებას უნდა გულისხმობდეს. საუბარი შეეხება ლაშქრის გამარჯვებისათვის ღამისთევასა და ლიტანიობას, და არა საერთოდ საეკლესიო ლოცვა-მარხვას, რომელსაც უკვეელია ისედაც მისდევდნენ ეკლესია-მონასტრებში. ცხადია, ამგვარი ექსტრაორდინარული ღონისძიებანი სხვა შემთხვევებისთვისაც შეიძლებოდა ჩატარებულიყო (მაგ., მეფის ავადმყოფობის დროს).

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს სწორედ ამგვარი ბრძანებების დაყვანა ევალებოდა ყველა ეკლესია-მონასტრამდე და საეპისკოპოსომდე. იგი ვერ ჩაერეოდა ეპისკოპოსის ფუნქციებში.

ამდენად, თუ შევაჯამებთ ზემონათქვამს, მწიგნობართუხუცესისა და საწოლის მწიგნობრის უშუალო კომპეტენციას შეადგენდნენ სამეფო მონასტრები. მათივე ფუნქციას წარმოადგენდა საგანგებო ბრძანებულებების დაგზავნა ყველა ეკლესია-მონასტერში, რომლებიც

⁵³² ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 352.

⁵³³ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გვ. 123.

ჰყონდიდელს, ცხადია არ ექვემდებარებოდნენ. აქ იგი, როგორც მეფის მოხელე და ამავე დროს საეკლესიო იერარქი, მეფეს ბრძანებებს გადასცემდა ჩანს მხოლოდ.

ს. ბ. ლ. ი. მ. ე. ა.

ჩვენ ზემოთ აღნიშნული გვეონდა, რომ მწიგნობართუხუცესი კონტროლს უწყვედა სასახლის კარის უწყებებს. ასეთივე ფუნქცია ჰქონდა მას სამხედრო უწყების მიმართ. ამასთან, მის უშუალო მოვალეობას წარმოადგენდა ლაშქრის წვევის წიგნების შედგენა⁵⁵⁴. ეს მოვალეობა მკვლევართ მიიჩნიათ იმის მანიშნებლად, რომ მწიგნობართუხუცესს ლაშქარიც ექვემდებარებოდა⁵⁵⁵. „მაშასადამე, კანონით მწიგნობართუხუცესს და არა ამირსპასალარს უნდა დაეგზავნა ლაშქრის წვევის წიგნები და ჯარის შეყრის ბრძანება გაეცა“⁵⁵⁶.

ვფიქრობთ, ლაშქრის წვევის წიგნების დაგზავნაში არ ჩანს მწიგნობართუხუცესისადმი ჯარის დამორჩილება და არც იგი იძლეოდა საამისო ბრძანებას. „ისწრაფედ დაწერად და მიმოდადევით ბრძანება, რათა მსრაფელ შემოკრბეს მკედრობა“-ო⁵⁵⁷ ავალებს „ვეზირობაზე“ თამარი ანტონ გლონისთავისძეს. ტექსტიდან კარგად ჩანს, ვინ იძლევა ბრძანებას და რა ევალება ჰყონდიდელს. ჯარის შეყრის ბრძანება მხოლოდ მეფეს შეეძლო გაეცა და არა მწიგნობართუხუცესს ან ამირსპასალარს. „დაწერა“ კი სრულიად ბუნებრივია, ევალება იმ უმაღლეს მოხელეს, რომელსაც მწიგნობრები ექვემდებარებიან. მეფის ბრძანების „მიმოდადება“, როგორც ჩანს, უკვე ამირსპასალარის სახელის ფუნქცია იყო, „ბრძანება და წიგნები ქროდა მალე მსრბოლთა“-ო⁵⁵⁸, აღნიშნავს თამარის მეორე ისტორიკოსი. მალე მსრბოლები კი, როგორც ვარკვეულია, ამირსპასალარის სახელში შედიოდნენ.

ამდენად, ლაშქარზე და სათანადო უწყებებზე მწიგნობართუხუცესს ხელი მიუწვდებოდა საერთო კონტროლის თვალსაზრისით. იგი არ იძლეოდა ლაშქრის წვევის ბრძანებას, რადგან არც მას და არც რბ თქმა უნდა ამირსპასალარს საამისო უფლებამოსილება არ გააჩნდათ.

ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია თვალსაზრისი, რომ მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი ე. წ. „საეაზიროს“ თავმჯდომარე იყო⁵⁵⁹. აღნიშნული მოსაზრება არ შეესაბამება სინამდვილეს. „ვეზი-

⁵⁵⁴ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გვ. 125.

⁵⁵⁵ ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დსახ. ნაშრომი, გვ. 131; შ. მ ე ს ხ ი ა, დსახ. ნაშრომი, გვ. 97.

⁵⁵⁶ ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, დსახ. ნაშრომი, გვ. 131.

⁵⁵⁷ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გვ. 125.

⁵⁵⁸ იქვე, გვ. 134.

⁵⁵⁹ ი. ს უ რ გ ე ლ ა ძ ე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის საკითხები „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, გვ. 144.

რობა“ სრულიად გარკვეული თანამდებობის პირების თათბირი და მეფესთან და მხოლოდ მასთან. ერთადერთი წყარო, სადაც „ვეზირობის“ ცერემონიალია აღწერილი, ეს არის „ხელმწიფის კარის აღწერება“, რომელიც საკმაოდ მკაფიო მონაცემებს გვაწვდის ამის შესახებ. „ვეზირობის“ უაღრესი მნიშვნელობა იქიდანაც ჩანს, რომ მეფეს სათანადო მოწყობილობა — „სიკრიტონი“ ყველგან თან ახლდა სახელმწიფო ბეჭედთან ერთად. აქედან ცხადი უნდა იყოს, რომ „ვეზირობის“ მოწვევა, მასზე თავმჯდომარეობა, მეფის და არა მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის პრეროგატივას შეადგენდა. არც მწიგნობართუხუცესს და არც სხვა უმაღლეს მოხელეებს არ შეეძლოთ მეფის ღმწრების გარეშე „ვეზირობა“ მოეწვიათ და გადაწყვეტილებაში მიეღოთ. სწორედ ამგვარი რამ შოითხოვა ჩვენი აზრით, ყუთლუ-არსლანმა „კარავის“ სახით (ამაზე ქვემოთ) და ეს მეფემ საკუთარი პრეროგატივების ხელყოფად აღიქვა. ასევე „თვნიერ მეფისა საურავის“ კმნისათვის დაისაჯა სიკვდილით ბასილი მწიგნობართუხუცესი.

ამდენად, მწიგნობართუხუცესი — ვაზირი გვესახება ცენტრალური მმართველობის უპირველეს მოხელედ, ყველა უწყების სამეფო კონტროლიორად, რომელიც სათავეში ედგა მწიგნობართა შტატს; უშუალოდ განაგებდა სამეფო მონასტრებს; თავმჯდომარეობდა უმაღლეს სააპელაციო სასამართლოს. მწიგნობართუხუცესი ერთდროულად იყო როგორც სამეფო სახლის, ისე სახელმწიფოს მოხელე და ამ ხელისუფლებაში საჯარო და კერძო საწყისები დიფერენცირებული არ ყოფილა.

ისტორიოგრაფიაში დადგენილად ითვლება, რომ მწიგნობართუხუცესი არ იყო დაკავშირებული სამიწო მფლობელობასთან და იგი არაფერს იღებდა თავისი თანამდებობისათვის, მაშინ, როდესაც ამირსპასალარი, მანდატურთუხუცესი და სხვანი სათანადო ქვეყნებს იღებდნენ დროებით მფლობელობაში⁵⁴⁰. უნდა აღინიშნოს, რომ თვით ჭყონდიდი და სხვა ეპარქიები (სამთავისი, ალავერდი, ბედი) თავისთავად წარმოადგენდნენ საეკლესიო ბენეფიციუმს და სწორედ ისინი ეძლეოდა მწიგნობართუხუცესს თავისი თანამდებობისათვის⁵⁴¹. ის კი ცხადია, რომ მწიგნობართუხუცესის ბენეფიციუმებს არ შეიძლებოდა კქონოდათ „გამაკვიდრების“ ტენდენცია საერო „კარის უხუცესთა“ „სახელო“ ქვეყნების მსგავსად.

⁵⁴⁰ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 217, 354.

⁵⁴¹ ასეთი აზრი ვაკერით გამოსკვეიის ნ. ბერძენიშვილთან; „ჭყონდიდელს საპატრიო ქონება არა აქვს მწიგნობართუხუცესობისათვის, თუ მარტვილის სამწყსო არ განვიხილეთ ასეთად“ (საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 79).

ქართული
ენათმეცნიერება

მანდატურთუხუცესის სახელო ერთ-ერთი ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი და საბაბიო იყო საქართველოს სამეფო კარზე. ამ ინსტიტუტის შესახებ არსებულ მასალებს თავის დროზე თავი მოუყარა ი. ჯავახიშვილმა და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ მანდატურთუხუცესი ობერცერემონმაისტრის, სახელმწიფო ფოსტისა და მიმოსვლის უფროსის მსგავსი სახელო უნდა ყოფილიყო⁵⁴². მის თანამდებობრივ ნიშანს ოქროს სამანდატურო არგანი წარმოადგენდა⁵⁴³. მკვლევარები აღნიშნავენ მანდატურთუხუცესის „საპოლიციო-ზედამხედველობით“ და ზოგიერთ „სამეურნეო“ ფუნქციასაც სამეფო ზვრების დამუშავების დროს⁵⁴⁴.

„საგანმგვოს“ უწყებაზე ცაუბრისას შევეცადეთ დაგვესაბუთებინა, რომ სწორედ ეს უწყება მართადა სამეფო სახლის დომენს, სახასო ქონებას და მისი მეთაური ეზოსმოდღვარ-ჩუნჩარეხი ანუ გამგეთუხუცესი სამეფო ეკონომოსი იყო. საგანმგვოს უწყება, როგორც ვარკვეულია, შედიოდა მანდატურთუხუცესის სახელოში. აქედან გამომდინარე, მივედით იმ დასკვნამდე, რომ სწორედ მანდატურთუხუცესი იყო სამეფო დომენისა და სასახლის მმართველი, სასახლის „მინისტრი“ და არა მსახურთუხუცესი, როგორც აქამდე იყო მიღებული. ეს, ცხადია, არ გამორიცხავს მანდატურთუხუცესის „საპოლიციო-ზედამხედველობით“ ფუნქციებს.

მანდატურთუხუცესის სახელოს ამგვარი გავება, ვფიქრობთ კარგად უნდა ხსნიდეს იმ ფაქტსაც, თუ რატომ განჩებდა ეს მოხელე სამეფო პურობა-დარბაზობის ცერემონიალს, რატომ „იურებდა პუროის წინაობას“. ცხადია, მისი ეს საბაბიო ფუნქცია უშუალო კავშირში იყო პირველ რიგში „სამეფო სახლის“ გამგებლობასთან და არა საპოლიციო, ან ფოსტისა და მიმოსვლის უფროსობასთან.

მანდატურთუხუცესის სახელო ანლოს იდგა აღმოსავლურ-მუსულმანურ ამირბართან (āmire bar) — სასახლის ამირასთან⁵⁴⁵. უნდა

⁵⁴² ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 157—160.

⁵⁴³ იქვე, გვ. 157.

⁵⁴⁴ იქვე; მ. ბერძენიშვილი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, გვ. 122; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 357, 644—645; დ. შერვაშიძე, „ხელმწიფოს კარის ვარიეტეტს“ ერთი ადგილის განმარტებისათვის, მაცნე, ისტორიის სერია, № 3, 1971, გვ. 156—164.

⁵⁴⁵ ვ. ინგოროყვას აზრით, ამირბარი მანდატურთუხუცესის პარალელური სახელწოდება იყო (რუსთველიანას ეპილოგი, გვ. 562); იხ. ასევე Дж. Гиунашвили, О происхождении термина Amirbar-i, Филологические заметки, Тб., 1978, с. 18.

აღნიშნოს, რომ ეს სახელო დასავლეთეუროპულ „მაიორდომთან“ და „აფილცგრაფთანაც“⁵⁴⁶ ახლოა. სხვა მსგავსი შედარებების დროსაც აღნიშნული გვაქვს და აქაც გვსურს გავიმეოროთ, რომ მანდატურთუხუცესი უკვე იყო ფუნქციურად იდგა ახლო აღნიშნულ ინსტიტუტებთან. ჩვენ არ ვსაუბრობთ მათ იდენტურობაზე.

მანდატურთუხუცესის თანამდებობისა და მისი სახელდებით მფლობელის დასახელება პირველად გიორგი III-ის მეფობის მიწურულს გვხვდება ნარატიულ წყაროებში⁵⁴⁷. უკანასკნელ ხანს შ. მესხიამ ეპიგრაფიკული მასალის მოშველიებით დაადგინა, რომ ეს სახელო იხსენება უკვე XII საუკუნის დამდეგსაც და მისი შემოღება დავით IV აღმაშენებლის სახელს დაუკავშირა⁵⁴⁸. ტერმინი „მანდატური“, როგორც თავის დროზე ი. ჯავახიშვილმა შენიშნა, უკვე ბავრატ IV-ის და გიორგი II-ის დროინდელ წყაროებშია დადასტურებული⁵⁴⁹ და საფიქრებელია, რომ იგი მანდატურთუხუცესის არსებობის მანიშნებელიცაა. დავით IV აღმაშენებლის დროს ამ სახელოს ჩამოყალიბებული სახე უნდა მიეღო, როგორც შ. მესხიაც შენიშნავს⁵⁵⁰.

მანდატურთუხუცესის სახელოს, გარდა საგანმგებო უწყებისა, ეკუთვნოდა „სააჯო კარი“ და ამირეჯიბის სახელო, რომელსაც თავის შხრივ ეჯიბები, მესტუმრეები და მერიეგები ექვემდებარებოდნენ⁵⁵¹. ეჯიბებისა და მესტუმრეების ფუნქციები (მოხელეთა და სტუმართა წვევა, მათი „მოურნეობა“) თვალნათლივ მიგვანიშნებენ, რომ ისინი, თუ შეიძლება ასე ითქვას, „მასპინძელ“ უწყებას, სახელოს მიეკუთვნებიან, რაც დამატებით უსვამს ხაზს ჩვენს დასკვნას მანდატურთუხუცესის სახელოს შინაარსის შესახებ.

სამეცნიერო ლიტერატურაში მანდატურთუხუცესის სახელოს, თითქმის ყოველთვის ამირსპასალარის სახელოს შემდეგ განიხილავენ⁵⁵². ამგვარი მდგომარეობაა დამახასიათებელი ცნობილი გუნიაყალის წარწერის ცნობების შესწავლისათვისაც⁵⁵³. ლ. მუსხელიშვილმა

⁵⁴⁶ იხ. Фюстель де-Куланж, Франкская монархия, с. 205—227

⁵⁴⁷ იხ. ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 157.

⁵⁴⁸ შ. მესხია, სამინათ პოლიტიკური ეთარება და სამოხელეო წყობა, გვ. 20—21.

⁵⁴⁹ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 157—158.

⁵⁵⁰ შ. მესხია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 20.

⁵⁵¹ ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 164—165.

⁵⁵² ი. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 150; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 110; ასევეა საქართველოს ისტორიის ნარკვევების III ტომშიც.

⁵⁵³ ნ. ბერძენიშვილი, მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 160—161; პ. ინგოროვცა, რუსთველიანის ეპილოგი, გვ. 569; ა. ბაქრაძე, XIII ს. წარწერა გუნიაყალიდან, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XVII—B, 1953, გვ. 224 და სხვ. ნაშრომები.

თავის დროზე მიუთითა, რომ მანდატურთუხუცესი ამირსპასალარზე უწინ უნდა იხსენიებოდეს⁵⁵⁴. ვფიქრობთ, ლ. მუსხელიშვილს ეს აზრი ადრე გაკვირით გამოთქმული ი. ჯაფარიშვილის მიერ (რომელიც შემდეგ დევითონ აღარ დაუცავს)⁵⁵⁵, საესებით სწორი უნდა იყოს. მართალია, „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, პატივი ამირსპასალარისა და მანდატურთუხუცესისა „სწორია“⁵⁵⁶, მაგრამ ჩამოთვლის დროს, როგორც სათანადო მასალიდან ჩანს, უპირატესობა ეკუთვნოდა მანდატურთუხუცესს. ამ საკითხზე სწორი თვალსაზრისის ჩამოყალიბებას არა მარტო მშართველობისა და ეტიკეტის სტრუქტურისათვის აქვს მნიშვნელობა. ხშირ შემთხვევაში მასზე დამოკიდებულია ძეგლების მონაცემების (მაგ., გუნია-ყალის წარწერის) სწორი გაგება და ინტერპრეტაცია. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით შ. მესხია აღნიშნავდა: „არ შეიძლება ხაზი არ გაეუსვათ ერთ მნიშვნელოვან გარემოებასაც: ნარატიულ თუ ეპიგრაფიკულ ქართულ-სომხურ წყაროებში ხშირ შემთხვევაში მთელი XII ს. მანძილზე ჯერ მანდატურთუხუცესის სახელო მოიხსენიება, ხოლო შემდეგ ამირსპასალარისა... იქნებ ეს მართლაც ასე იყო, მაგრამ არა მთელ XII ს. მანძილზე არამედ მხოლოდ გარკვეულ დროს... დავით აღმაშენებლის ზეგამოშეი“⁵⁵⁷. საფიქრებელია, რომ მანდატურთუხუცესი მოხსენიების თვალსაზრისით წინ უსწრებდა ამირსპასალარს XIII საუკუნეშიც. უკანასკნელ ხანს ამ საკითხს საგანგებო ნაშრომი უძღვნა გ. ოთხმეზურმა, რომლის აზრით ამირსპასალარი წინ იდგა მანდატურთუხუცესზე. ეს მოსაზრება დასაბუთებულია ამირსპასალარის „ერთ-ერთი პირველი მოხელეობით“, გუნია-ყალის წარწერით და „ხელმწიფის კარის გარიგებით“, რომლის მიხედვითაც მანდატურთუხუცესისა და ამირსპასალარის პატივი სწორია⁵⁵⁸.

ჩვენ არ ვდაობთ იმაზე, რომ ამირსპასალარი მართლაც იყო ერთ-ერთი უდიდესი მოხელე და თავისი რეალური მნიშვნელობით ის შეიძლება უსწრებდა კიდევ მანდატურთუხუცესს, მაგრამ „ძველთაგან მომდინარე ტრადიცია ამირსპასალარზე ადრე მანდატურთუხუცესის დასახელებისა, როგორც ჩანს, მაინც გრძელდებოდა“⁵⁵⁹.

⁵⁵⁴ ლ. მუსხელიშვილი, თორელთა გენეალოგიის გარკვევის ცდა სამამულს XII ს. წარწერასთან დაკავშირებით, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, X—B, 1940, გვ. 36—37.

⁵⁵⁵ ი. ჯაფარიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 123—124.

⁵⁵⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 96.

⁵⁵⁷ შ. მესხია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23—24.

⁵⁵⁸ გ. ოთხმეზური, უხუცესი ვაზირები და მათი რიგი საქართველოში, მაცნე, ისტორიის სერია, № 2, 1979, გვ. 118.

⁵⁵⁹ შ. მესხია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 24.

განვიხილოთ სათანადო მასალა. პნევიანქის წარწერაში დასახელებულია „მანდატურთუხუცესი და ამირსპასალარი“ (1156 წ.)⁵⁶⁰ შიომღვიმისადმი ბოძებულ საბუთში ჭიაბური საკუთარ თაგნებს ნიებს „მანდატურთუხუცესად და ამირსპასალარად“⁵⁶¹; „ისტორიანში და აზმანში“ ივანე ორბელი დასახელებულია მანდატურთუხუცესად და ამირსპასალარად⁵⁶². სომხურ წარწერებში, რომლებიც საგანგებოდ განიხილა შ. მესხიამ, ზაქარია ყველგან მანდატურთუხუცეს-ამირსპასალარადაა წოდებული⁵⁶³. პარიჟის წარწერა დამოწმებული აქვს გ. ოთხმეხურსაც⁵⁶⁴ და აქაც ასეთივე ვითარებაა. ცნაღია, გუნიაყალის წარწერა არ შეიძლება ამ მხრივ გამოთქვას იყოს. არის, რა თქმა უნდა, შემთხვევები, როდესაც მანდატურთუხუცესისა და ამირსპასალარობის ხელის გამაერთიანებელი მხოლოდ ამირსპასალარად იწოდება, მაგრამ, როდესაც ორივე თანამდებობა დასახელებულია, მანდატურთუხუცესი ყოველთვის წარებს ამირსპასალარს. ეპიგრაფიკული და დოკუმენტური ძეგლები იურიდიული მნიშვნელობის აქტები იყო და ორივე სახელის გამაერთიანებლებში კარგად იცოდნენ რომელი რომლის შემდეგ უნდა დაესახელებინათ; ასე ჩანს ეს XII საუკუნის და XIII საუკუნის დამდეგის მასალებიდანაც.

ცნაღია, რომ მიუხედავად მანდატურთუხუცესისა და ამირსპასალარის პატივის თანაბრობისა („კარის გარიგება“), ერთ-ერთი მაინც პირველად უნდა დაესახელებინათ. ასეთად კი, საეგზეთ ბუნებრივია, სამეფო სასახლისა და დომენის მართვის სახელის შფლობელი უნდა ყოფილიყო.

რაც შეეხება გუნიაყალის წარწერას, შ. მესხიამ სათანადო მასალის საფუძველზე დამაჯერებლად დაასაბუთა, რომ იგი არ შეიცავს ვაზირთა სიას და ძეგლში მოხსენიებული შალვა არ იყო მანდატურთუხუცესი, ხოლო განძანის წარწერების შალვა ჯაყელი უნდა იყოს⁵⁶⁵. ჩვენი მხრივ გვინდა მივუთითოთ ლაშა ვიორგის სიცოცხლეშივე შედგენილ მატიანეზე, სადაც ზაქარია მხარგრძელი მანდატურთუხუცესად და ამირსპასალარად იხსენიება ლაშას მეფობაში⁵⁶⁶. იქვე კენ-

⁵⁶⁰ ლ. მელიქსეთ-ბეგო, ლორე-ტამირის ქართული ეპიგრაფიკა, თსუ შრომები, ტ. 108, თბ., 1964, გვ. 318.
⁵⁶¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 29.
⁵⁶² ისტორიანი და აზმანი შარვაანდელთანი, გვ. 6.
⁵⁶³ ვრცელად იხ. შ. მესხია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23—24, 250, 301.
⁵⁶⁴ გ. ოთხმეხური, დასახ. ნაშრომი, გვ. 118.
⁵⁶⁵ შ. მესხია, სამინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 37—63. იხ. ასევე ვ. ციხჯარიშვილი, ქავახეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო, თბ., 1959, გვ. 96—106.
⁵⁶⁶ ლაშა ვიორგის დროინდელი მემატიანე, გვ. 370.

როლის ამღებად დასახელებული შალვა თორელის მანდატურთუხუცესობა არ დასტურდება ლაშა ვიორგის შემატიანის ცნობით. ვინაიდან ველს ათაბაგთან კავშირშიც შევხვებით.

ამრიგად, მანდატურთუხუცესი იყო სამეფო სახლისა და დომენის გამგებელი, რომელსაც ემორჩილებოდა ცენტრალური აპარატის უწყებები — სააჯო კარი და საგანმგეო ამირეჯიბისა და ეზოსმოძღვრის მეშვეობით. იგი ედგა სათავეში სათანადო წესრიგისა და დისციპლინარული რეჟიმის დაცვას, თვალყურს ადევნებდა ეტიკეტისა და ცერემონიალის შესრულებას.

ამირსპასალარი. ათაბაგი

ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს ამირსპასალარის სახელის პირველად ი. ჯაფახიშვილი შეენო საგანგებოდ⁵⁶⁷. მან ეს ტერმინი თამარის მეფობაში შემოღებულად მიიჩნია, რადგან მისი აზრით, თამარამდე არც იყო საჭიროება ამირსპასალარის არსებობისა⁵⁶⁸. თვით ტერმინი „ამირსპასალარი“ მკვლევარმა მიიჩნია არაბულ-სპარსულ კომპოზიტად, რომელიც მისივე აღნიშვნით სპარსულ-არაბულში არ იხმარებოდა⁵⁶⁹.

უკანასკნელ ხანს ამირსპასალარის საკითხს ვრცლად და საგანგებოდ შეენო შ. მესხია, რომელმაც საესებით მართებულად, ამირსპასალარის სახელის ჩამოყალიბება დავით IV აღმაშენებლის ხანას, მის ღონისძიებებს დაუკავშირა და თვით ტერმინიც XII საუკუნის პირველი მეოთხედიდან შემოღებულად მიიჩნია⁵⁷⁰. მანვე ტერმინი amir-i isfah sālār-ი, ხშირად დადასტურებული სულტან სანჯარის დოკუმენტებში⁵⁷¹, დაუკავშირა საქართველოს სინამდვილეში ჩამოყალიბებულ ტერმინ „ამირსპასალარს“⁵⁷². შ. მესხიამ ხაზგასმით მიუთითა, რომ სელჩუკთა სამოხელეო ტერმინოლოგიიდან შეთვისებულია მხოლოდ ტერმინი და არა მისი შინაარსი. სათანადო ინსტიტუ-

⁵⁶⁷ ი. ჯაფახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. 1, გვ. 140—157.

⁵⁶⁸ იქვე.

⁵⁶⁹ იქვე, გვ. 141.

⁵⁷⁰ შ. მესხია, ძველად საკვირველი, გვ. 36—37; მისივე, საშინაო პოლიტიკური ვითარება, ვ. 17—18.

⁵⁷¹ H. Horst, Die staatsverwaltung der Grosseilgüqen und Horaznšāhs, გვ. 114—119.

⁵⁷² შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 18—19.

ტების შედარებითმა შესწავლამ მკვლევარი დაარწმუნა, რომ ამირსპასალარის ქართული ინსტიტუტი შინაარსობრივად არსებითად განსხვავდებოდა იგივე სახელმწიფოს სელჩუკური ინსტიტუტისგან.⁵⁷⁵ შ. მესხიამ მიუთითა, რომ „ლაშქრის თავს“ — სპასპეტს, შეუდარებლად დიდი ტრადიცია ჰქონდა სელჩუკურ ინსტიტუტთან შედარებით.⁵⁷⁴ მკვლევარმა გაარკვია პირველი ამირსპასალარის ვინაობაც, რომელიც იყო ივანე ლიპარიტის ძე ორბელი.⁵⁷⁵

შ. მესხიას უაღრესად არგუმენტირებულ კონცეფციაში ჩვენ ხაზი გვინდა გაუუსვათ ორ მომენტს — ამირსპასალარის სახელის შემოღების დავით IV აღმაშენებლის ღონისძიებებთან⁵⁷⁶ დაკავშირებას და ამ სახელის შინაარსობრივ ტრადიციულობას, მის კავშირს წინამავალ ანალოგიურ ინსტიტუტთან.

დავით IV აღმაშენებლის ღონისძიებებთან დაკავშირებით ჩამოყალიბებული ამირსპასალარის სახელი გენეტურადაა დაკავშირებული „სპასპეტის“ უძველეს ინსტიტუტთან.

სპასპეტი სამეცნიერო ლიტერატურაში განიხილება, როგორც სამეფო ადმინისტრაციის სათავეში მდგომი, ყველა ერისთავთა უფროსი და სახელმწიფოს ცენტრალური ოლქის, შიდა ქართლის მმართველი.⁵⁷⁷ ცხადია, საუბარი ძველ ქართლს შეეხება. მიუთითებენ ასევე ძველი ქართლის სპასპეტის ხელისუფლების კავშირზე სტრაბონის „მეფის შემდგომ მეორე პირის“ ინსტიტუტთან⁵⁷⁸ და პიტიახშობასთან⁵⁷⁹.

ლეონტი მროველის ცნობილი მოსაზრებით, სპასპეტი „მთავრობით განაგებდის ყოველთა ერისთავთა ზედა“⁵⁸⁰. ამ ცნობას სხვა წყაროებიც ადასტურებენ⁵⁸¹.

⁵⁷⁵ იქვე.

⁵⁷⁴ იქვე.

⁵⁷³ იქვე.

⁵⁷⁶ ამ ღონისძიებათა შესახებ იხ. რ. მეტრეველი, დავით აღმაშენებელი, თბ., 1965; მის ივე, დიდი საქმენი, თბ., 1978.

⁵⁷⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 645—646.

⁵⁷⁸ იქვე.

⁵⁷⁹ ზ. ინგოროყვა, ძველქართული მატიაზე „მოქცევა ქართლისა“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია, საქ. საბ. მუზეუმის მოამბე, XI—B, 1941, გვ. 299—301; Г. А. Меликшвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, გვ. 455, 462; С. Toumanoff, Studies in Christian Caucasian History, Georgetown, 1963, გვ. 97; თ. გამსახურდია, პიტიახშის ინსტიტუტის საკითხისათვის, შაცნე, № 6 (57), 1970, გვ. 73.

⁵⁸⁰ ლეონტი მროველი, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 24—25.

⁵⁸¹ ი. აბულაძე, ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წილთა ძველი რედაქციები, თბ., 1955, გვ. 108.

უკანასკნელ ხანს ა. ნოვოსელცევმა ეჭვი შეიტანა „ქართლის ცხოვრების“ მასალებით VII—VIII საუკუნეებამდელი სოციალურ-ეკონომიკური სტრუქტურის შესწავლის შესაძლებლობაზე. ლეონტი საეჭვოდ მიიჩნია XI ს. ტერმინოლოგიის მიხედვით აღრინდელი ეპოქის შესახებ მსჯელობა⁵⁸². ვფიქრობთ, ამგვარი სკეპტიციზმი გადაჭარბებულია, თუმცა მთლად უსაფუძვლო არაა. ა. ნოვოსელცევის შენიშვნა რომ გარკვეულად მართებულია, კარგად ჩანს თუნდაც ჯუან-შერის თხზულებაში „ეჯიბის“ დასახელებიდან⁵⁸³. ეს არაბული ტერმინი ვახტანგ გორგასალის ხანაში ვერ იქნებოდა ხმარებაში. ამიტომაც, აუცილებელია ტერმინოლოგიური კვლევის გაღრმავება და არა „ქართლის ცხოვრების“ ცნობების იგნორირება აღრეული ხანისათვის. რაც შეეხება ტერმინ „სპასპეტს“, ის IV საუკუნემდე ვერ შემოვიდოდა ქართლში. ლეონტი მროველი ამ ტერმინით პიტიახშის სახელოს უნდა აღნიშნავდეს⁵⁸⁴.

სპასპეტის ხელისუფლება გარკვეული მოდიფიკაციებით თვით დავით IV აღმაშენებლის ხანამდე გვხვდება.

ა. ბოგვერაძემ, ვფიქრობთ საესებით მართებულად დაუკავშირა ერისმთავრობის დაწესება ქართლში სპასპეტის ხელისუფლების აღდგენას ახალ პირობებში⁵⁸⁵. ამავე ხელისუფლებას უნდა უკავშირდებოდეს იტენის სიონის ფრესკულ წარწერაში მოხსენიებული „ქართველთა და მეგრელთა ერისთავთა უფლის“ სტეფანოზის სტატუსიც, რომელსაც გ. აბრამიშვილის აზრით, ქართლისა და ეგრისის მმართველობა უპყრია, ხოლო მასზე მალღა იერარქიულად მეფე დგას⁵⁸⁶. ასეთი ვარაუდი ყოველ შემთხვევაში გამორიცხული არაა.

სპასპეტის ხელისუფლების ერთ-ერთი ძირითადი შინაარსი ერისთავთა „უზუცესობა“, მათი „მთავრობით“ განგებაა. მას ეხება საერისთავოებიდან „სამეფო და საერისთავო“ ხარკის მოკრეფა. ლეონტი მროველს თავისი დროის რეალიზებიც რომ გადაჰქონდეს აღრინდელ პერიოდში, ასეთ შემთხვევაშიც მისი ცნობები უაღრესად ფასეულია, თუნდაც XI საუკუნისა და მისი ახლო წინარე ხანისათვის.

⁵⁸² А. П. Новосельцев, Генезис феодализма в странах Закавказья, М., 1980, с. 40.

⁵⁸³ ჯუან-შერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 186, 189.

⁵⁸⁴ თ. გამსახურდია, პიტიახშის ინსტიტუტის საკითხისათვის, გვ. 73.

⁵⁸⁵ ა. ბოგვერაძე, ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV—VIII სს., თბ., 1979, გვ. 85—86.

⁵⁸⁶ გ. აბრამიშვილი, სტეფანოზ მამფალის ფრესკული წარწერა იტენის სიონიდან, თბ., 1977, გვ. 36—37.

XI საუკუნეში ვხვდებით უმაღლეს სამხედრო ხელისუფლებას, „სპასალარს“ რომელიც იერარქიულად პირველი მოხელეა⁵⁸⁷ ნიშანდობლივია, რომ XI საუკუნის სპასალარს შენარჩუნებული აქვს ერისთავთა „უხუცესობა“, „მთავრობა“, ისევე როგორც სპასპეტს. „სპასალარად“ იწოდება ლიბარიტ ლიბარიტის ძე და მისი ვაჟი ივანე ლიბარიტის ძე. ჩვენი საკითხისათვის ამჯერად ეს უკანასკნელია საინტერესო. ბაგრატ IV-ემ ბიზანტიაში გაქცეული ივანე „გამოიზინდა და გამოიყვანა ამის სამეფოსა, და უბოძა მამული არგუეთისა და ქართლისა... და იყო თავად თავად თავე თანა ამისა სამეფოსათა და სპასალარ სიკეთითა მისითა“⁵⁸⁸. სამეფოს „თავადი“ ივანე თავისი სპასალარობით პირველ ადგილს იჭერს სხვა „თავადთა“ შორის. ტყუილად როდი უსვამს ჩაზს ნ. ბერძენიშვილი სპასალარის წამყვან როლს, მის პირველ მოხელეობას.

ამდენად, ამირსპასალარის სახელს, როგორც შ. მესხია შენიშნავს, მართლაც უაღრესად ხანგრძლივი ტრადიცია ჰქონდა.

ქვეყნის გაერთიანების ძირითადად დასრულებამ და ამასთან დაკავშირებით, რამდენიმე სპასალარის (სასპასალაროს) თავმოყრამ ერთიან სამხედრო ორგანიზაციაში, უეჭველია სპასალართა „უხუცესის“, ამირსპასალარის სახელს გამოკვეთა გამოიწვია. დავითის მეფობამდე მხოლოდ ერთი სპასალარი ჩანს.

ამასთან, დავით IV აღმაშენებელმა გაითვალისწინა სპასალარის სახელს „ტრადიციები“ სამეფო ხელისუფლებასთან ბრძოლაში. სამართლიანად მიუთითებს ნ. ბერძენიშვილი, რომ „ჯერ კიდევ ყრმობიდანვე უნდა ხსომებოდა მომავალ აღმაშენებელს დიდგვარიანთა თვითნებობის სიმწვავე“⁵⁸⁹. ამიტომაც, დავით აღმაშენებლის ჩამოყალიბებულ ცენტრალური აპარატის ორგანიზაციაში პირველი ადგილი არა ამირსპასალარს, არამედ მწიგნობართუხუცესს ეჭირა.

მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს მიაკუთვნა ასევე დავით IV აღმაშენებელმა მნიშვნელოვანი პრეროგატივა, „მეფის მამობა“, რომელიც ტრადიციით სპასპეტ-სპასალარებს ჰქონდათ.

ი. სურგულაძემ საგანგებო ყურადღება მიაქცია და ვერცლად შეისწავლა ცნობები ქართლის სპასპეტთა „მამამძუძეობის“ შესახებ. მან განიხილა ჯუანშერის მონაცემები ვახტანგ გორგასალის „მამამძუძის“, საურმაგ სპასპეტის შესახებ, რომელიც პირველი პირი იყო სახელმწიფოში. ასეთივე მდგომარეობა ჩანს ლეონტი მროველის მიხედვითაც, სადაც ფარსმან ქველის „ძუძუმტე“ სპასპეტი ფარნავაზი იხსე-

⁵⁸⁷ ნ. ბერძენიშვილი, საგაზირო, გვ. 36.

⁵⁸⁸ მატთანე ქართლისა, გვ. 305.

⁵⁸⁹ ნ. ბერძენიშვილი, საგაზირო, გვ. 37.

ნიება, რომლის მიმა ფარსმანის „მამამძუძე“ უნდა ყოფილიყო⁵⁹⁰ აღნიშნული ინსტიტუტი წარმოადგინა თავის ნაშრომში თ. ჩხეიძემ და ისიც იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ქართული წყაროების ცხატებშიდან კარგად ჩანს აღმზრდელის, მამამძუძის როლი ქვეყნის მმართველობაში⁵⁹¹. უკანასკნელ ხანს დაისტამბა ასევე გ. მამულიას ნაშრომი, სადაც ავტორი აღნიშნულ ინსტიტუტს ეხება და ასკვნის, რომ „მეფის გარდაცვალების შემთხვევაში უფლისწულის სრულწლოვანებამდე ქვეყნის მართვა-გამგებლობა მამამძუძეს“ ევალებოდა⁵⁹². სამწუხაროდ, არც თ. ჩხეიძე და არც გ. მამულია არ იცნობენ ი. სურგულაძის ნაშრომებს.

დავით აღმაშენებლის ღონისძიებათა ერთი შედეგი „სპასპეტ-მამამძუძის“ ინსტიტუტის ლიკვიდაცია და მის საბირისპიროდ მწიგნობართუხუცესის, „მეფის მამის“ სახელს შექმნა იყო. ამ ინსტიტუტის არსებობა რომ თვით დავითის მეფობის ახლო ხანებამდე გრძელდებოდა, ჩვენი აზრით, „მატიანე ქართლისას“ ერთი ცნობიდან ჩანს. „ვიდრეღა იყო ბაგრატ (ბაგრატ IV, ი. ა.) საბერძნეთს, ითხოვა ლიპარიტ ძე ბაგრატისი, ვიორგი, მეფედ, რათა მოსცენ იგი დედამან მისმან და დიდებულთა მის ქუეყანისათა. მოიყვანეს საყდარსა რუისისასა და ბკურთხეს მეფედ. და მოიყვანეს მზრდელად მისა ლიპარიტ“⁵⁹³ (ხაზი ჩვენია, ი. ა.). აშკარაა, რომ სპასალარი ლიპარიტი ძველი ტრადიციით დაუდგა „მზრდელად“ მცირეწლოვან ვიორგი II-ს. ჩვენ ამ შემთხვევაში ტრადიციის ფიქსაცია გვიანტერესებს და არა ლიპარიტის პოლიტიკური გეგმები.

დავით IV აღმაშენებელს, ცხადია არ შეეძლო ესოდენ მნიშვნელოვანი ფუნქციის დატოვება ამირსპასალარისათვის. ამიტომაც, საფიქრებელია, „მეფის მამობა“ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელს გადაეცა⁵⁹⁴.

რა ფუნქციები ჰქონდა საქართველოს ერთიან სახელმწიფოში ამირსპასალარს? ჩვენ ზემოთ, სათანადო წყაროებისა და ლიტერატურის მოშველიებით, საუბარი გვქონდა საჯინბო-ზარადხანაზე, სასახლის უწყებებზე, რომლებიც სათანადო მოხელეების მეშვეობით ექვემდებარებოდნენ ამირსპასალარს.

⁵⁹⁰ ი. სურგულაძე, ათაბაგობის ინსტიტუტის წარმოშობის საკითხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, თსუ შრომები, ტ. 79, 1959, გვ. 1—18; მისივე, ნარკვევები საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიიდან, ტ. II, თბ., გვ. 28—32.

⁵⁹¹ თ. ჩხეიძე, აღზრდის ინსტიტუტი სასანურ ირანში, თბ., 1979, გვ. 42—43.

⁵⁹² გ. მამულია, კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება, გვ. 67.

⁵⁹³ მატიანე ქართლისა, გვ. 304.

⁵⁹⁴ შდრ. ი. სურგულაძე, ნარკვევები, II, გვ. 32.

ამირსპასალარს, როგორც სამხედრო ხელისუფალს, ექვემდებარებოდნენ ასევე ერისთავები, საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეები, რაჭველებიც საერისთავოებში სამხედრო საქმეს განაგებდნენ. სამხედრო ხელის ბირთვის, „სამეფოსა სპას“ სწორედ საერისთავოებიდან გამოსული ლაშქარი შეადგენდა და ამ ლაშქარს ამირსპასალარი სარდლობდა, როგორც ერისთავთა „უზუცესი“, მთავარი ერისთავი.

ი. ჯგავნიშვილმა ამირსპასალარის განსაგებელში გამოყო „სამეფოსა სპანი“, ყივჩაყთა „მუღმივი“ ჯარი, „სამსახურად“ მყოფი კავკასიის მთიელთა ჯარი და მეფის „მონასპა“, დავით IV აღმაშენებლის დაწესებული⁵⁹⁵. ქალაქთა და ციხეთა მცველი ლაშქარი განსვენებულმა შვედევარმა ასევე ამირსპასალარის სახელოში განიხილა⁵⁹⁶.

შ. მესხიამ დავით IV აღმაშენებლის სამხედრო ღონისძიებებთან დაკავშირებით მიუთითა „მონასპის“ შექმნაზე, ერისთავთა გამოყვანილ ლაშქარზე და ლაშქრის საგანგებო ნაწილზე, რომელიც ქალაქთა და ციხეთა მცველად იყო დაწესებული⁵⁹⁷. საგანგებოდ შეეხო იგი ყივჩაღთა ვადმოსახლების საკითხს⁵⁹⁸.

სამწუხაროდ, არ ჩანს, სად გულისხმობენ ავტორები „ტაძრეულ სპას“, დომენის ლაშქარს. მკაფიოდ არ ჩანს ასევე, გულისხმობენ თუ არა ისინი „მონასპას“ ამირსპასალარის სახელისუფლოში.

ფეიქრობთ, სავსებით სწორია ქ. ჩხატარაიშვილი, როდესაც ტაძრეულსა და ციხე-ქალაქთა მცველ ლაშქარს, სათანადო წყაროზე მითითებით, აკუთვნებს მსახურთუხუცესს⁵⁹⁹. ამ საკითხს მსახურთუხუცესის სახელოსთან დაკავშირებით განვიხილავთ.

რაც შეეხება დავით IV აღმაშენებლის გვარდიას, „მონასპას“, რომელსაც ბიზანტიაში ალექსი I კომნინოსის ჩამოყალიბებული „არქონტოპულების“ კორპუსი⁶⁰⁰ და სელჩუკებთან „ლოლაშთა“ კორპუსი⁶⁰¹ შეესაბამება, ძალზე საეჭვოა ისიც ამირსპასალარის სახელოში ყოფილიყო. ნიშანდობლივია, რომ დამოწმებულია ცალკე სახელო

⁵⁹⁵ ი. ჯგავნიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I. გვ. 145—146.

⁵⁹⁶ იქვე, გვ. 145.

⁵⁹⁷ შ. მესხია, ძღვეთა საკვირველი, გვ. 37—38.

⁵⁹⁸ იქვე, გვ. 38—43; რ. შეტრეველი, დავით აღმაშენებელი, გვ. 63—71.

⁵⁹⁹ ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები გვ. 58.

⁶⁰⁰ Анна Комнина, Алекснада, М., 1965, გვ. 216, ქ. ჩხატარაიშვილი, უცხოელები XII საუკუნის საქართველოს ლაშქარში, საქართველო რუსთაველის ხანაში, გვ. 164.

⁶⁰¹ ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო. გვ. 157.

„მონათუხუცესისა“. ეს საკითხი „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით განიხილა ი. სურგულაძემ და აღნიშნა: „მონათუხუცესი მხოლოდ (ვეფხისტყაოსანში) გვხვდება“⁶⁰². უნდა აღინიშნოს, რომ ამ სახეობის მცენარეებს ვახუშტი, რომელიც მიუთითებს, რომ „მონათუხუცესისა კელისა იყვნენ ყოველნი როქის სპანი“⁶⁰³. ამ ცნობიდან თითქოს ისე გამოდის, რომ „როქის სპა“ და „მონასპა“ ერთი და იგივე ყოფილა. ასევე ჩანს თითქოს ვახუშტის სხვა მონაცემით: „ხოლო ლაშქართა წესნი აქუნდათ: მეფეთა ჰყვა როქითა, რაოდენი ძალ-ედვა, სპანი მცველად თესად, ვითარცა იტყვის შირიანისასა და აღმაშენებლისასა მათასა (60000) მარადის მცველად მისად, და დავითთასა, არღარა განიყოფოდა საჭურჭლე სპათა ზედა, და პატივი ამათი იყო სხუა“⁶⁰⁴.

შეუძლებელია 60000-იანი „როქის სპა“ ამირსპასალარის ხელმძღვანელობის გარეშე დარჩენილიყო. ჩვენი აზრით, ვახუშტის არეული აქვს „მარადის მცველი“ 60000-იანი კორპუსი დავითის 5000-იან „მონასპაში“, რომელიც შესაძლებელია ასევე ფულად სარგოზე („როქი“) იყო. მონათუხუცესი სწორედ მეფის „მონასპის“ მეთაური უნდა ყოფილიყო და არა 60000 მცველი ჯარისა. ამაზე მიგვიითითებს ამ სამხედრო მოხელის სახელწოდებაც.

ამდენად, „ტაძრეული სპა“ და ციხე-ქალაქთა გარნიზონები (მუდმივი) არ შედიოდნენ ამირსპასალარის სახელოში და მსახურთუხუცესს ექვემდებარებოდნენ. საუბარია, ცხადია სამეფო ციხე-ქალაქებზე. ასევე, ჩვენი აზრით, არ ექვემდებარებოდა ამირსპასალარს მეფის „მონასპა“.

ამირსპასალარის სახელოში, ამდენად, შედიოდა „საქვეყნო ლაშქარი“ და „როქის სპა“, ასევე რა თქმა უნდა, ყივჩაღთა ლაშქარი მათი გადმოსახლების შემდეგ.

სამეფო ლაშქარის ძირითად ბირთვს წარმოადგენდა „ადგილობრივი, ქართული ლაშქარი“⁶⁰⁵, რომელიც ერისთავთა „ქუეშე“ იყო დაწესებული. ბუნებრივია, იგივე კონტიგენტი შეადგენდა ამირსპასალარის სახელოს ძირითად ბირთვსაც.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ ცნობით „ლაშქრობაჲ და ლაშქრობის ვეზირობა ამირსპასალარის კელთ არის. მას წინათ არავინ იტყვს, რაჲ ვეზირობა იყოს“⁶⁰⁶. იმავე ძეგლის მიხედვით: „ამირსპასა-

⁶⁰² ი. სურგულაძე, სახელმწიფოსა და სამართლის საკითხები „ვეფხისტყაოსნის“, მიხედვით, გვ. 165—166.

⁶⁰³ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 21.

⁶⁰⁴ იქვე გვ. 18.

⁶⁰⁵ იხ. რ. მეტრეველი, დავით აღმაშენებელი, გვ. 74.

⁶⁰⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 86.

ლარი საბატიო ვეზირი არის და თავადი ლაშქართა და უმინოდ ქვეყანა არ გაიცემის, არცა ვინ სამამულოდ შეიწყალების⁶⁰⁷

ამ ცნობიდან გამომდინარეობს, რომ ლაშქრობის თავიდან აშორების სპასალარის პრივილეგიაა და მისი მონაწილეობის გარეშე ქვეყნის „გაცემა“ და „სამამულო“ შეწყალება არაა წესი. ციტირებული ცნობიდან ისიც საესებით აშკარად დგინდება, რომ „ქვეყნის გაცემის“ და „სამამულო შეწყალების“ საკითხი „ვეზირობაზე“, სამეფო თათბირზე, სახელმწიფო საბჭოს სხდომაზე წყდებოდა.

ი. ჯავახიშვილს აღნიშნული აქვს, რომ „ლაშქარ-ნადირობის საქმე მამულზე იყო დამოკიდებული და რომ ქვეყნის გაცემით და წყალობით დიდმნიშვნელოვანი საქმე არ შეფერხებულიყო, ამირსპასალარის დაკითხვა იყო საჭირო“⁶⁰⁸. განსვენებული მკვლევარის ეს დასკვნა უდავოდ სწორია, მაგრამ მას არ დაუსვამს საკითხი, საიდან, მიწის რომელი ფონდიდან ხდებოდა სამხედრო საქმესთან ესოდენ მჭიდროდ დაკავშირებული „სამამულო შეწყალება“.

თუ შეწყალება ძირითადად სამეფო დომენიდან ხდებოდა, ვფიქრობთ უფრო უპრიანი იქნებოდა ამის შესახებ დათათბირებოდნენ პირველ რიგში მანდატურთუხუცესს, რომელიც აღმინისტრაციულად განაგებდა დომენს, შემდეგ მსახურთუხუცესს, რომელიც სარდლობდა დომენის ლაშქარს და ბოლოსდაბოლოს თვით მწიგნობართუხუცესს, რომელიც „ყოველი საურავის“ წესით სამეფო სახლსაც, მის საქონებელსაც მურავებოდა.

ცხადია, რომ აქ საუბარი შეეხება სახელმწიფო ტერიტორიის, რომელიც მეფეს სამართლის საჯარო საწყისის საფუძველზე ვკუთვნოდა და რომელსაც ერისთავები განაგებდნენ, საიდანაც გამოსდიოდა ამირსპასალარის ხელქვეითი ლაშქარი, ერისთავთა „ქუეშე დაწესებული“ საქვეყნო, „სამეფო სპა“. მეფის დომენიდან, რომელიც მას სამართლის კერძო საწყისის საფუძველზე ვკუთვნოდა, მამულის გაცემა არ შეიძლებოდა ყოფილიყო ამირსპასალარის კომპეტენციაში.

ამირსპასალარის „სათათბირო“ იყო მიწის ის ფონდი, რომელიც წესრიგდებოდა სამართლის საჯარო საწყისის საფუძველზე.

ამირსპასალარის სახელის დიდმა მნიშვნელობამ ერთხანს წარმოშვა მცდარი თვალსაზრისი ამ კელის მფლობელების განსაკუთრებული პრეროგატივების შესახებ თამარის მეფობაში. ჯერ კიდევ ი. ჯავახიშვილმა მიუთითა, რომ ამირსპასალარი მეფის, როგორც უმადლესი მთავარსარდლის მიერ იყო შეზღუდული⁶⁰⁹. შ. მესხიამ

⁶⁰⁷ იქვე, გვ. 96.

⁶⁰⁸ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, I, გვ. 150.

⁶⁰⁹ იქვე, გვ. 142.

ვრცლად შეისწავლა ეს საკითხი და მივიდა საესკებით დასაბუთებულ დასკვნამდე, რომ ამირსპასალარი ემორჩილებოდა სარდლების დასაბუთებულ საზრისით არა მარტო მეფეს, არამედ თამარის მეფობაზეც. ამირსპასალარს დამოუკიდებელი (ცხადია, თუ იგი აჯანყებული არ იყო) არ შეეძლო ლაშქრის შეყრა ან სხვა რაიმე მნიშვნელოვანი ღონისძიების გატარება⁶¹⁰.

ჩვენს ისტორიოგრაფიაში მითითებულია, რომ ამირსპასალარის სახელს პირველობისათვის ებრძოდა მწიგნობართუხუცესს და XIII საუკუნეში კიდევ მიაღწია ამას⁶¹¹. ვფიქრობთ, ეს ლოგიკური შედეგი იყო სამამულო სისტემის განვითარების ტენდენციებისა და საგარეო ვითარებისა. ამასთან, გადაჭარბებულად გვეჩვენება ი. სურგულაძის დასკვნა, თითქოს ჭყონდიდელის წინააღმდეგ ბრძოლა მეფის დასასუსტებლად სჭირდებოდათ ათაბაგებს⁶¹², რომლებიც უმეტესად ამირსპასალარებიც იყვნენ XIII საუკუნეში. საეჭვოა, ძლიერი სამეფო ხელისუფლება ჭყონდილობაზე ყოფილიყო მხოლოდ დამოკიდებული. მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის სახელს შექმნა იყო მეფის სიძლიერის შედეგი, ხოლო მეფის ხელისუფლების დასუსტების შეჩერება, ცხადია არ შეეძლო ჭყონდიდელს. თვით ჭყონდიდელს ორისამი ეპარქიის გარდა არაერთი რეალური დასაყრდენი არ გააჩნდა. ასეთს მისთვის მეფე წარმოადგენდა და არა პირიქით, როგორც ი. სურგულაძე მიიჩნევს.

XIII საუკუნის დამდეგს, როგორც ცნობილია, ჩამოყალიბდა ათაბაგის სახელო. ი. ჯავახიშვილი მას უცხოეთიდან შეთვისებულად, შემთხვევით შემოღებულად მიიჩნევდა⁶¹³. ამ სახელოს შემოღება მკვლევარმა „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტზე დაყრდნობით, ზაქარია მხარგრძელის სიკვდილს დაუკავშირა. ასევე ფიქრობს ი. სურგულაძე, რომელმაც საგანგებოდ განიხილა ეს საკითხი⁶¹⁴. აღნიშნული ფორმულირება შესულია „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ III ტომშიც. იქაც ეს მოვლენა ზაქარია მხარგრძელის გარდაცვალებას უკავშირდება და თვით ინსტიტუტი ხელოვნური გზით შემოტანილია და მიჩნეული⁶¹⁵.

სადღეისოდ აღარ შეიძლება იმ მოსაზრების გაზიარება, რომ ივანე მხარგრძელმა ათაბაგობა ზაქარია მანდატურთუხუცეს-ამირსპა-

⁶¹⁰ შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 303—308.

⁶¹¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია XIII—XIV სს. (კონსტანტინეპოლის), საქართველოს ისტორიის საკითხები, II, გვ. 59—60.

⁶¹² ი. სურგულაძე, ნარკვევები, II, გვ. 49.

⁶¹³ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I გვ. 179.

⁶¹⁴ ი. სურგულაძე, ნარკვევები, II, გვ. 36.

⁶¹⁵ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 358.

სალარის გარდაცვალების შემდეგ მიიღო. თამარი 1207 წელს ვაზა-
ლაიცივალა, ხოლო ზაქარია 1212 წელს. „ისტორიათა და აზმათა“
მთელი კუბიური, სადაც თამარისა და ივანე მხარგრძელის
მოტანილი ათაბაგობის ბოძების თაობაზე, ანაქრონიზმს წარმოადგენს.
აშკარაა, რომ ივანე მხარგრძელს ათაბაგობა ებოძა თამარის სიცოცხ-
ლეშივე, არაუგვიანეს 1207 წლისა⁶¹⁶ და ამ დროს მისი ძმა ცოცხალი
იყო. ლაშა ვიორგის დროინდელი მემატთანე ლაშა ვიორგის მეფობის
პირველ წლებში ზაქარია მანდატურთუნუცეს-ამირსპასალარს და ივა-
ნე ათაბაგს ასახელებს⁶¹⁷.

XIII საუკუნის დასაწყისში იხსენიება კიდევ ერთი ათაბაგი,
ივანე ახალციხელი. „ისტორიათა და აზმათა“ ცნობით: „მეფემან
(თამარ. ი. ა.) აიღო და მიითულა კარი და დაუტევა კარის მცველად
ახალციხელი ივანე და აჩინა მონაპირედ და უბოძა ათაბაგობა და
ამირთა-ამირაობა... ივანესვე უბოძა კარული და მისი ქვეყანა“⁶¹⁸.

აღნიშნულ ტექსტში მოხსენიებულ „უბოძა ათაბაგობა“-ს კ. კეკე-
ლიძე და ი. სურგულაძე „ეჯიბობის“ ბოძებად აღიარებდნენ, რაც
არაა დამაჯერებელი⁶¹⁹. ტექსტში არის სხვა შეუსაბამოზანიც. „კარუ-
ლი“ ქვეყანა, ბ. ინგოროყვა⁶²⁰ და რ. კიკნაძე⁶²¹ საესებით მართებუ-
ლად მიიჩნიეს „კენროლად“.

ორი ათაბაგის არსებობის ასახსნელად გარკვეული მოსაზრებებია
გამოთქმული. კ. კეკელიძემ და ი. სურგულაძემ ივანე ახალციხელი
„ეჯიბად“ მიიჩნიეს. რ. მეტრეველი ფიქრობს, რომ შესაძლებელია
ათაბაგობა 1212 წლამდეც (ამ წელს გაათაბაგებულად მიიჩნეეს იგი
ივანე მხარგრძელს) არსებობდა სხვა შინაარსით⁶²². რ. კიკნაძის აზრით,
ათაბაგი არა მხოლოდ უფლისწულის აღმზღელს, არამედ პროვინციის
მმართველსაც ნიშნავდა⁶²³. სათანადო გამოკვლევებიდან მართლაც
ჩანს, რომ ათაბაგის სახელო შეიძლებოდა ორივე ამ მნიშვნელობით

⁶¹⁶ იხ. გ. ოთხმეზური, უხუცესი ვაზირები, გვ. 126.

⁶¹⁷ ლაშა ვიორგის დროინდელი მემატთანე, გვ. 370.

⁶¹⁸ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღოანი, გვ. 92.

⁶¹⁹ კ. კეკელიძე, ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღოანი, გვ. 37—38; ი.
სურგულაძე, ნარკვევები, II, გვ. 32—33.

⁶²⁰ ბ. ინგოროყვა, ვიორგიმერჩულე, თბ., 1954, გვ. 542.

⁶²¹ რ. კიკნაძე, ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორიანი და აზმანი შარა-
ვანდეღოანი“, გვ. 59—60.

⁶²² რ. მეტრეველი, გერმანელი მეცნიერი-საქართველოს ისტორიის მკვლევ-
არი, ცისკარი, 1973, № 5, გვ. 122.

⁶²³ რ. კიკნაძე, ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორიანი და აზმანი შარა-
ვანდეღოანი“, გვ. 60.

გვეტონდა⁶²⁴. ასე რომ ივანე მხარგრძელისა და ივანე ახალციხელის ათაბაგობა არ უნდა იყოს წინააღმდეგობაში. ივანე ქვეყნულ უფლისწულის ათაბაგი, ე. ი. ფაქტობრივად სამეფო ათაბაგი ივანე ახალციხელი საუფლისწულო ოლქის ათაბაგი.

ივანე ახალციხელის ათაბაგობა კარის აღებასთან და მის იქ ამირთამირად დანიშვნასთანაა დაკავშირებული. ეს კი 1206 წელს მოხდა⁶²⁵. გამორიცხული არაა, რომ ამ დროს ივანე მხარგრძელი უკვე იყო ათაბაგი. აუცილებელი არაა ივანე ახალციხელის გაათაბაგება მაინცდამაინც ივანე მხარგრძელზე ადრე ვივარაუდოთ, თუმცა ეს ორი კელი განსხვავებულია.

ივანე მხარგრძელს უფლისწულის აღმზრდელის, ათაბაგის სახელო ვეტირობით დავით სოსლანის გარდაცვალების — 1205 წლის⁶²⁶ შემდეგ უნდა მიეღო და გასაგები მიზეზების გამო 1207 წლამდე. საუბრით დასაშვებია, რომ ის პირველი მფლობელი იყო ამ ტიტულისა. კარის აღება ხომ 1206 წელს მოხდა.

1205—1212 წლებში, ყოფილი მსახურთუხუცესი ივანე მხარგრძელი მხოლოდ ათაბაგი იყო, ხოლო ზაქარიას გარდაცვალების შემდეგ ათაბაგ-ამირსპასალარი. ამის შემდეგ, თითქმის ყველა, ვისაც კი სამეფოს ათაბაგის კელი ჰქონია, იმავე დროს ამირსპასალარიც იყო. ჯერჯერობით მოღწეულ წყაროებში გვაქვს მხოლოდ ერთი შემთხვევა, რომ ათაბაგის სახელოს მატარებელი იმავე დროს ამირსპასალარიც არ იყო. ასეთი იყო ტარსაიჭ ორბელი⁶²⁷. უკანასკნელ ხანს რ. კიკნაძემ მოსაზრება გამოთქვა, რომ ტარსაიჭი სომხეთის ათაბაგი იყო⁶²⁸. ეს მართლაც ასეა, მაგრამ მას უბოძეს განსაგებლად „ვიდრე ტფილისით, ანით და კარით“, ასევე გასაზრდელად მეფის შვილები დავითი და მანოელი⁶²⁹. ცხადია, რომ ამ დროისათვის „სომხეთის“ ათაბაგობა სამეფოს ათაბაგობას უდრის⁶³⁰.

⁶²⁴ Р. А. Гусенинов, Институт атабеков, Палестинский сборник, вып. 15 (78), М., 1966; ნ. შენგელია, სელჩუკები და საქართველო, გვ. 126; ვ. გაბაშვილი, საქართველო და თურქული სამყარო XIII ს-ში, აღმოსავლური ფილოლოგია, II, თბ., 1973, გვ. 94.

⁶²⁵ რ. კიკნაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 58.

⁶²⁶ ქ. ოდიშელი, მცირე ქრონიკები, გვ. 93.

⁶²⁷ ი. ჭავჭავაძე, ქართველი ერის ისტორია, III, გვ. 226; ნ. ბერძენიშვილი, ეპიზოდი ფეოდალურ სოციალურ სამამულო ბრძოლის ისტორიიდან XIII ს. საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 111.

⁶²⁸ Р. К. Кикинадзе, Очерки по источниковедению истории Грузии, Тб., 1980, с. 157.

⁶²⁹ სტეფანოს ორბელიანის ძველი ქართული თარგმანები, გვ. 104.

⁶³⁰ ი. სურგულაძე, ნარკვევები, II, გვ. 269.

ნიშანდობლივია, რომ სამეფოს ათაბაგისა და სამეფო პაროიკ-ციის ათაბაგის გარდა წყაროში დამოწმებულია ასევე „ავაგის სახლის ათაბაგი“. ცნობილი სადღუნ მაჰკანაბერდელი, სანამ სამეფოს ათაბაგ-ამირსპასალარი გახდებოდა, ნორადუზის წარწერაში „ავაგის სახლის“ ათაბაგად იხსენიება⁶³¹.

ამრიგად, უმეტეს შემთხვევაში ათაბაგობა და ამირსპასალარობა XIII საუკუნეში გაერთიანებული იყო. ასეთად ჩანს ივანე აბულეთისძეც, რომელიც მცირე ხანს უნდა ყოფილიყო ათაბაგ-ამირსპასალარი დემეტრე II-ის დროს⁶³².

სადღეისოდ ძნელია გავიზიაროთ მოსაზრება, თითქოს ათაბაგობა შემთხვევითი შემოღებული, ხელოვნურად დანერგული სახელო იყო. შეუძლებელია იმის კატეგორიული ჭტკიცება, რომ ათაბაგობა უცხოური, ქართული სინამდვილისათვის შეუფერებელი ჩანდა. სახელო, რომელმაც ესოდენი გავლენა მოიბოვა XIII საუკუნის საქართველოში და ნელ-ნელა მწიგნობართუხუცესსაც წყალი შეუყენა, არ შეიძლება სრულიად უმიზნოდ შემოღებულად ჩაითვალოს. ამასთან, როგორც ჩანს, სამხედრო ხელისუფლის „მამამჭუძუობის“ პრაქტიკა ძალზე ხანგრძლივი იყო საქართველოში. ათაბაგობის შემოღებას საკმაოდ ჩქარა უნდა გამოეცოცხლებინა სათანადო ტრადიციები.

ათაბაგობის შემოღებით და მისი ამირსპასალარობასთან ფაქტობრივი შეერთებით, ჩვენი აზრით აღდგა უძველესი ტრადიცია „სპასპეტ-მამამჭუძისა“. საქართველოს მეფეს ერთბაშად „ორი მამა“ გაუნდა მწიგნობართუხუცესისა და ათაბაგ-ამირსპასალარის სახით. ცხადია, დროთა განმავლობაში სასწორი იმ „მამის“ მხარეს უნდა გადახრილიყო, რომელსაც ძლიერი რეალური დასაყრდენი გაიჩნდა. სამეფო ხელისუფლების დასუსტების შემთხვევაში ასეთს ათაბაგ-ამირსპასალარი წარმოადგენდა.

მიუხედავად შემოთქმულისა, ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის იერარქიული უპირატესობა მაინც ხაზგასმულია „მეფის კურთხევის წესითაც“ და „ხელმწიფის კარის გარიგებითაც“. გარდა ამისა, ათაბაგ-ამირსპასალარი ავავ მხარგრძელი, როგორც წესი, მანდატურთუხუცეს შანშეს შემდეგ იხსენიება წყაროებში.

⁶³¹ Л. О. Б а з з я н, Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII—XIV веках, М., 1969, с. 134.

⁶³² ა. შ ა ნ ი ძ ე, ვ. ც ი ს კ ა რ ი შ ვ ი ლ ი, ბარანს ციხის წარწერა, თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, საიუბილეო, თბ., 1968, გვ. 24—25; პ. მ უ რ ა დ ი ა ნ ი, ქართული წარწერანი სომხეთისანი, ერევანი, 1977, გვ. 287 (სომხ. ენაზე).

ათაბაგ-ამირსპასალარის უპირატესობა მხოლოდ XIII საუკუნის 60-იანი წლებიდანაა აღიარებული, როდესაც ამ კვლს ილხანის კარის კრეატურები ლეზულობენ და დასაყრდენი ჰყავთ უცხო ძალის ხაზით. ამ დროიდან აღმოსავლეთ საქართველოს სამეფო კარზე აღარც ხანს მწიგნობართუხუცეს-ჰყონდიდელი.

ამდენად, თუჩისი იმის შესახებ, რომ ათაბაგ-ამირსპასალარმა XIII საუკუნეში პირველობა ჩამოართვა მწიგნობართუხუცესს, ძირითადად სწორია, მაგრამ ეს უნდა მომხდარიყო ამ საუკუნის 60-იანი წლებიდან, უცხო ძალის აქტიური მონაწილეობით⁶³³.

ათაბაგის საკითხთან დაკავშირებით, ორიოდე სიტყვა უნდა ითქვას გუნია-ყალის ცნობილ წარწერაზე. ეს წარწერა ნამდვილად არ უნდა იყოს „ვაზირთა სიის“ შემცველი და ამ მხრივ მასზე დამყარება მხოლოდ გაუგებრობებისა და სამწუხარო შეცდომების წყარო შეიძლება გახდეს. რატომღაც ყურადღება არ ექცევა იმ ფაქტს, რომ თუ ვინმე „ვაჩე“ მსახურთუხუცესია (საეჭვოა იგი როდისმე მსახურთუხუცესი ყოფილიყო), ეს შეიძლება მომხდარიყო მხოლოდ ივანე მხარგრძელის გაათაბაგების შემდეგ. ასეც ფიქრობს გ. ოთხმე-ზური⁶³⁴. ამასთან გაუგებარია, რატომ არ იხსენიება ძეგლში ათაბაგი. თუ ეს კელი ათაბაგობის შემოღებამდე დაიდგა, მსახურთუხუცესად იქ ივანე მხარგრძელი უნდა იყოს მოხსენიებული და არა „ვაჩე“. ხოლო თუ ეს ძეგლი ათაბაგობის შემოღების შემდეგ შეიქმნა, საუფლისწულო მამულში აღმართულ კელში უფლისწულის ათაბაგი, მისი „მეურვე-რეგენტი“⁶³⁵ უნდა იყოს მოხსენიებული. ათაბაგობა ივანე მხარგრძელს განსაზღვრულად და არა დასამცრობად ებოძა. შეუძლებელია „ვაზირთა სიაში“ ის არ ყოფილიყო. არ არის კი იმიტომ, რომ გუნია-ყალის კელი არ წარმოადგენს „ვაზირთა სიის“⁶³⁶.

მეჭურჭლეთუხუცესი

მეჭურჭლეთუხუცესი თავისი ხელქვეითი შტატის მეშვეობით განაგებდა „საჭურჭლის“ უწყებას, რომელზედაც ჩვენ ზემოთ გვეჩვენა საუბარი. სათანადო მონაცემების განხილვამ მიგვიყვანა იმ დასკვნამდე, რომ მეჭურჭლეთუხუცესი არ ყოფილა „სახელმწიფოს ფინანსთა მინისტრი“, რადგან არ არსებულა ცალკე სახელმწიფო და ცალკე სამეფო ხაზინა⁶³⁷. ამასთან, ადგილობრივ მმართველობაში მეჭურ-

⁶³³ შ. მ. მ. ს. ხ. ი. ა., საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 78.

⁶³⁴ გ. ოთხმეზური, უხუცესი ვაზირები, გვ. 125.

⁶³⁵ იქვე, გვ. 126.

⁶³⁶ შ. მ. მ. ს. ხ. ი. ა., საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 63.

⁶³⁷ შტრ. ი. სურგულაძე, ნარკვევები, III, გვ. 188.

მლეთუხუცესის განსაგებელი იყო მხოლოდ სამეფო ქალაქების ადმინისტრაცია და მეფის „საეაჭრო“, მეფის ვაჭრები. გარდა ამისა, „ხელმწიფის კარის გარიგების“ მიხედვით, მეჭურჭლეთუხუცესს „ქრთამისა და საურავის“, „სასაურავოს“ უფლებაც ჰქონდა უფლება უეჭველია გამოძინარეობს მისი ვაზირობიდან, სახელმწიფოს საბჭოს წევრობიდან. „კარის გარიგების“ მიხედვით ხომ მეჭურჭლეთუხუცესი „დიდი არის ... ათაბაგობის დაწყებამდე მეოთხე ვეზირი იყო“⁶³⁹. მეჭურჭლეთუხუცესის, სხვა ვაზირებისა და „მოურავების“ „საურავის“ საკითხს საგანგებოდაც განვიხილავთ.

ამდენად, მეჭურჭლეთუხუცესს ექვემდებარებოდა „საჭურჭლე“, სალაროში მოთავსებული „შეკრული განაქულობა“, საღვინეში დაცული ძვირფასი ჭურჭელი, სამეფო ქალაქების ადმინისტრაცია. უეჭველად უნდა დაეასკვნათ, რომ მეჭურჭლეთუხუცესი სამეფო სახლის მოხელე იყო და სახელმწიფო, საჯარო საწყისის მატარებელი მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც მეფე იღვა საჯარო ხელისუფლების სათავეში. ასე გვესახება ჩვენ მეჭურჭლეთუხუცესის ფუნქციები და კომპეტენცია.

მართალია, უშუალოდ მეჭურჭლეთუხუცესის ფუნქციებს ეს არ შეეხება, მაგრამ საჭიროდ მიგვაჩნია კვლავ დავუბრუნდეთ მეჭურჭლეთუხუცესს ყუთლუ-არსლანის სოციალურ ვინაობას, საამისო მონაცემებს.

როგორც ცნობილია, მკვლევართა ერთი ნაწილის მიერ ყუთლუ-არსლანი მიჩნეულია დაბალი სოციალური წრეებიდან, ვაჭარ-ფინანსისტებიდან აღზევებულ „უგვარო“ პირად⁶⁴⁰, ხოლო მეორე ნაწილის მიერ დიდგვაროვან ფეოდალად⁶⁴¹. საკამათოა ყუთლუ-არსლანის პრო-

⁶³⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 86.

⁶⁴⁰ იქვე.

⁶⁴¹ ი. ჭ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 155—186; ა. კ ი ე ვ ი ძ ე, საქართველო XII საუკუნეში, თსუ შრომები, IX, თბ., 1939, გვ. 167; ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა, თამარ მეფე, თბ., 1942, გვ. 15—17; И. П. Петрушевский, Городская жизнь в государстве хулагуидов, Советское востоковедение, IV, 1948, გვ. 97; ს. ჭ ა ნ ა შ ი ა, საქართველოს ისტორია უძველესი დროიდან მე-13 ს.მდე, შრომები, ტ. II, თბ., 1952, გვ. 428; Ш. А. Месхия, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959, გვ. 87; მ ი ს ი ე ვ ე, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ., 1962, გვ. 107; ვ. ა ბ ა შ მ ა ძ ე, ნარკვევები საქართველოს პოლიტიკურ მოძღვრებათა ისტორიიდან, თბ., 1969, გვ. 368—450; რ. მ ე ტ რ ე ვ ე ლ ი, შინაელაშობრივი ბრძოლა ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1973, გვ. 138—170; გ. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგადი საკითხი, თბ., 1973, გვ. 93—96 და მრავალი სხვა.

⁶⁴² საქართველოს ისტორია, I, თბ. 1958; გვ. 197; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 176—198; გ. ს ო ს ე ლ ი ა, ყუთლუ არ-

გრამის შეფასების და თვით მისი შინაარსის საკითხიც⁶⁴² უფლებამ
ვიტოვებთ სათანადო აღვილას კვლავ შევეხოთ ყუთლუ-არსლანის
პროგრამას. აქ კი მის სოციალურ ვინაობაზე ვისაუბრებთ.

ჩვენ ადრეც გვექონდა საშუალება საკმაოდ ვრცლად შევეხებო-
დით ყუთლუ-არსლანის სოციალური ვინაობის საკითხს და აღგვენიშ-
ნა, რომ არ უნდა იყვნენ სწორი ის მკვლევარები, რომლებიც ყუთლუ-
არსლანს დაბალი ფენებიდან აღზევებულად მიიჩნევენ⁶⁴³. ამჯერად
საშუალება გვაქვს ზოგიერთი ახალი არგუმენტიც მოვიტანოთ საამი-
სოდ.

ყუთლუ-არსლანის დაბალი სოციალური ფენებიდან წარმომავლო-
ბის უმნიშვნელოვანეს და შეიძლება ითქვას, ერთადერთ სერიოზულ
არგუმენტად ი. ჯავახიშვილმა მისი „ბიჭად“ მოხსენიება მოიტანა და
დაასკვნა, რომ ასეთად წოდებული პირი „შეუძლებელია ... დიდგვარი-
ანი აზნაური ყოფილიყო“⁶⁴⁴. „ბიჭი“, როგორც მიუთითა ვანსე-
ნებულმა მკვლევარმა, ძველ საქართველოში „ბუშს“, უკანონო შეიღს
აღნიშნავდა, ხოლო „ბიჭი“ დიდგვარიანი აზნაურისათვის არ შეიძ-
ლებოდა ეწოდებინათ⁶⁴⁵. ამასვე დაუკავშირა მან კონტექსტში მო-
ხსენიებული „ჯორიც“⁶⁴⁶.

ჩვენს ნაშრომში აღნიშნული გვექონდა, რომ ისტორიკოსი არ
უწოდებს ყუთლუ-არსლანს „ბიჭს“, არამედ მხოლოდ აღარებს მის
შოქმედებას „ბიჭისას“ („ვითარ მისცემს ბიჭთა გონებისა მზაკუარე-
ბა“)⁶⁴⁷.

ყუთლუ-არსლანის „ბიჭად“ და „ჯორად“ მოხსენიების საკითხს
უკანასკნელ ხანს შევეხო გ. მჭედლიძე, რომელიც ფიქრობს, რომ
ყუთლუს „ჯორად“ წოდება „ორი სხვადასხვა რელიგიური რწმენის

სლანის დასის პოლიტიკური პროგრამის შესახებ, სოხუმის პედინსტიტუტის შრომები,
X—XI, 1958, გვ. 67—99; ბ. ი ნ გ რ ი ყ ვ ა, რუსთველიანის ეპილოგი, თბზ., I,
გვ. 596—601; ნ. შ ი ი ა შ ვ ი ლ ი, თორელთა ფეოდალური სახლის ისტორია და
შოთა რუსთაველი, შოთა რუსთაველი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, თბ., 1966,
გვ. 67; ბ. რ ა ტ ი ა ნ ი, ქართული ისტორიოგრაფიის პრობლემები მარქსისტულ-
ლენინური მოძღვრების შუქზე, I, თბ., 1976, გვ. 103; საქართველოს ისტორიის ნარ-
კვევები, III, გვ. 309.

⁶⁴² იხ. ი. ა ნ თ ე ლ ა ვ ა, XI—XV საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-
პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 182—183. იქვე ბიბლიოგრაფია.

⁶⁴³ იქვე, გვ. 193—207.

⁶⁴⁴ ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ.
159.

⁶⁴⁵ იქვე.

⁶⁴⁶ იქვე.

⁶⁴⁷ ი. ა ნ თ ე ლ ა ვ ა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკუ-
რი ისტორიის საკითხები, გვ. 200.

მქონე მშობელის შვილობას⁶⁴⁸ უნდა ნიშნავდეს⁶⁴⁹. ამავე მკვლევარის აზრით, „ჩვენ არ მოგვებოვება მისალა, რომლის მიხედვითაც, მკვლევარმა ძლო დაბეჯითებით გვეთქვა, რომ „ბიჭი“ მეთორმეტე ასაკის მშობლებს „ბუშს“ ნიშნავდა. ეს მისი გვიან შექმნილი მნიშვნელობა უნდა იყოს“⁶⁴⁹. არც ერთი ეს მოსაზრება სწორი არაა. „ბიჭი“ „დიდი სჯულისკანონის“ მიხედვით არის სიბიჭ⁶⁵⁰. რაც შეეხება „ჯორს“, მისი სოციალური თუ რელიგიური მნიშვნელობით გაგება ჩვენ საკითხის ხელოვნურ ვართულებად გვეჩვენება.

როგორც ღვინდება, „ბიჭიც“ და „ჯორიც“ „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტში ნახმარია არა ყუთლუ-არსლანის სოციალური წარმომოხბის თუ რელიგიური კუთვნილების გამოსახატავად, არამედ მისი მოქმედების, მისი გამოსვლის დასახასიათებლად.

„ისტორიათა და აზმათა“ აღდგენილ ტექსტში ჩვენთვის საინტერესო აღვილი ასეა მოცემული: „ყუთლუ-არსლან, ცხოვარმან ჯორის სახე [დ] ორ ბუნებისა მყოფელმან, ვითარ მისცემს ბიჭთა გონებისა მზაკუარება, მომღებელმან წესსა რასამე სპარსთა განაგისსა“⁶⁵¹.

მოტანილი ტექსტი ჩვენ ასე გვესმის: ყუთლუ-არსლანმა, რომელიც ცხვარივით უწყინარი ჩანდა⁶⁵², ჯორის მსგავსად ორი ბუნება (ე. ი. ორგულობა) გამოიჩინა, როგორც ბიჭებს გონების მზაკუარება „მისცემს“. „ვითარ მისცემს ბიჭთა გონებისა მზაკუარება“ ფაქტიურად „ჯორის სახედ ორ ბუნებას“ განმარტავს.

საფიქრებელია, რომ ამ კონტექსტში არაა საუბარი არც უკანონო შვილობაზე და არც სხვადასხვა რელიგიურ წარმომოხბაზე. „ორგულობა“, „ჯორის სახედ ბუნების“ გამომყდავენება ისტორიკოსს „ბიჭთა გონებისა მზაკუარების“ შესაფერ საქმედ მიანჩია და ამიტომაც აღარებს მათ ყუთლუ-არსლანს, რომელსაც ჩანს, ყველასათვის მოულოდნელად „მზაკურული“ გეგმა წამოუყენებია.

„ბიჭის“ და საერთოდ მთელი კონტექსტის შემომოტანილ გაგებას აღასტურებს „ვისრამიანში“ დამოწმებული ტერმინი „ბიჭობა“, „სიბიჭე“. ამ ტერმინს ნ. შარი განმარტავს, როგორც „მზაკურობას“ — «коварство» ასეა ეს დადასტურებული შემდეგ აღვილას: „შაჰინშას

⁶⁴⁸ გ. მკვლევარი, ეტიუდი რუსთაველის ეპოქის საქართველოს ისტორიიდან, განთილი, № 6, 1977, გვ. 174.

⁶⁴⁹ იქვე.

⁶⁵⁰ დიდი სჯულისკანონი, გვ. 584.

⁶⁵¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთანი, გვ. 30—31.

⁶⁵² ისევე ესმის ეს მონაკვეთი ი. ჯავახიშვილს, იხ. ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 160.

რა ვისის ქმა [ესმას], გაეხარნეს, მისი ს ი ბ ი ჭ ე და ილათი არ იცო-
და⁶⁵³.

„შზაკვრობა“ (коварство), როგორც ჩანს, ვარკვეულ წიგნებს „ბიჭების“ დამახასიათებელ ნიშნად, მათ საკადრის საქმედ მიაჩნდათ და ამას „ბიჭობას“, „სიბიჭვეს“ ეძახდნენ. ცხადი უნდა იყოს, რომ ყუთლუ-არსლანის მიერ მოულოდნელად ორგულობის („ჯორის სახედ ორ ბუნებისა მყოფელმან“) გამოჩენა „შზაკვრობა“ — „სიბიჭვედ“, „ბიჭების“ საკადრის საქმედ მიუჩნევიან („ვითარ მისცემს ბიჭთა გონებისა შზაკუარება“).

ვფიქრობთ, ციტირებული ტექსტიდან სავსებით ცხადად ყუთლუ-არსლანის „ორგულობა-შზაკვრობაზე“ საუბარი გამომდინარეობს. აქ არაფერია ნათქვამი ამ პიროვნების სოციალურ წარმოშობაზე. არც „ბიჭს“ და არც „ჯორს“ არაფერი აქვთ საერთო ყუთლუ-არსლანის სოციალურ სტატუსთან.

„ისტორიათა და აზმითა“ ავტორს, ცხადია, ალეგორიების გარეშეც შეეძლო აღენიშნა ყუთლუ-არსლანის დაბალი წარმოშობა, ეს რომ მართლაც ასე ყოფილიყო. დაბალი წარმოშობის მსახურთუხუცესი აფრიდონი პირდაპირ „უგვაროდა“ წოდებული და „ახნაურის ყმობისაგან ... კაცქმნილად“⁶⁵⁴. მითუმეტეს, რომ ავტორი აფრიდონისადმი სიმპატიითაა განწყობილი.

ყუთლუ-არსლანის „ჯორის მსგავსად“ ორგულობა და „ვითარ ბიჭთა“ შზაკვრობა, ისევე არ გამოდგება ამ პიროვნების სოციალური სტატუსის დასახასიათებლად, როგორც ლიპარიტისძეთა სოციალურ მდგომარეობაზე არ შეგვიძლია ვიმსჯელოთ დავითის ისტორიკოსის შემდეგი სიტყვებით: „ვითარცა ძალი მიეჭკა ნათხვეარსა და ვითარცა ღორი ინწუბა სანგორელსა მწვრისასა“⁶⁵⁵.

ამდენად, ყუთლუ-არსლანის შესახებ „ისტორიაში და აზმანში“ დაცული ცნობიდან არ გამომდინარეობს, რომ საქართველოს მეფის მეჭურჭლეთუხუცესის თანამდებობა როდისმე მაინც, დაბალი წრეებიდან წარმოშობილ, ვაჭარ-ფინანსისტთაგან აღზევებულ პირს ეჭირა.

მსახურთუხუცესი

მსახურთუხუცესის სახელო წყაროში პირველად თამარის მეფობის დასაწყისში ჩანს და ამ გელის პირველი მფლობელი, რომელსაც სახელდებით ვიცნობთ, „უგვარო“ აფრიდონია⁶⁵⁶. მსახურთუხუ-

⁶⁵³ Н. Я. Марр, Вопросы Вепхисткаосани и Висрамнани, Тб., 1966, с. 211.

⁶⁵⁴ ისტორიანი და აზმანი შარაიანდელთანი, გვ. 30.

⁶⁵⁵ ცხოვრება მეფეთ მეფისა დავითისი, გვ. 325.

⁶⁵⁶ ისტორიანი და აზმანი შარაიანდელთანი, გვ. 25; ი. ჭავჭავაძე, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 182.

ცესი სამეცნიერო ლიტერატურაში მიჩნეული იყო სასახლის „მინისტრად“, მეფის სახასო მეურნეობისა და საწოლ-სალაროს გეგმვაში. საწოლისა და სალაროს უწყების შესახებ საუბრისას ვაჩაიძე აღნიშნავს რომ ამ უწყებებში მსახურთუხუცესი ხელმძღვანელობდა მეფის და სახელმწიფო ბეჭდის დაცვას, ასევე მეფის პიროვნების მომსახურებას მესაწოლეთუხუცესის, მოლარეთუხუცესისა და ფარეშთუხუცესის მეშვეობით. ვფიქრობთ, გაირკვა ისიც, რომ სასახლისა და დომენის მართვა მანდატურთუხუცესის სახელოს ევალებოდა, და არა მსახურთუხუცესს. მსახურთუხუცესი სარდლობდა დომენის ლაშქარს, „ტაძრულ სპას“ და საფიქრებელია, მანდატურთუხუცესის ხელქვეითი იყო ვაზირის რანგში აყვანამდე.

ქ. ჩხატარაიშვილი, ვახუშტის სათანადო ცნობაზე დაყრდნობით, საესებით სწორად შენიშნა, რომ მსახურთუხუცესს და დომენის მსახურებს ევალებოდათ ციხე-ქალაქთა მცველობა⁶⁵⁷. ნიშანდობლივია ვახუშტის სხვა ცნობაც: „რაჟამს მოკულის ვრისთავი, ანუ მთავარი, ანუ გელისუფალნი ... მოართვიან მეფესა მის მომკუდრისა ჳრმალი, ცხენი და უხუცესი ძე მისი, ხოლო მეფე ჳელისუფლობისა და ვრისთობისა წესსა, ვისაცა ენება, ღირსებისაებრ მიუბოძის და ოდესმე ძესაცა, უკეთუ ღირს იყო ანუ ძალ-ედვა მოურნეობა მისი ... ჳრმალსა მოარტყმიდა წინაშე მეფისა მსახურთუხუცესი ძესა მის მომკუდრისასა და დააწესიან ტაძრულად, ანუ სხუათა სამეფოთა მსახურებათა“⁶⁵⁸.

მართალია აქ ვახუშტი თეორიულ ნორმას უფრო გადმოსცემს, ვიდრე ცოცხალ პრაქტიკას, მაგრამ საინტერესო სხვა რამაა. მსახურთუხუცესი ტაძრულად დაწესებულ პირს შეებაჟდა ხმალს. „ტაძრულ“ კი იგივე „დარბაზის ყმა“, რომელზედაც ჩვენ გვქონდა საუბარი.

ნიშანდობლივია ისიც, რომ ჩვენთვის საინტერესო ხანის მსახურთუხუცესმა გვიანშუასაუკუნეებში „ყორჩიბაში“-ს სახელო მოგვცა⁶⁵⁹, რომელიც მეფისა და სასახლის დაცვას ხელმძღვანელობდა⁶⁶⁰.

ამდენად, მსახურთუხუცესი ვანაგებდა საწოლისა და სალაროს დაცვას, დომენის ლაშქარს, სამეფო ციხე-ქალაქთა გარნიზონებს.

ი. სურგულაძემ შენიშნა, რომ ჯვარის შეყრის, ლაშქრობის ბრძანება წყაროების მიხედვით ერთდროულად ეძლეოდათ ზაქარია და ივანე მხარგრძელებს. მკვლევარმა უცნაურად მიიჩნია მსახურთუხუცესისათვის ასეთი ბრძანების მიცემა და ეს ივანეს პირად განდიდე-

⁶⁵⁷ ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები, გვ. 58.

⁶⁵⁸ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 31—32.

⁶⁵⁹ იქვე, გვ. 32.

⁶⁶⁰ ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რივის მოხელენი, გვ. 202; ი. სურგულაძე, საქართველოს სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორიისათვის, გვ. 297—298.

ბად, მის პატივდებად მიიჩნია⁶⁶¹. ვფიქრობთ, ყოველივე ზემონათქვამის შემდეგ ნათელი უნდა იყოს, რომ მსახურთუხუცესს დომენის ლაშქრის შეყრის ბრძანება ეძლეოდა და იგი ამირსპასალართან ერთად მიდიოდა ბრძოლის ველზე.

მსახურთუხუცესის შესახებ „ხელმწიფის კარის გარიგება“ ერთ საინტერესო ცნობას იძლევა: „ვინ ამ [ა]ს იტყუეს: მსახურთუხ [უ]-ცესი მანაველი რუსუდან მეფეს შეუყვანია სავაზიროსა და ვანნაძე შეუყვანია“⁶⁶². ამ, თითქოს საკმაოდ ნათელი ცნობის საფუძველზე, ყველა მკვლევარი, ი. ჯავახიშვილიდან მოყოლებული, თვლის, რომ მსახურთუხუცესის გავაზირება რუსუდან მეფის სახელთანაა დაკავშირებული⁶⁶³.

მსახურთუხუცესის გავაზირებას საგანგებო ყურადღება მიიპყრო ვ. გაბაშვილმა და მიუთითა, რომ საამისოდ საჭირო იყო ამ „ნელის“ მოქმედების სარბიელის გავრცობა. მისი აზრით, მსახურთუხუცესს დაუმორჩილეს „საწოლი“ და შესაწოლეთუხუცესი, რამაც მას ვაზირის რანგში აყვანის უფლება მისცა⁶⁶⁴. ეს მოსაზრება უაღრესად საყურადღებო უნდა იყოს და თითქოს გარკვეული მოვლენებითაც გამართლებული.

უკანასკნელ ხანს შ. მესხია შეეხო მსახურთუხუცესის საკითხს. მისი დასაბუთებული დასკვნით, გიორგი III-ის გარდაცვალების დროისათვის მსახურთუხუცესი სასახლის მოხელეთა შორის ერთ-ერთი უკანასკნელი უნდა ყოფილიყო, რასაც მოწმობს მისი დასახელება ჩუხჩერაბისა და მეჯინბეთუხუცესის შემდეგ⁶⁶⁵. მკვლევარის დასკვნით, მსახურთუხუცესის აღზევება თამარის მეფობის პირველი წლებიდანვე დაწყებულია⁶⁶⁶.

ვ. გაბაშვილისა და შ. მესხიას აღნიშნული მოსაზრებანი, ვფიქრობთ სწორად ხსნიან მსახურთუხუცესის სახელოს აღზევების საფუძველებს და დაახლოებით იმ დროსაც, როცა ეს მოხდა. შ. მესხია ამ სახელოს აღზევებას, როგორც აღენიშნეთ, თამარის მეფობის დასაწყისს უკავშირებს. მიუხედავად იმისა, რომ დასახელებული მკვლევარები თითქმის ზედ მიადგნენ პრობლემის გადაწყვეტას, იგი ჯერ

⁶⁶¹ ი. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ნარკვევები, II, გვ. 60—61.

⁶⁶² ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 96.

⁶⁶³ ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 183; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 160; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 359 და მრავალი სხვ.

⁶⁶⁴ ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რიგის მოხელენი, გვ. 203.

⁶⁶⁵ შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 148.

⁶⁶⁶ იქვე.

კიდევ მოითხოვს ჩალრმავებას მსახურთუხუცესის სახელის გაგაზიარების საკითხში.

„ხელმწიფის კარის ვარიგებაში“ დაცული ცნობა, მსახურთუხუცესს მანაველის რუსულან მეფის მიერ გაგაზიარების შესახებ, უტყუარადაა ცნობილი სამეცნიერო ლიტერატურაში, არ შეიძლება სინამდვილეს შეეფერებოდეს. რუსულან მეფეს არ ჰყოლია მსახურთუხუცესი მანაველი და ბუნებრივია, მას ვერც ვაზირად განდიდა.

რუსულან მეფის მთელი ზეობის მანძილზე ერთადერთი მსახურთუხუცესი, ვარამ ზაქარიას ძე გაგელი ჩანს.

ვინაიდან ამ საკითხს დიდი მნიშვნელობა აქვს სამშართველო აბარატის სტრუქტურის შესასწავლად, საჭიროდ მიგვაჩნია საგანგებოდ შევენოთ რუსულან მეფის მსახურთუხუცესის საკითხს.

ზემოთ აღნიშნული გეჰონდა, რომ დაახლოებით 1205—1207 წლებში მსახურთუხუცეს ივანე მხარგრძელს ათაბაგობა ებოძა. ეს საკითხი „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორს ქრონოლოგიური აღრევით აქვს მოცემული. იგი თვლის, რომ ათაბაგობა და ამირსპასალარობა ივანემ თამარისაგან მიიღო ზაქარია მანდატურთუხუცეს-ამირსპასალარის გარდაცვალების შემდეგ. მსახურთუხუცესის ვაჟანსია, იმავე ავტორის თანახმად, ებოძა ვარამ გაგელს: „მსახურთუხუცესობა უბოძა (თამარმა, ი. ა.) ვარამს, ზაქარია გაგელის ძესა, კაცსა საპატრიოსა და ლაშქრობათა შინა გამარჯვებულსა“⁶⁵⁷. წყაროს თანახმად, ეს ბოძებაც ზაქარია მხარგრძელის სიკვდილის შემდეგ მომხდარა. ცხადია, ასეთი ქრონოლოგია არ შეესაბამება სინამდვილეს. ვარამ ზაქარიას ძე გაგელს მსახურთუხუცესობა მიღებული უნდა ჰქონდეს 1205—1207 წლებში, ივანეს ვათაბაგების თანადროულად. ნიშანდობლივია, რომ მხარგრძელთა უფროსი შტოს წარმომადგენლის, ივანეს „კელი“ ებოძა ისევ მხარგრძელს, ამ საგვარეულოს უმცროსი შტოს წარმომადგენელს ვარამს, რომლის ბაბუა, ისიც ვარამი, სარგის მხარგრძელის ძმა იყო⁶⁵⁸.

უკანასკნელ ხანს ვ. ოთხმეზურმა მიიჩნია, რომ ივანე მხარგრძელის შემდეგ, 1202—1207 წწ. მსახურთუხუცესი უნდა ყოფილიყო გუნია-ყალის წარწერაში მოხსენიებული ვინმე ვაჩე⁶⁵⁹. მკვლევარის აზრით, ვარამ გაგელი მსახურთუხუცესად იხსენიება 1220 წელს,

⁶⁵⁷ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთანი, გვ. 110.

⁶⁵⁸ შ. მ. ე. ს. ხ. ი. ა., სამინათ პოლიტიკური ევოლუცია, გვ. 318. გენეალოგიური ტაბულა.

⁶⁵⁹ ვ. ოთხმეზური, ლემა გორგის „კელი“ (გუნია-ყალის წარწერა) როგორც საისტორიო წყარო, საისტორიო კრებული, VII, გვ. 182—183; მ. ი. ს. ი. ე. ე., უხუცესი ვაზირები, გვ. 125.

საგიმის ბრძოლის წინ⁶⁷⁰. ამ მოსაზრებითაც, ვარამ გაგელი ლაშა გიორგის დროიდან ჩანს მსახურთუხუცესად, მაგრამ ცდება, როცა ფიქრობს, რომ ვარამ გაგელს ვაჩუხებულნი ეს „კელი“. „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორი, მართალია ქრონოლოგიური შეცდომით, მაგრამ მაინც ხაზგასმით მიუთითებს, რომ ვარამი მსახურთუხუცესი ივანე მხარგრძელის შემდეგ გახდა. ამგვარ დასკვნას ხელს უწყობს ამ ორი პირის ახლო ნათესაობაც, მაშინ როდესაც არც ვიცით, საერთოდ ვინ იყო ვაჩუ.

საგიმის ბრძოლის წინ ქამთაღმწერელი მართლაც იხსენებს ვარამს მსახურთუხუცესად⁶⁷¹, მაგრამ იგი ამაზე აღრეც იხსენიება თხზულებაში. ამასთან, ეს მოხსენიება ისეთია, რომ ვარამ გაგელი აშკარად იგულისხმება დიდი სამეფისკარო თანამდებობის მფლობელად. ქამთაღმწერელს მოტანილი აქვს ცნობა ლაშა გიორგის რინდებთან ქეიფის დროს მომხდარი ინციდენტის შესახებ, რამაც მეფის მარჯვენა თვალით დაბრმავება გამოიწვია და აღნიშნავს: „ამისნი მცნობელნი თავადნი საქართველოსანი, ფრად მწუხარენი, და უმეტეს ივანე ათაბაგი და ვარამ გაგელი ზაქარიას ძე განეყენებოდეს დარბაზს ყოფისაგან“⁶⁷². ცხადია, რომ ვარამის მოვალეობას „დარბაზს ყოფა“ შეადგენდა და იგი საგიმის ბრძოლამდეც იყო მსახურთუხუცესი.

თამარის მეფობის მიწურულს მსახურთუხუცესად აღწევებული ვარამ გაგელი, ამ თანამდებობას ასრულებდა ლაშა გიორგის დარუსუდნის მეფობაში. „ესმა რა ესე მეფესა რუსუდანს, მოუწოდა ყოველთა სპათა თუსთა ... შანშეს მანდატურთუხუცესსა, ავაგს ამირსპასალარსა, ვარამს მსახურთუხუცესსა“⁶⁷³. როდესაც მოახლოებულ მონღოლთა შიშით რუსუდანი დასავლეთ საქართველოში გადავიდა, „მანდატურთუხუცესი შანშე შეივლტოდა ქუეყანად აჭარისა და ამირსპასალარი ავაგ შევიდა ციხესა კაენისასა და ვარამ გაგელი შეივლტოდა ქუთაისს“⁶⁷⁴. ცხადია, იგულისხმება, რომ მანდატურთუხუცესთან და ამირსპასალართან ერთად დასახლებული ვარამ გაგელი-მსახურთუხუცესია. იგი რუსუდანს გაპყოლია და ქუთაისში იმყოფებოდა.

მონღოლებთან მოსალაპარაკებლად რუსუდანმა თავისი ოთხი დიდმოხელე გაგზავნა, რომელთაგან სამი თანამდებობის ვარემე იხსე-

⁶⁷⁰ გ. ოთხმეურთი, უხუცესი ვაზრები, გვ. 125.
⁶⁷¹ ქამთაღმწერელი, გვ. 164.
⁶⁷² იქვე, გვ. 155.
⁶⁷³ იქვე, გვ. 182.
⁶⁷⁴ იქვე, გვ. 187.

ნიება წყაროში: „წარავლინეს მოციქულად თათართა შანშე, და ავაჯ და ვარამ, და ჰერეთის ერისთავი შოთაი, რომელსა მანისი ფეტქობისაჲს თეს კუბრობით უკმობდეს“⁶⁷⁵.

ვფიქრობთ, ნათელია რომ საუბარია მოციქულად მანდატურთ-უხუცესის, ამირსპასალარისა და მსახურთუხუცესის გაგზავნაზე, რომელთაც ჰერეთის ერისთავიც ახლდათ.

ვაშთაღმწერლის მიხედვით, ვარამ გაგვლი ცოცხალია რუსუდანის გარდაცვალების შემდეგაც. იგი მონაწილეობდა ცნობილ კონტასთავის შეთქმულებაში⁶⁷⁶, მანვე ჩამოიყვანა მეფედ ლაშა გიორგის ვაჟი დავითი⁶⁷⁷.

მსახურთუხუცეს ვარამ გაგვლს კარგად იცნობენ არაქართული წყაროებიც. ან-ნასავისთან იგი მოხსენებულია, როგორც ბაპრამ ალ-გურჯი, რომელსაც დიდი ზიანი მიუყენებია ხორეზმელებისათვის⁶⁷⁸.

რუსუდანის მეფობაში „საქმის განმგებელ“ დიდმოხელეთა შორის, კირაკოს განძაკელთან იხსენება ვარამ (ვაპრამ) გაგვლი⁶⁷⁹. იმავე ავტორის ცნობით, ვარამს მოუყვანია გასაშფეებლად ულუ დავითი⁶⁸⁰.

გრიგოლ აკანელიც იცნობს „ბლუ ზაქარიას ძეს“, „დიდსა და ბრძენ მთავარს ვარამს“, გაგის პატრონს. მას მოუყვანია და გაუმეფებია რუსუდანის გარდაცვალების შემდეგ ულუ დავითი, რომლისთვისაც ამის გამო თითქოს „ვარამული მეფე“ უწოდებიათ⁶⁸¹.

ვარამის შემდეგ მსახურთუხუცესად უკვე გრიგოლ ქართლის ერისთავი ჩანს სურამელთა საგვარეულოდან⁶⁸².

ნ. შოშიაშვილის აზრით, ვარამ გაგვლს სიკვდილამდე, XIII საუკუნის 40-იანი წლების ბოლომდე ჰქონდა მსახურთუხუცესობა⁶⁸³. შ. მესხიას აღნიშნული აქვს, რომ მსახურთუხუცესად შეწყალების შემდეგ (თამარის მიერ), „ვარამ გაგვლი იმდროინდელი საქართველოს რთული საშინაო და საგარეო ვითარების ყველა მეტნაკლებად

⁶⁷⁵ ვაშთაღმწერელი, გვ. 192.

⁶⁷⁶ იქვე, გვ. 215.

⁶⁷⁷ იქვე, გვ. 218—219.

⁶⁷⁸ З. М. Буниятов, Следения Шихаб ад Дина ан-Насави о Грузии, ქართული წყაროთმცოდნეობა, ტ. III, თბ., 1971, გვ. 165, 171.

⁶⁷⁹ Киракос Гандзакени, История Армении, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий Л. А. Хамларян, М., 1976, с. 155.

⁶⁸⁰ იქვე, გვ. 180.

⁶⁸¹ გრიგოლ აკანელი, მოსართა ტომის ისტორია, სომხური ტექსტი ქართული ზარემანთ და კომენტართ გამოსცა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1961, გვ. 9, 21, 27.

⁶⁸² ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 44—46, 65.

⁶⁸³ გრიგოლ აკანელი, მოსართა ტომის ისტორია, ნ. შოშიაშვილის კომენტარები, გვ. 174.

მნიშვნელოვანი საქმის მონაწილედ არის მოხსენიებული როგორც ქართულ, ასევე სომხურ წყაროებში. ვარამ ზაქარიას⁶⁸⁴ და ქართულ წყაროებში უკანასკნელად ლაშას ძის დავითის ძეების⁶⁸⁵ და მათი შვილებისათვის ბრძოლის ამბებთან დაკავშირებით მოიხსენიება⁶⁸⁶.

ამდენად, რუსუდანის ზეობის მთელ მანძილზე და ერთხანს მისი სიკვდილის შემდეგაც, მსახურთუხუცესი იყო ვარამ ზაქარიას ძე გაგელი, „დიდ ვარამად“ წოდებული. წყაროები არ გვაძლევენ საშუალებას, რუსუდანის მეფობის რომელიმე მონაკვეთში „მსახურთუხუცესი მანაველი“ ვიგულისხმოთ. პ. ინგოროყვას ვაზირთა სიაში შეყვანილი ჰყავს მსახურთუხუცესი ვარამ გაგელი და მის ამ სახელოში ყოფნას 1211—1250 წლებით განსაზღვრავს⁶⁸⁵. ამავე დროს მას სიაში შეუყვანია მანაველიც და მის მსახურთუხუცესობას აღნიშნავს „რუსუდანის მეფობის დროს“⁶⁸⁶. ცხადია, მისივე თვალსაზრისი 1211—1250 წლებში ვარამის მსახურთუხუცესის სახელოში ყოფნის შესახებ, სავსებით გამორიცხავს მანაველის „რუსუდანის მეფობის დროს“ მსახურთუხუცესობას.

არსებული მონაცემების საფუძველზე, თითქოს უნდა გვეგულისხმება, რომ ერთხანს რუსუდანს ჩამოურთმევეია მსახურთუხუცესობა ვარამისათვის და ეს „ქელი“ მანაველისათვის გადაუცია. ვფიქრობთ, ამგვარი დაშვების საფუძველიც არა გვაქვს. ვარამ გაგელი წყაროების მიხედვით არ ჩანს თუნდაც დროებით დამცრობილ პიროვნებად. პირიქით, სათანადო მონაცემების მიხედვით იგი მეტად აქტიურ მოღვაწედ ჩანს. უცნაურია, თუ ვარამ გაგელი არ იყო „სავაზიროში“, რაღა მიანიცდამიანც მანაველი შეიყვანა იქ რუსუდანმა. ამასთან, რუსუდანის ზეობაში რამდენიმე სხვადასხვა მსახურთუხუცესი რომ ყოფილიყო დადასტურებული, მანაველის ამ თანამდებობაში ყოფნასაც ვივარაუდებდით. მსახურთუხუცესად კი ერთადერთი პიროვნება, „დიდი და ბრძენი მთავარი“ ვარამია, რომლის ამ თანამდებობაში ყოფნა გამორიცხავს ვინმე მანაველის მსახურთუხუცესობას, მის „გავაზირებას“ რუსუდანის მეფობაში.

სამწუხაროდ, სამეცნიერო ლიტერატურაში კმაყოფილდებოდნენ იმ ფაქტის კონსტატაციით, რომ „კარის გარიგების“ მიხედვით, მსახურთუხუცესი მანაველი რუსუდან მეფეს შეუყვანია „სავაზიროში“. საგანგებოდ არავის უკვლევია, ვინ იყო ან როდის ასრულებდა თავის მოვალეობას მანაველი. ბ. ლომინაძეს მსახურთუხუცესი მანაველი ვაჩნაძედ მიუჩნევია⁶⁸⁷. მან, როგორც ჩანს, მანაველი საკუთარ სახე-

⁶⁸⁴ შ. მ. ე. ს. ი. ა., საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 241—242. იხ. ასევე გვ. 310.

⁶⁸⁵ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანას ეპილოგი, გვ. 581.

⁶⁸⁶ იქვე, გვ. 582.

⁶⁸⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 647.

ლად მიიჩნია. საამისო საფუძველი არ არსებობს. „კარის გარიგების“ ცნობიდან კარგად ჩანს, რომ მანაველი და ვინმე ვანნაძე, სხვადასხვა პირებია: „მსახურთუხუცესი მანაველი რუსუდან მეფეს სხვადასხვა საგაზიროსა და ვანნაძე შეუყვანია“-ო, აღნიშნულია წყაროში⁶⁸⁸. აქედან სრულებით არ გამომდინარეობს, რომ მანაველი ვანნაძეა.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ ცნობაში, როგორც ჩანს, დაშვებულია უზუსტობა. მსახურთუხუცესი მანაველი „სავაზიროში“ შეყვანილი უნდა იყოს არა რუსუდან მეფის, არამედ რუსუდან დედოფლის მიერ. საფიქრებელია, რომ მსახურთუხუცესი მანაველი, კარგად ცნობილი აფრიდონია. ვარდა რუსუდან მეფისა, ერთადერთი რუსუდანი, რომელიც მეფე არ ყოფილა, მაგრამ თავისი ფაქტობრივი მდგომარეობით შეეძლო ასეთი მნიშვნელოვანი სახელმწიფოებრივი აქტის გატარება, თამარის მამიდა რუსუდანი იყო. აფრიდონ მანაველის „გავაზირებას“ თამარის გამეფების პირველი წლის ამბებთან მივყავართ.

თამარის მამიდა რუსუდანი რომ უაღრესად აქტიური პოლიტიკური მოღვაწე იყო, ეს სიახლეს არ წარმოადგენს საისტორიო ლიტერატურაში. იგი საბასუსისმკვებლო დიპლომატიურ მისიებს აწარმოებდა ჯერ კიდევ გიორგი III-ის სიცოცხლეში⁶⁸⁹. განსაკუთრებით თვალსაჩინო იყო მისი გავლენა გიორგი III-ის გარდაცვალების შემდეგ ახლო ხანებში. სამეფოს დიდებულები გიორგი III-ის გარდაცვალების შემდეგ რუსუდანთან მივიდნენ, „ჰკადრეს და მოაყენეს“: „დღეს შენა სჩან მშობელთა ამათთა (თამარის, ი. ა.) ნაცვლად“⁶⁹⁰. თამარის მეფობის დასაწყისში „დედოფალი რუსუდან სწორად აღსარებული იყო“⁶⁹¹. თამარის მეორე ქორწინების დროს „რიგთა სახლისათა“ აწყობდა დედოფალი რუსუდანი⁶⁹². მის განსაკუთრებულ გავლენაზე მიუთითებს ის ფაქტი, რომ ცნობილი გიორგი რუსის ამბოხების დამარცხების შემდეგ, აჯანყებული დიდებულები შენდობისა და პატიების გარანტიებამდ ითხოვდნენ ხატებს და რუსუდან დედოფალს⁶⁹³.

თამარის მეორე ისტორიკოსის ცნობების თანახმად, რუსუდანი „იყო სძალ-ყოფილი დიდთა სულტანთა შამირამეთი, სიჭურვიისათვის თუსაღმე მამულად მოყვანებული დედოფლად დაჯდა ქართველთად, უფროსდა დიდებათ სახლისა თუსისად და ყოვლისა ამას სამეფო-

⁶⁸⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 96.

⁶⁸⁹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 15.

⁶⁹⁰ იქვე, გვ. 26.

⁶⁹¹ იქვე, გვ. 29.

⁶⁹² იქვე, გვ. 47.

⁶⁹³ იქვე, გვ. 47.

სა. ამას წინაშე იყო თამარ მაშინ, ვითარცა თესვა მამიდასა თანა⁶⁹⁴. იმავე ისტორიკოსის მონაცემებით, თამარის გათხოვებაზე სათათბიროდ, სპასილარები, ერისთავები და სამღვდლონი „შეშორეს“ წინაშე რუსუდან დედოფლისა⁶⁹⁵. გიორგი რუსი „რუსულან დედოფალ-მან და ყოველთა მთავართა ... განაძეს“⁶⁹⁶.

მოტიანილი მასალიდან კარგად ჩანს რუსულან დედოფლის თვალსაჩინო და განსაკუთრებული როლი თამარის მეფობის დასაწყისში. ნიშანდობლივია, რომ შსახურთუხუცესის სახელოს აღზევების დასაწყისად შ. მესხიას თამარის მეფობის პირველი წლები მიაჩნია. საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ შსახურთუხუცესის „სავაზროში“ შევეყანა განახორციელა რუსულან დედოფალმა და ეს შსახურთუხუცესი იყო „თმოგვისა და სხუათა ციხეთა და ქუეყანათა პატრონობამდის აღზევებული“⁶⁹⁷, ერისთავთ-ერისთავი და შსახურთუხუცესი აფრიდონი⁶⁹⁸, ანუ ჩვენი დასკვნით, აფრიდონ მანაველი. ცხადია, მანაველის მიერ თმოგვისა და „სხუა ქუეყანათა“ ფლობაში არაფერია გასაკვირი. ეს არ მიუთითებს აფრიდონის ამავე რეგიონიდან წარმოშელობაზე.

აფრიდონის შემდგომი შსახურთუხუცესები კარგადაა ცნობილი. ესენი იყვნენ ვარდან დადიანი, ივანე შსარგრძელი, კარამ გაგელი, გრიგოლ სურამელი, ბეგა სურამელი, ჰამადა სურამელი. შსახურთუხუცეს მანაველისათვის ამ წყებაში ადგილი არ რჩება. ყველა მონაცემს რუსულან დედოფალთან, თამარის მეფობის დასაწყისთან და აფრიდონთან მივყავართ.

საკითხის ზემოაღნიშნული დაყენება კარგად ხსნის დიდებულთა უცარი „გაფიცვის“ ფაქტსაც, როდესაც მათ „უგუართა და უკმართა“ გადაყენება მოითხოვეს. შსახურთუხუცესის სახელოს აღზევება, რომელიც ამ დროს „უგვარო“ აფრიდონს ეჭირა, მთავარი მიზეზი უნდა ყოფილიყო ამ გამოსვლისა. ვფიქრობთ, ამიტომაც „დაიშკო“ აფრიდონი, ხოლო შსახურთუხუცესის სახელო ვარდან დადიანმა მიიღო, რომელიც ჩანს „უნატოდ გაძეულად“ თვლიდა თავს.

ძნელი წარმოსადგენია ისიც, რომ ვარდან დადიანის შსახურთუხუცესობის დროს (1184—1188 წწ.) ეს სახელო „ვაზირის“ რანგში არ ყოფილიყო აყვანილი. ვანა შესაძლებელია, რომ „ლიხთ-იქით ნიკოფსამდის უცილობლად მქონებელ“, „ლიხთ-აქეთ ორბეთისა და

⁶⁹⁴ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გვ. 115.

⁶⁹⁵ იქვე, გვ. 119.

⁶⁹⁶ იქვე, გვ. 121.

⁶⁹⁷ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 30.

⁶⁹⁸ Е. Такаишвили, Археологические экскурсии, размышления и заметки, IV, Тифлис, 1904, с. 51—52.

კენის“ პატრონ მსახურთუხუცესს მონაწილეობა არ მიეღო საშეფო
თათბირში, „ვეზირობაში“?!

ჩვენი აზრით, მსახურთუხუცეს მანაველის რუსულდანი მსახურთუხუცესის
ვაზირება, ასევე ზემოაღნიშნული სხვა გარემოებანი, საკმაო სიზუს-
ტით მიგვითითებენ აფრიდონზე და თამარის მეფობის დასაწყისზე.
ახსნას თხოულობს ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი. მართალია,
რუსულან დემეტრეს ასული უაღრესად გავლენიანი და აქტიური პო-
ლიტიკური ფიგურა იყო, მაგრამ იგი „მეფე“ არ ყოფილა, ხოლო
„ქარის გარიგებაში“ „რუსულან მეფე“ იხსენიება.

„ქარის გარიგების“ ავტორს, ცნობა „რუსულან მეფის“ მიერ
მსახურთუხუცესის „სავაზიროსა“ შეყვანის შესახებ უეჭველად წე-
რილობითი წყაროდან აქვს ამოღებული. იგი აღნიშნავს: „და ვინ
ამ [ა] ს იტყვს: მსახურთუხუცესი მანაველი რუსულან მეფეს შეუყვან-
ნია სავაზიროსა“⁶⁹⁹. „ვინ ამას იტყვის“ წერილობით წყაროზე მიგვი-
თითებს. ამგვარი მნიშვნელობით ხმარობს ამ გამოთქმას „ქარის გარი-
გების“ ავტორი სხვა შემთხვევაშიც: „ამის სიტყვსათვის სოფრომისძე
იტყვს“⁷⁰⁰. სოფრომისძეს კი თავისი აზრი წერილობით უთქვამს: „აწ,
ვინათგან დაუწერია, აწვიოს საწოლის მწიგნობარმა“⁷⁰¹. როგორც
დგინდება, „ვინ ამას იტყვს“, წერილობით მასალას გულისხმობს და
ჩვენთვის საინტერესო ცნობაც „ქარის გარიგების“ ავტორს წერილო-
ბითი ძეგლიდან ამოუღია. საფიქრებელია, რომ „ქარის გარიგების“
ავტორის მიერ გამოყენებულ წერილობით წყაროში მსახურთუხუცესის
„სავაზიროში“ შემყვანად დასახელებული იყო უბრალოდ „რუსულან-
ნი“, ან „რუსულან დედოფალი“, რომელიც ჩვენს ავტორს „რუსულან
მეფედ“ მიუღია. XIII საუკუნის მიწურულის ავტორს, წერილობითი
წყაროს გამოყენებისას თავისუფლად შეეძლო ამგვარი შეცდომა დაე-
შვა და მსახურთუხუცესის სავაზიროში შემყვანად მეფე რუსულანი
მიეჩნია.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე ვფიქრობთ, რომ მსახურთ-
უხუცესი მანაველი უნდა იყოს აფრიდონი, ხოლო „მეფე რუსულანი“
კი თამარის მამიდა რუსულან დედოფალი. მსახურთუხუცესი საშეფო
თათბირის წევრად შეყვანილი უნდა იყოს თამარის გამეფების პირველ
წელს. რუსულანის მეფობაში მსახურთუხუცესი მანაველი არ ჩანს. ლა-
შას და რუსულანის ზეობაში დადასტურებულია ერთი მსახურთუხუ-
ცესი — ვარამ გაგელი, რომელმაც ულუ დავეითის გამეფებაში მიიღო
მონაწილეობა. აღნიშნულის დადასტურებად მიგვაჩნია დიდებულითა

⁶⁹⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 96.

⁷⁰⁰ იქვე, გვ. 90.

⁷⁰¹ იქვე.

ცნობილი „გაფიცვა“⁷⁰², რომელიც აფრიდონ მანაველის ვაჭირის რანგში აყვანის წინააღმდეგ უნდა ყოფილიყო მიმართული, ამგვარად გვესახება ჩვენ შსახურთუხუცესის სახელმწიფო არსებული მასალის მიხედვით.

4. „წმინდა სახელმწიფოსა“

სახელმწიფო საბჭო („ვეზირობა“)

„ვეზირობა“ სახელმწიფო საბჭოს, სამეფო თათბირს, „რჩევას“ წარმოადგენდა. თვით ტერმინი „ვეზირობა“ ზოგადია და იგი არ აღნიშნავდა აუცილებლად სამეფო თათბირს, ისევე როგორც „საევაზირო“. „ვეზირობა“ და „საევაზირო“ მეფეზე დაბალი რანგის პირებსაც შეეძლოთ ჩაეტარებინათ, „ეთათბირათ“, საქმე „ერჩიათ“. ავთანდილშვილი, მაგალითად, შერმადინი „დაისვა საევაზიროსა“ (148), ე. ი. მას მოეთათბირა.

სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით, „ევაზირობა“ საქმის რჩევა⁷⁰², ხოლო „ვეზირო“ — სპარსთა ენაა, ქართულად განმზრახვი და ებრაზოვი ჰქვია⁷⁰³. მისივე განმარტებით, „საევაზირო სარჩევი საქმე, რჩევისათვის“⁷⁰⁴. „საევაზირო“ რომ თათბირია, კარგად ჩანს „ვეფხისტყაოსნის“ ერთი ადგილიდან: „შენ ჯდომილხარ საევაზიროდ, შენი რთულა ამის ნება“ (518). ამდენად, „ვეზირობა“ და „საევაზირო“ „რჩევაა“, „სარჩევი საქმეა“. ვახტანგ VI-ის განმარტებით „თათბირი სხვათ ენით რჩევა არის“⁷⁰⁵.

ჩვენ გვაინტერესებს სამეფო „ვეზირობა“ ანუ „საევაზირო“, სამეფო თათბირი — რჩევა. როგორც დგინდება, „ვეზირობა-საევაზირო“ არ წარმოადგენდა რაიმე ორგანოს, დაწესებულებას⁷⁰⁶. ეს იყო სათანადოდ უფლებამოსილ პირთა თათბირი — რჩევა მეფესთან. ასეთი პირები მეფის „ევაზირებს“, „განმზრახებს“ წარმოადგენდნენ. იმ პირთა წრე, რომელთაც სამეფო „ვეზირობაში“ მონაწილეობის უფლება ჰქონდათ, განსაზღვრული და რეგლამენტირებული იყო. სამეფო „ვეზირობა“ ფაქტობრივად სახელმწიფო საბჭოს წარმოადგენდა.

⁷⁰² სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ., IV, გვ. 256.

⁷⁰³ იქვე, გვ. 264.

⁷⁰⁴ იქვე, თხზ., IV, გვ. 28.

⁷⁰⁵ შოთა რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, პირველი ბეჭდური გამოცემა აღდგენილი ა. შანიძის მიერ, თბ., 1975, გვ. 375.

⁷⁰⁶ შდრ. ი. ჭავჭავაძის, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 198; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 351.

სამეფო „ვეზირობა“, როგორც ზემოთ საშუალება აღგვენიშნა, ტარდებოდა მეფის „საწოლში“ და იგივე იყო „სიკრიტონი“. სამეფო „ვეზირობის“ მოწვევა-ჩატარება წარმოადგენდა მეფის პრეროგატივას. სათანადო მოწყობილობა, „სიკრიტონი“ მოძრავი იყო. „სიკრიტონი“ და „მოძრავი საღარო“ (სახელმწიფო ბეჭედი) ყველგან თან ახლდა მეფეს. „ვეზირობა“ მეფეს შეეძლო მოეწვია ყველგან, სადაც ყოველ კონკრეტულ მომენტში თვითონ იმყოფებოდა „სასახლესთან“ ერთად.

ტერმინი „ვეზირი“ და მისგან ნაწარმოები „ვეზირობა-სავეზირო“ XII საუკუნეში ჩანს შემოსული. ცხადია, ეს არ ნიშნავს, რომ ამ ტერმინით ასახული შინაარსის რჩევა-თათბირები მანამდე არ ტარდებოდა. როდესაც გიორგი II-ემ მალიქ-შაჰ სულტანთან წასვლა დააპირა, იგი თავის დიდებულებს დაეთათბირა: „ჰყო განზრახვა დიდებულთა თვსთა თანა, და დამტკიცეს წარსვლა მაღალსა სულტანსა მალიქშას წინაშე“⁷⁰⁷. ცხადი უნდა იყოს, რომ დიდებულები, ვისაც გიორგი II „განეზრახა“, მისი „განმზრახები“, მოგვიანო ტერმინოლოგიით „ვეზირები“ არიან, ხოლო თვით „განზრახვა“ — „ვეზირობა-გამორჩევა“. ის დიდებულები კი რომლებიც „განმზრახები“ არიან და გადაწყვეტილების „დამტკიცება“ — ე. ი. დადასტურება, მოწონება ევალებათ, იგივე ხალხია, რასაც „ხელმწიფის კარის გარიგება“ „სასახლის დიდებულებს“ უწოდებს.

XIII საუკუნის მიწურულს დავით მეფეს, ღემეტრე თავდადებულის ძეს, გიორგი II-სავით დაუდგა საქმე და ისიც: „განეზრახა ვაზირთა: „უკეთუ წარვიდე ურდოსა, გინა არა“. დაუმტკიცეს ვაზირთა წასვლა, ხოლო მეფემან არა ისმინა“⁷⁰⁸. იგივე ტერმინოლოგიაა: „განეზრახა“, „დაუმტკიცეს“. განსხვავება მხოლოდ ტერმინ „ვეზირშია“, რომელიც გიორგი II-ის დროს არ იყო ხმარებაში.

„ვეზირობა“ აღწერილი „ისტორიანში და აზმანში“, ოღონდ მას იქ სემანტიკურად საესებით იგივე „გამორჩევა“ ეწოდება: „თამარმა მოუწოდა ვაზირთა თვსთა და შეიქმნა გამორჩევა. უბრძანა ჭყონდიდელსა ანტონის... „ისწრაფეთ დაწერად და მიმოდადევით ბრძანება, რათა მსწრაფლ შემოკრბეს მკედრობა“⁷⁰⁹. ეს აღვილი პირდაპირ დადასტურებას პოულობს „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“, სადაც აღნიშნულია: „მწიგნობარს ჭყონდიდელი გარდასცემს და ასწერენ და იურვიან, რაც სასაურყო იყოს“⁷¹⁰.

⁷⁰⁷ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 321.
⁷⁰⁸ ემთხილმწერელი, გვ. 302.
⁷⁰⁹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 125.
⁷¹⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 96.

ვინ მონაწილეობდა სამეფო „განზრახვა-რჩევებში“, ვინ „უპრეტყ-
ცებდა“ მეფეს გადაწყვეტილებებს და ვით აღმაშენებლის მეთოდებით
სათანადო მასალის უქონლობის გამო ძნელი გადასაწყვეტად IV
აღმაშენებლის მეფობის მიწურულიდან კი უკვე კონკრეტული
მსჯელობაა ამ საკითხზე შესაძლებელი. უნდა გავითვალისწინოთ, რომ
სამეფო თათბირს თამარის მეფობის პირველ წელს შეემატა მსახურთ-
უხუცესი, ხოლო 1205—1207 წლებს შორის ათაბაგი. „კარის გარიგე-
ბის“ ცნობით, ათაბაგობის შემოღებამდე მეჭურჭლეთუხუცესი მეო-
თხე ვეზირი იყო⁷¹¹. სათანადო მასალისა და წინა მონაკვეთებში მოცე-
მული მსჯელობის საფუძველზე შეგვიძლია წარმოვადგინოთ სამეფო
სათათბიროს შემადგენლობის შემდეგი ნუსხა:

1. და ვით IV აღმაშენებლის მეფობის მიწურულიდან 1184 წლამ-
დე სამეფო თათბირის უფლებამოსილი მონაწილეები იყვნენ: მწიგ-
ნობართუხუცესი-ჭყონდიდელი, მანდატურთუხუცესი, ამირსპასალა-
რი, მეჭურჭლეთუხუცესი. 2. 1184 წლიდან 1205—1207 წლებამდე:
მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი, მანდატურთუხუცესი, ამირსპასა-
ლარი, მეჭურჭლეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი. 3. 1205—1207
წლებიდან: მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი, ათაბაგი, მანდატურთ-
უხუცესი, ამირსპასალარი, მეჭურჭლეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი.
„კარი გარიგების“ მიხედვით, თათბირს ესწრებოდნენ ასევე ამირაზო-
რი, ამირეჯიბი, და, რა თქმა უნდა, საწოლის მწიგნობარი⁷¹².

„ვეზირობის“ დროს, გარდა იმ პირებისა, ვისაც მასზე დასწრების
უფლება ჰქონდა, მობილიზებული იგი სასახლის დიდმოხელეთა რან-
გით მომდევნო წყება: მებაჯრეთუხუცესი, განმგეთუხუცესი (ეზოს-
მოდღარი), საჭურჭლის ნაცვალი, ზარადხანის მწიგნობარი, მესტუმ-
რე⁷¹³. ისინი „საწოლის“ გარეთ იდგნენ სათანადო განკარგულებების
მოლოდინში⁷¹⁴. ფაქტობრივად „ვეზირობის“ დროს სასახლის მთელი
შტატი იყო ჩართული საქმიანობაში რანგისა და ფუნქციების შესა-
ბამისად. სათანადოდ დაცული იყო უშიშროება და „სიკრიტონის“,
„ვეზირობის“ საიდუმლოება (შდრ. ლათინური secretum).

რა საკითხები წყდებოდა მეფის „საწოლში“ სამეფო „ვეზირობა-
გამორჩევაზე“, რა საკითხთა წრეს მოიცავდა იგი?!

პირველ ყოვლისა აღსანიშნავია ომის გამოცხადების საკითხი.
თამარის მიერ მოწვეული „გამორჩევა“ ვეზირებისა სწორედ ამ სა-

⁷¹¹ იქვე, 83-86.
⁷¹² იქვე, 83-96.
⁷¹³ იქვე.
⁷¹⁴ ი. ჭავჭავაძის მიერ, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, 33.

კითხს ეძღვნებოდა. ომსა და „მიმართებას“ მეფე და მისი „ვეზირთა-თათბირი“ „ამტკიცებდა“⁷¹⁵.

„ვეზირობაზე“ რომ ომისა და ლაშქრობის საკითხები ერთნაირად იქნებოდა პირდაპირ და დასტურებულია „ქარის გარიგებაში“: „ლაშქრობა და ლაშქრობის ვეზირობა (resp. თათბირი) ამირსპასალარის ველთ არის. მას წინათ არაეინ იტყვს, რაი ვეზირობა იყოს“⁷¹⁶. სავსებით გასაგები მიზეზების გამო, „ლაშქრობის ვეზირობა“ ამირსპასალარის კომპეტენციას შეადგენდა „ვეზირობაზე“.

ექვემოუტანლად დადასტურებულია, რომ „ვეზირობაზე“ განიხილებოდა „ქვეყნის გაცემისა და სამამულოდ შეწყალების“ საკითხი⁷¹⁷. ბუნებრივია დაეასკვნათ, რომ აქვე იხილებოდა უკვე „გაცემული“ ქვეყნებისა და მამულების „წართმევის“, „ჩამორთმევის“ საკითხიც. ეს რომ ასე იყო, დასტურდება საეკლესიო კრების დადგენილებით ულუ დავითის მიმართ: „ვინცა ვინ დაკრულვილა, თქუენ მიერცა შერისხულა, მამული დასჭირვია და ლაშქართა შიგან არ შემუშებულა. აწ თუ ვის დაეკრულავთ, გამოაჭენებს თქუენს დარბაზსა და თქუენთა ვაზირთა მოჰმართებს, ბრძანებასა და კაცს უბოძებთ... ჰავად გავდის ნაცვლად“⁷¹⁸. „შერისხვა“ და „მამულის“ დაჭერა მეფისა და მისი ვეზირების კომპეტენციაა, მეფე ვეზირების მეშვეობით არეგულირებს ამ საკითხს. სათანადო მასალა სრულ საფუძველს გვაძლევს დაეასკვნათ, რომ ქვეყნისა და მამულის „გაცემა“ და „დაჭირვაც“ („შერისხვა“), „ვეზირობაზე“ იხილება მეფისა და მისი „განმზრახების“ მიერ.

ქვეყნების გაცემა და ჩამორთმევა უმჭიდროესად იყო დაკავშირებული „საეკლესიის“ ბოძება-წართმევისთან. ამიტომაც საფიქრებელია, რომ დავითის ისტორიკოსის „საეკლესიო და საბჭოთა სჯანი“⁷¹⁹ სწორედ სამეფო თათბირზე მიმდინარეობდა. შეუძლებელია, მეფეს საკუთარ თავთან ჰქონოდა გამართული „სჯა“.

ზემოაღნიშნული უმნიშვნელოვანესი საკითხების განხილვამი ყველა ვეზირი მონაწილეობდა და ამიტომაც ეკუთვნოდათ მათ „ქრთამი და სასაურვო“⁷²⁰, „სიგლის ქრთამი“ სათანადო რანგის მიხედვით.

⁷¹⁵ ომის გამოცხადების საკითხი, ი. ჯავახიშვილის აზრით, სხვა ფუნქციებთან ერთად ე. წ. „სახელმწიფო დარბაზის“ პრეროგატივა იყო. ეს არ დასტურდება წყაროებით (იხ. ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 242).

⁷¹⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 86.

⁷¹⁷ იქვე.

⁷¹⁸ იქვე, გვ. 163.

⁷¹⁹ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 351.

⁷²⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 86.

„ვეზირობაზე“ ხომ ყველაფერი ის წყდება, „რაც იყოს“⁷²¹.

სასახლის დიდი მოხელეები ისინი არიან, ვისაც „სასაურვო“ ვეალებათ, ვინც „იურვიან“ და სწორედ ამასთანავე დაკავშირებული ფორმულა „ვეზირნი და მოურავნი“.

სააჯო კარზე საუბრისას ჩვენ აღნიშნული გვექონდა, რომ ყოველგვარი სახის აჯა-მოკსენება გარკვეული საფეხურების გავლით, დადგენილი რთული წესით აღწევდა არა მხოლოდ მეფემდე, არამედ ვეზირებამდეც. „აჯა“ ყველა სახის თხოვნა იყო, სამეფო კარზე „ვედრების“ სახით წარდგენილი.

„ისტორიათა და აზმათა“ ცნობით, ასათ გრიგოლის ძემ „იაჯა არიშიანის ადგილსა დაჯდომა სასთაულითა“⁷²². საესებით ჩათვლია, რომ ეს „აჯა“ ერისთავის თანამდებობის ბოძებას შეეხება. იგივე მნიშვნელობა აქვს ამ ტერმინს თამარის მეორე ისტორიის შემდეგ ადგილას: „მონაპირენი ... ღამეთა დღეთავე ზედა დართვიდეს შეუსუენებლად, და რომელნი შიგნით იყვნეს იგინი სანაპიროთა იაჯდეს“⁷²³.

„აჯა“ იყო დამნაშავეთა თხოვნაც შენდობის შესახებ: „ლიხთიმერთა დიდებულთა, შემანებულთა შეცოლებისათა და მოაჯეთა შენდობისათა“ ...⁷²⁴.

როგორც აღნიშნული გვექონდა, „აჯა“ სააჯო კარის საშუალებით შედიოდა სასახლეში. მას ჯერ ვეზირებს მოახსენებდნენ და შემდეგ კი ისინი თავის მხრივ მეფეს აყენებდნენ საქმის კურსში.

ჩვენ ზემოთ მითითებული გვექონდა ერისთავ არიშიანის „აჯა-მოკსენებაზე“ ვეძისხვეველი ნიანიას საქმის გამო. მის შესახებ ერისთავი მეფეს „დაეაჯა“. თავისთავად უნდა ვიგულისხმოთ, რომ ამას ნიანიას ერისთავისადმი „აჯა“ უძლოდა წინ.

სამეფო კარზე მეფისათვის „აჯის“ მირთმევის მწყობრი რეგლამენტი ჩანს. განსაზღვრულია, ვინ „იურვის“ მეფესთან „სასაურვოს“, სად და რა პირობებში.

1. „უკაზმავ“ მეფესთან მსახურთუხუცესი და მისი „ჰელისანი“ „იურვიან“, მაგრამ ამირეჯიბს უპირატესი უფლება აქვს ასეთ დროსაც „იურვოს“ მეფესთან⁷²⁵.

⁷²¹ იქვე, გვ. 96.

⁷²² ისტორიანი და აზმანი შარავეანდელთანი, გვ. 34.

⁷²³ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გვ. 129.

⁷²⁴ ისტორიანი და აზმანი შარავეანდელთანი, გვ. 54.

⁷²⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 83—84.

2. „შეკაზმულ“ მეფესთან „სალამოს რეკამდის“ საურავი და ძღვნის შეწირვა ამირჯუბის უფლებას შეადგენდა⁷²⁶.

3. ცხენზე მჯდომ მეფესთან „ურვა“ ამირახორის კომპლექსი შედიოდა — „ვისცა უდარბაზებს, ვინ გინდა იყოს, ათაყვანებს“. როდესაც ამირახორი აღვილზე არ იმყოფებოდა, მისი კვლისანი (მეაბჯრეთუხუცესი) ასრულებდა მის მოვალეობას⁷²⁷.

ჩამოთვლილი მოხელეები, რომლებიც „იურვიან“, არიან სწორედ „მოურაეები“. მათ უფლებას შეადგენს „აჯის“ შირთმევა, კერძო აუდიენციის მოწყობა („უდარბაზებს“, „ათაყვანებს“) და ძღვნის შეძღვნა“.

„აჯისა“ და „საურავის“ თვალსაზრისით უაღრესად საყურადღებოა ჟამთაღმწერლის ერთი ცნობა. შალვა ქვენიფნეველი დავით დემეტრეს ძეს გადაუღვა და „ორგულობდა“. მეფე „აოჯრებდა მამულსა შალვა ქვენიფნეველისასა ორგულობისათუს. მაშინ უღონო იქმნა ქვენიფნეველი და ვევერა სურამელსა მსახურთუხუცესსა [და] ქართლის ერისთავსა ჰამადას, რათა იურვოს მეფეს წინაშე. მოაჯსენა მეფესა და არა ინება (მეფემ, ი. ა.) მისთვის (ჰამადასთვის, ი. ა.) დაჭირვა ... შეუნდო მეფემან შალვას“⁷²⁸.

ამ ცნობიდან შესანიშნავად ჩანს „აჯისა“ და „ურვის“ წესი და რიგი. შერისხული ქვენიფნეველი ვეზირთან და ერისთავთან მივიდა და მეფესთან „ურვას“ „ვევედრა“. „ვევედრება“ იგივე „აჯაა“. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით: „ვაჯა — დიდად ვევედრა“⁷²⁹; „იაჯა-ივედრა“⁷³⁰. ე. ი. ქვენიფნეველი მსახურთუხუცესს „დააჯებია“. მან, თავის მხრივ, „ურვა“ მეფესთან შალვა ქვენიფნეველს. ეს „ურვა“ იმაში გამოიხატა, რომ მან მეფეს „მოაჯსენა“ ქვენიფნეველის „აჯა“. მეფემ თავის მხრივ, მსახურთუხუცესის პატივისცემით, „შეუნდო“ შალვას.

ციტირებული ცნობიდან კარგად ჩანს „აჯის“, „მოჯსენებისა“ და „ურვის“ საფეხურები და სათანადო რეგლამენტი, რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, გარკვეული და დიდგენილი იყო და ტრადიციული ცერემონიალით სრულდებოდა. ამას ერქვა „წესი სახლისა და პალატისა“⁷³¹.

ზემოაღნიშნული „წესების“ დადგენის შემდეგ, ჩვენ შეგვიძლია ვანვიხილოთ გიორგი V ბრწყინვალის „ძეგლისდების“ მუხლები, რომ-

⁷²⁶ იქვე.

⁷²⁷ იქვე, გვ. 86—87.

⁷²⁸ ჟამთაღმწერელი, გვ. 307.

⁷²⁹ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ., IV, გვ. 233.

⁷³⁰ იქვე, გვ. 326.

⁷³¹ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 163.

ლებიც ზოგჯერ არასწორადაა გაგებული და ე. წ. „სახელმწიფო დარბაზის“ არსებობის დამადასტურებლადაა მიჩნეული⁷³² მინչული⁷³³ ნოთ ეს მუხლები:

1. „თუ ჯვეისბერმან მოკლას განმგებელი, სამს წლამდის მამული-საგან გაიძოს... მესამეს წელიწადს მოვიდეს და ერისთავს შემოეხუ-ეწოს. ერისთავმან ვეზირთ მოაჯსენოს და ვეზირთ დარბაზთ ჰკადრონ და დარბაზით მამული ებოძოს ჯვეისბერსა“ (მუხ. 5)⁷³⁴.

2. „ჯვეისბერი თუ მოკლას ჯვეისბერმან... მამულისაგან გაიძოს... მესამეს წელიწადსა ერისთავსა და განმგებელს შემოეხუეწნენ და მათ ვეზირთ მოაჯსენონ, ვეზირთ დარბაზთ იურვონ და მამული კელთ უბოძონ“ ... (მუხ. 6)⁷³⁴.

3. „თუ ვინ ჯვეისბერის კაცის გაუყოფარი... მოკლან... მამული-საგან გაძება ორს წელიწადს ოდენ მიხუდეს... და იმავე ზემოთ გა-ნაჩენით ერისთავისა და განმგებელისაგან დარბაზთ ეურვოს ვეზირთა და მოურავთა პირთა, მამული ებოძოს“ (მუხ. 7)⁷³⁵.

4. „თუ ჯვეისბერის განაყოფი... მოკლას ვინმე... ორს წელიწადს უკან იურვოს ერისთავისა და განმგებლის პირით, იმავე ვეზირთა საურავითა და წესითა დარბაზისათა, მაშინლა მამული ებოძოს“ (მუხ. 9)⁷³⁶.

ეს, და სხვა მსგავსი მუხლები ზოგჯერ გაგებულია ისე, რომ ერისთავი და განმგებელი ვეზირებს „მოაჯსენებენ“, ხოლო ვეზირები თავის მხრივ რაღაც მათზე მდგომ ორგანოს, „დარბაზს“ „ჰკადრებენ“ საქმის ვითარებას. ციტირებულ გამოცემაში ზოგჯერ სასკენი ნიშ-ნებიც არაა სწორად დასმული, რაც კიდევ უფრო აძნელებს ტექსტის გაგებას.

მოტანილ მუხლებში საუბარია მამულიდან დანაშაულის გამო გაძევებული პირების უფლებების აღდგენაზე. განვიხილოთ რიგის მიხედვით ეს მუხლები.

მეხუთე მუხლის თანახმად, დამნაშავე ხვეისბერი მესამე წელი-წადს უნდა „შემოეხუეწოს“ („ევედროს“, „დაეაჯოს“) ერისთავს. ერისთავი თავის მხრივ ამ „ხვეწნას“ მოახსენებს ვეზირებს. თავის მხრივ ვეზირები რაღაც „დარბაზს“ კი არ „ჰკადრებენ“ „აჯის“ შე-

⁷³² ი. ს უ რ ვ უ ლ ა ძ ე, სახელმწიფოსა და სამართლის საკითხები „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, გვ. 139.

⁷³³ ი. დ ო ლ ი ძ ე, გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, თბ., 1957, გვ. 105—106.

⁷³⁴ იქვე.

⁷³⁵ იქვე, გვ. 106—107.

⁷³⁶ იქვე.

სახებ, არამედ ვეზირებს „ჰკადრებენ“ ერისთავის „მოკსენებულს“
დარბაზში, ანუ სასახლეში. სწორედ ამას ნიშნავს „ვეზირთ დარბაზთ
ჰკადრონი“. ერისთავის „მოკსენება“ ვეზირებს უნდა „ჰკადრონი“
ხელქვეითებში. ცხადია, ერისთავის მოხსენება არ იყო პირადი. შეუქ-
მებულია ყოველი მკვლევლობის საქმეზე ერისთავი პირადად ჩასული-
ყო დედაქალაქში ვეზირებისათვის მოსახსენებლად. „აჯა-მოხსენება“
უეჭველია, მეფის სახელზე, ვეზირებს მისდითად და შემდეგ ისინი
„იურვოდნენ“. „მოკსენების“ შინაარსის სწორი გაგების თვალსაზრის-
ით უაღრესად მნიშვნელოვანია ქამთაილმწერლის ერთი ცნობა. ჯაღალ
ედ-დინი შეხვდა ავაჯ მზარგრძელს და თავისი გეგმა გაანდო — რუსუ-
დანის ცოლად შერთვისა და ხორეზმელთა და ქართველთა მონღო-
ლებთან ერთობლივი ბრძოლის შესახებ. ავაჯმა „არა პასუნ-აგო,
არამედ თქუა: „ვაუწყებ თქმულსა მაგას მეფესა და ვაზირთა მისთა“.
მსწრაფლ წარავლინა კაცი მეფისა და აუწყა თქმული... იხილეს წიგ-
ნი, განკვრდა მეფე“ ...⁷³⁷.

როგორც ვხედავთ, თვით უმნიშვნელოვანესი საქმის გამო ავაჯი
თვითონ კი არ წაჴიდა სასახლეში, კაცი და წიგნი გააგზავნა. დაუ-
ჯერებელია, ერისთავს ყოველი მკვლევლობის საქმეზე პირადი მო-
ხსენებები ეკეთებინა ვეზირებისათვის.

ამდენად, „შემოხუეწებული“ დამნაშავეის საქმეზე ერისთავი შუამ-
დგომლობდა, „მოხსენებას“ აგზავნიდა „დარბაზში“ (სასახლეში), ეს
მოხსენება უეჭველად სააჯო კარში შედიოდა, შემდეგ მას ვეზირებს
„ჰკადრებდნენ“, ე. ი. გააცნობდნენ და „დარბაზით“, ე. ი. დარბაზიდან,
სასახლიდან გაცემული განკარგულებით, დამნაშავეს პატიება და მამულის
დაბრუნების უფლება ებოძებოდა.

ამგვარივე შინაარსისაა მეექვსე მუხლი. გაძევებული დამნაშავე
შემოხუეწება ერისთავსა და განმგებელს, ისინი ვეზირებს მოახსენე-
ბენ, ვეზირები, „დარბაზთ იურვიან“ და მამულს „ჯელთ უბოძებენ“.
ჩვენ ზემოთ, სათანადო მასალის საფუძველზე წარმოდგენილი გვერ-
და რას ნიშნავს „დარბაზს ურვა“, სასახლეში „ურვა“.

მსგავსი მდგომარეობაა მეშვიდე მუხლშიც. ერისთავისა და განმგე-
ბლის „პირით“ „სააჯო“ საქმის შესახებ „დარბაზთ ეურვოს“, ე. ი.
სასახლეს უნდა შეატყობინონ და დამნაშავეს „ვეზირთა და მოურავთა
პირითა მამული ებოძოს“. ამ მუხლში მძიმე არაა სწორად დასმული,
რაც საკმაოდ ცვლის მის შინაარსს. მძიმე უნდა არა სიტყვების „ვეზირ-
თა და მოურავთა პირითა“ შემდეგ, არამედ „დარბაზთა ეურვოს“ შემ-
დეგ: „ერისთავისა და განმგებლისაგან დარბაზთ ეურვოს, ვეზირ-
თა და მოურავთა პირითა მამული ებოძოს“.

⁷³⁷ ქამთაილმწერელი, გვ. 174.

მეცხრე მუხლიდან კარგად ჩანს, რომ დამნაშავემ უნდა „იურჯიან“
ერისთავისა და განმგებლის „პირით“. მას სოციალური სტატუსი არ
აძლევს საშუალებას უშუალოდ გაუგზავნოს ვეზირებს „ქაღალდებზე“
„იმავე ვეზირთა „საურავით“ და „ღარბაზის წესით“ კი შას მამუ-
ლი ებოძება. ცხადია, „ღარბაზის წესი“ იგივეა, რაც „წესი სახლი-
სა და პალატისა“, ე. ი. საქმისწარმოების დადგენილი წესი. ვეზირთა
„ურვა“ და „საურავი“ კი ჩვენ განხილული გვექონდა კონკრეტულ მა-
გალითებზე. მნიშვნელოვან საქმეზე „ურვა“ „ვეზირობაზე“ ხდებოდა.

„ძეგლისდებაშიც“ იგივე წესრიგი ჩანს, რაც სხვა შემომოტანილ
წყაროებში. დამნაშავე „ურვას“ „ეხვეწება“, „ეაჯება“ ერისთავს;
ერისთავი „მოაგსენებს“ ვეზირებს; ამ „მოხსენებას“ ვეზირებს „ჰკად-
რებენ“ სასახლეში, ღარბაზში, რომელიც მათი მოვალეობების აღ-
სრულების ადგილია. „ღარბაზში“ ანუ სასახლეში ვეზირები და მოუ-
რავები „იურჯიან“ „ღარბაზის წესის“ მიხედვით და სათანადო განკარ-
გულებაც გაიცემა „ღარბაზით“, ანუ სასახლიდან „ვეზირთა და და
მოურავთა პირითა“.

მეფის შემდეგ ვეზირები უშაღლესი * თანამდებო-
ბის პირები იყვნენ და ამავე დროს დიდი ერის-
თავებიც. ცხადია, ისინი კი არ „კადრებდნენ“ ე. წ. „ღარბაზს“
საქმის ვითარებას, თვით ვეზირებს „ჰკადრებდნენ“ საქმის ვითარებას
„ღარბაზში“.

„ძეგლისდება“ გიორგი ბრწყინვალის ინიციატივით იყო შედგე-
ნილი. მან დაუნდობლად გააწყვეტინა ურჩი დიდებულები, ქვეყნის
ცენტრალიზაციისათვის იბრძოდა და რა დასაჯერებელია, რომ მისი
თაოსნობით შედგენილ სამართლის წიგნში „ფეოდალთა სათათბირო“
ყოფილიყო დასახელებული მამულის გამცემად, თანამდებობისა და
პრივილეგიების მბოძებლად. „ძეგლისდების“ ღარბაზი სამეფო სასა-
ხლეა, სადაც ვეზირები და მოურავები, ცენტრალური მმართველობის
ამპარატის უშაღლესი მოხელეები „იურჯიან“ და სათანადო განკარ-
გულებებსაც „ღარბაზით“, სასახლიდან სცემენ. აქვე ხაზგასმულია
ვეზირთა დიდი მნიშვნელობაც. მათ „ჰკადრებენ“ სათანადო „აჯა-
მოხსენებებს“.

ყოველივე ზემოთქმული, სათანადო წყაროებით დადასტურებულ
მაღალ სახელმწიფოებრივ კულტურაზე, დადგენილ რეგლამენტზე და
მკაცრად დაცულ სუბორდინაციაზე მიგვითითებს.

სასახლის ცენტრალური ამპარატის უშაღლესი მოხელეების პრე-
როგატივებისა და „ვეზირობის“ განხილვა, საშუალებას გვაძლევს
კვლავ დაუბრუნდეთ ყუთლუ-არსლანის პროგრამის საკითხს. ვფიქ-
რობთ, ნათელი უნდა იყოს, რომ ყუთლუ-არსლანი ითხოვდა არა „სა-
კანონმდებლო უფლებებით“ აღჭურვილ „ღარბაზს“, არამედ ცენტრა-

ლური აპარატის უმაღლესი მოხელეების გამოყოფას მეფის კარისაგან, როგორც უკვე გვქონდა საშუალება აღგვენიშნა⁷³⁸. ყველა უმაღლესი მოხელე-ვაზირი, როგორც დავრწმუნდით, ერთსა და იმავე დროს მეფის პირადი მოხელეც იყო და ამდენად სახელმწიფო მოხელეც. მეფის კარისა და სახელმწიფოს მმართველობა გამიჯნული არ ყოფილა. არ ყოფილა გამიჯნული მეფისა და სახელმწიფო ქონების მართვაც. სწორედ ამიტომ გავიგეთ ყუთლუ-არსლანის „სპარსთა განაგისის წესი“, როგორც მეფის კარისა და სახელმწიფო მმართველობის გამიჯვნის ცდა⁷³⁹ და აღმოსავლური სახელმწიფოებრივი მმართველობის სტრუქტურას დაუკავშირეთ, სადაც სასახლე (dārgah) და დივანი-კანცელარია ცალ-ცალკე იყო ორგანიზებული⁷⁴⁰.

თუ შევადარებთ ყუთლუ-არსლანის საპროგრამო მოთხოვნას ზემოთ დადგენილ „ვეზირობის“ ფუნქციებს, შეუძლებელია არ მივიღეთ იმ დასკვნამდე, რომ ყუთლუ-არსლანმა და მისმა დასმა მართლაც უმაღლესი მმართველობის აპარატის კარისაგან გამოყოფა მოითხოვა, ე. ი. „ვეზირობის“ ჩატარება მეფის გარეშე. შევეისენოთ, რას ითხოვდა ყუთლუ-არსლანი: „მომღებელმან წესსა რასამე სპარსთა განაგისსა, ითხოვა კარავი დადგამდ ველსა ისანისასა და სანახებსა სალოდებლისასა და თქუა: „დასხდომილნი მუნ შიგა, განმგებელნი მიცემისა და მოღებისა, წყალობისა და შერისხვისანი, ვკადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს, მეფესა და დედოფალსა; მაშინლა სრულ იქმნებოდეს განგებული ჩუენი“⁷⁴¹. როგორც ვხედავთ, ყუთლუ-არსლანი მიცემისა და მოღების, წყალობისა და შერისხვის განგებას ითხოვს, რომელიც შემდეგ მეფემ უნდა „დაამტკიცოს“. ვფიქრობთ, ძნელი არაა მივიღეთ იმ დასკვნამდე, რომ „მიცემა-წყალობა“ და „მოღება-შერისხვა“ სწორედ ის ფუნქციაა, რასაც „ვეზირობა“ ანორციელებდა მეფის თავმჯდომარეობით. „ვეზირობაზე“ ხომ „ქუეყანათა გაცემისა“ და „სამამულოდ შეწყალების“, ასევე, „შერისხვისა“ და „მამულის დაჭირვის“ საკითხები იხილებოდა. ვფიქრობთ, „მიცემა-წყალობასა“ და „გაცემა-შეწყალებას“ შორის აბსოლუტურად არავითარი სხვაობა არაა. ამიტომაც დავასკვნით ჩვენ, რომ ყუთ-

⁷³⁸ ი. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 192.

⁷³⁹ იქვე, გვ. 190.

⁷⁴⁰ В. В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, Сочинения, т. I, с. 286; В. Гордлевский, Государство сельджуков Малой Азии, с. 137; 5. შენგელია, საქართველო და სელჩუკები, გვ. 135—144; ჟ. ვიუნაშვილი, აზიური, მდნე, ისტორიის სერია, № 4, 1975; გვ. 95—101; მისივე, О происхождении термина Amirbar-i, Филологические заметки, с. 16.

⁷⁴¹ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღიანი, გვ. 30—31.

ლუ-არსლანი ცენტრალური მმართველობის გამოყოფას იბრუნებდა კარიდან. „ვეზირობა“ მეფის გარეშე უნდა ჩატარებულიყო, მას „საკადრებდნენ და აცნობებდნენ“ გადაწყვეტილებას, დასაბუთებულად გაუგზავნიდნენ მას. „კარავში“ „ვეზირობას“ სათავეში მიქელ მირიანისძე უნდა ჩადგომოდა, რომელმაც, საფიქრებელია, სწორედ ამისათვის „მოივერაგა“ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლობა, ვაზირობა⁷⁴².

ამდენად, ჩვენი აზრით, „ვეზირობა“ იყო სახელმწიფო საბჭო, სამეფო თათბირი, რომელზედაც წყდებოდა ყველა უმნიშვნელოვანესი საკითხი და იგი მეფის თავმჯდომარეობით ტარდებოდა. ყუთლუ-არსლანმა და მისმა დასმა „ვეზირობის“ კარისაგან გამოყოფა მოითხოვა მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდლის, მიქელ მირიანისძის ხელმძღვანელობით. ამ მოძრაობას არაფერი ჰქონია საერთო პარლამენტთან. ე. წ. „სახელმწიფო დარბაზი“, რომლის წევრები თითქოს ერისთავთ-ერისთავები და ერისთავები იყვნენ, არ არსებულა⁷⁴³. უმაღლეს სათათბიროს და საქმიან საბჭოს, როგორც აღინიშნა წარმოადგენდა სამეფო „ვეზირობა“. ცენტრალური აპარატის უმაღლესი მოხელეები, უმეტეს შემთხვევაში ან თვით იყვნენ დიდი ერისთავები, ან კი დიდი საერისთავო სახლის შვილები. ამიტომაც „ვეზირობაზე“ წარმოდგენილი იყო მსხვილი ადგილობრივი მმართველობაც და რაიმე სხვა „სახელმწიფო საბჭოს“ საჭიროება არ არსებობდა. ვეზირები თავისი სახელო უწყებების გარდა, მონარქიის უდიდეს საერისთავოებსაც წარმოადგენდნენ.

სასახლის ცერემონიალი

სასახლის ცერემონიალი, ანუ როგორც წყაროები უწოდებენ „წესი სახლისა და პალატისა“⁷⁴⁴, „წესი სახლისა საჯელმწიფოსა“⁷⁴⁵, „დარბაზის წესი“⁷⁴⁶, როგორც დაერწმუნდით, მრავალ მხარეს მოიცავდა. „საჯელმწიფო სახლის წესის“ კომპლექსში შედიოდა საქმის-წარმოების, „წყალობა-შეწყალების“, „დაჭირვა-შერისხვის“, დამნაშავეთა „შენდობისა“ და სხვა „წესები“. სწორედ ამ „წესის“, „სახელმწიფო სახლის“ ცერემონიალის აღნუსხვას წარმოადგენს „ხელმწიფის კარის გარიგება“.

სამეფო ხელისუფლებაზე, ცენტრალური უწყებებისა და უმაღლესი მოხელეების შესახებ საუბრისას, ჩვენ შევეხეთ „საჯელმწიფო

⁷⁴² ი. ანთელაეა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 215—217.

⁷⁴³ ვრცელ იხ. ი. ანთელაეა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 129—155. იქვე ვრცელი ბიბლიოგრაფია.

⁷⁴⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 163.

⁷⁴⁵ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 43.

⁷⁴⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 95.

სახლის წესის" მრავალ მხარეს. განსაკუთრებით იმ „წესებს“, რომლებიც საქმისწარმოებას, სახელმწიფოს, დომენისა და თვით სასახლის მართვას შეეხებოდა. საგანგებოდ შევეჩეთ „ვეზირობას“.

მეცნიერული, და უნდა ითქვას, შემეცნებითი თვალსაზრისით უაღრესად საინტერესოა „საველმწიფო სახლის“ ცერემონიალის ის ნაწილიც, რომელიც უშუალოდ არაა დაკავშირებული სახელმწიფოებრივ მართვასთან. ესაა სამეფო საზეიმო მიღებებთან, დღესასწაულებთან და მნიშვნელოვან მოვლენებთან დაკავშირებული „წესი“.

თავის დროზე ი. ჯავახიშვილი არ შეხებია ამ საკითხს საგანგებოდ, რადგან იგი არ მიიჩნია ქართული სამართლის ისტორიის საგნად და ამ „წესებს“ ადგილი კულტურისა და ზნეჩვეულებათა ისტორიაში მიუჩინა⁷⁴⁷.

უკანასკნელ ხანს ა. კიკვიძე შეეხო ჩვენთვის საინტერესო ამ საკითხს და მიუთითა, რომ შეუძლებელია დარბაზის ზელისუფალთა „მოქმედების განწესრიგება მხოლოდ მატერიალური კულტურის ისტორიის საკითხად მივიჩნიოთ, იგი წმინდა სახელმწიფო სამართლის სფეროა“⁷⁴⁸.

გვიქრობთ, სასახლის ცერემონიალი იმდენადვე განეკუთვნება კულტურის ისტორიას, რამდენადაც სახელმწიფო სამართალს. ამ ცნებების გამიჯვნა-დაპირისპირება მეცნიერების განვითარების თანამედროვე ეტაპზე არ უნდა იყოს მართებული.

სახელმწიფო სამართლებრივი ინსტიტუტების მაღალი განვითარება, უეჭველი მოწმობაა ასევე მაღალი სახელმწიფოებრივი კულტურისა. ეს უკანასკნელი კი შეუძლებელია დაეცილოთ საერთოდ იმ ხალხის კულტურულ მონაბოვარს და ისტორიას, ვისაც ეს ინსტიტუტები შეუქმნია. სახელმწიფოებრივი კულტურა, ჩვენი ღრმა რწმენით, ისეთივე განუყოფელი ნაწილია ერის კულტურული მემკვიდრეობისა, როგორც მატერიალური და სულიერი კულტურის ძეგლები.

განსვენებულმა ა. კიკვიძემ სასახლის ცერემონიალი ე. წ. „სახელმწიფო დარბაზის“ კონცეფციის შუქზე განიხილა და ამიტომაც წყაროების ზოგიერთი პირდაპირი ჩვენება უფრო სხვაგვარად გაიგო, ვიდრე ეს, ჩვენი აზრით, სათანადო მონაცემებთან გამომდინარეობს. შევეცდებით, სასახლის ცერემონიალი წარმოვადგინოთ უშუალოდ წყაროების საფუძველზე, ცხადია, მკვლევართა მიერ ამა თუ იმ კონკრეტულ საკითხზე გამოთქმული მოსაზრებებისადმი ჩვენი პოზიციის ჩვენებით.

⁷⁴⁷ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 245.

⁷⁴⁸ ა. კიკვიძე, ქართული სახელმწიფო დარბაზი და მისი ადგილი „ვეფხისტყაოსანში“, XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1968, გვ. 211.

თავის დროზე ი. ჯავახიშვილი შეეხო ე. წ. „ღარბაზობის“ საკითხს და მიუთითა, რომ „ღარბაზობა ორნაირი სცოდნიათ: ან „ღიდის წესითა“, ან „უმცროსითა“⁷⁴⁹. მისივე დასკვნით, დიდი „ღარბაზობა“ ღარბაზის (ი. ჯავახიშვილის აზრით, ფეოდალური სათნაბრობის) ხელმწიფო საბჭოს) საზეიმო სხდომა იყო, რომელზედაც „შეიძლება მხოლოდ ისეთი საქმეები ყოფილიყო გარჩეული, რომელთა შესახებ საჯაროდ მსჯელობა უზერხული და სახიფათო არ იყო“⁷⁵⁰. მკვლევარმა, დიდი ღარბაზობისაგან განსხვავებით, „უმცროსითა წესითა ღარბაზობა“ მიიჩნია ე. წ. „სახელმწიფო ღარბაზის“ საქმიან სხდომად⁷⁵¹.

ეს დებულება უაღრესად პოპულარულია სამეცნიერო ლიტერატურაში, შესულია სახელმძღვანელოებში.

სათანადო მასალის განხილვას იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ არც „დიდი ღარბაზობა“ და არც „უმცროსითა წესითა ღარბაზობა“ საერთოდ არ იყო სხდომა და მითუმეტეს საქმიანი სხდომა.

ამ დასკვნის ნათელსაყოფად უნდა მივმართოთ იმ წყაროს, რომელიც ი. ჯავახიშვილის შემოციტირებული დებულების სათავეს წარმოადგენს. ეს წყარო „ხელმწიფის კარის გარიგება“⁷⁵², რომელშიც სათანადო ადგილას აღნიშნულია შემდეგი: „აწ განცხადება ვთქვათ — დიდი დღესასწაული. და წესი არის, რომე მეფე სადაც იყოს, რაც სული კაცი არის ქრისტეანი, ყოველივე წავა. დიდი დროშა ააბან და მენობათენი წინათ, და დროშა განაღამცა წინა ამართული ... ეგრევე წამოვიდნენ ეკლესიას. შივა მეფე ... და რა წყალი აკურთხონ, მეფე ეკლესიით გამოვიდეს, დროშით წავა და მუნვე კარის შესავ [ა] ლს ქ [ე] ვშე დაღვების. ღარბაზობა, ვითარცა მეფეს ეპრიანოს: დიდის წესითა, და თუ უმცროსითა, ვითარცაღა წესი იყოს, იქნას“⁷⁵².

სწორედ ამ კუბიურიდანაა ამოღებული ტერმინები „ღიდის წესით ღარბაზობა“ და „უმცროსი წესით ღარბაზობა“. აქ არაფერია ნათქვამი არც საზეიმო და არც საქმიან სხდომაზე. განცხადების დღესასწაულზე ეკლესიიდან გამოსული მეფე ბრძანებას გაცემდა, სადღესასწაულო „ღარბაზობა“ — წვეულება „ღიდის წესით“ მოეწყოთ თუ „უმცროსით“. შეუძლებელია მეფეს განცხადების დღესასწაულზე, ეკლესიიდან ახალმოსულს, სხდომის მოწვევის განკარგულება გაეცა. საუბარია განცხადების, ერთ-ერთი უმთავრესი რელიგიური დღესასწაულისადმი მიძღვნილ სამეფო წვეულებაზე.

⁷⁴⁹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 241.

⁷⁵⁰ იქვე, გვ. 242.

⁷⁵¹ იქვე.

⁷⁵² ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 80—81. მსგავსი ცერემონიული საეკლესიო დღესასწაულების დროს იყო ბიზანტიაშიც, რომლებიც საიმპერატორო ღარბაზობით (სულთან) მოიხარებოდნენ. იხ. Д. Ф. Беляев, Прием и выходы Византийских царей, Казань, 1893, с. 37.

ჩვენ გამორიცხულად მიგვაჩნია, რომ ქრისტიანი მეფის, „მესიის მახვილად“ და „ღვთისწორად“ წოდებულის კარზე, განცხადებინდეს „სახელმწიფო დარბაზის“ სხდომები მოეწვიათ. მითუმეტეს შეუძლებელია ეს ნორმად იყოს ფიქსირებული „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“.

„ხელმწიფის კარის გარიგების“ ციტირებული ადგილის შესახებ გამოტანილი ჩვენი დასკვნა რომ სწორია, ამას პირდაპირ ადასტურებს „დიდი სჯულისკანონი“: „სამოქალაქოთა სჯულთა განწესებამ იტყვს, ვითარმედ ყოველისავე გარეშისა საქმისათვის უქმნი არიან შუდნი დღენი უწინარეს აღვსებისა და შუდნი-შემდგომად აღვსებისა და ქრისტეს შობისა და განცხადებისა... და ამათ დღეთა შინა... არცა საბჭომ დაიდების, .. არამედ უფროსდა მონათა განთავისუფლება (შდრ. „ათავისუფლე მონები“, ი. ა.) იქნების და პერობილთა განტევებამ და თანამდებთა მიტევებამ“⁷⁵³ (ხაზი ჩვენია, ი. ა.).

როგორც „დიდი სჯულისკანონიდან“ ჩანს, „არცა საბჭომ დაიდების“ და ყოველი „გარეშე საქმე“ აკრძალულია არა მხოლოდ აღვსების, ქრისტესშობისა და განცხადების დღეებში, არამედ ასევე მათ შვიდი დღით „უწინარეს“ და შვიდი დღით „შემდგომ“, ე. ი. მთელ ორ კვირას.

აღნიშნული საკითხი დასმულია „მცირე სჯულისკანონშიც“: „ქრისტეშობად უქმობამ არს... განცხადებად უქმობამ არს“...⁷⁵⁴.

შესაძლოა, კრიტიკულ, ექსტრაორდინარულ შემთხვევაში მეფეს მართლაც მოეწვია სახელმწიფო საბჭო, მაგრამ ამ საბჭოს „ვეზრობა“ ერქვა და არა „დარბაზობა“. ამასთან, ვიმეორებთ, შეუძლებელია ასეთი დარღვევა „კარის გარიგებაში“ ყოფილიყო ფიქსირებული. მეფე თვითონ იყო ამგვარი დარღვევების წინააღმდეგ მოწოდებული.

ერთადერთი წყარო, სადაც „დიდის წესით“ და „უმცროსი წესით“ დარბაზობა იხსენიება, არაფერს ლაპარაკობს იმის სასარგებლოდ, რომ ეს დარბაზობები ჩვენ საზეიმო თუ საქმიან სხდომად მივიჩნიოთ. სრულიად არაორაზროვნად აქ საუბარია „დიდი“ და „უმცროსი“ წესით წვეულებაზე, სადღესასწაულო აუდიენციაზე, დღევანდელი ტერმინოლოგიით — ბანკეტზე. „დიდი“ და „უმცროსი“ წესი დარბაზობის ხასიათს კი არ უსვამს ხაზს („საზეიმო სხდომა“, „საქმიანი სხდომა“), არამედ დარბაზობაზე მოწვეულთა შემადგენლობას. „დიდი წესით დარბაზობაზე“ წვევის პრივილეგია, უეჭველია უფრო

⁷⁵³ დიდი სჯულისკანონი, გვ. 155.

⁷⁵⁴ მცირე სჯულისკანონი, გამოსაცემად მოამზადა ე. გიუნაშვილმა, თბ., 1972, გვ. 38.

ფართო წრეს (მათ შორის მეფინიბეებს) ჰქონდა, ხოლო „უმცროსი წესით დარბაზობაზე“ ნაკლებს. თუ რომელი „წესით“ მღვწვევით დარბაზობა, ეს იმის მიხედვით წყდებოდა თუ „ვითარცა ებრაიანოს მეფეს“.

ი. სურგულაძეს „დარბაზობა“ სავსებით სწორად აქვს განმარტებული, როგორც აუღენცია, **высочайшим прием, визит**⁷⁵⁵. ამავე დროს სხვა ნაშრომში მას კვლავ „სახელმწიფო საბჭოს ანუ დარბაზს“ უწოდებს, რომელსაც თითქოს „იწვევდნენ... უცხოელი სტუმრების მიღების დროს, ომის გამარჯვებით დამთავრების შემთხვევაში და სხვა“⁷⁵⁶. როგორც აღვნიშნეთ ეს სახელმწიფო საბჭო კი არ იყო, არამედ საზეიმო მიღებები.

მკვლევართა აზრით, „საქმიან სხდომას“, დარბაზობას, მოსდევდა პურობა-ნადიმი⁷⁵⁷. უნდა აღინიშნოს, რომ ეს აზრი არ დასტურდება სათანადო წყაროებით. არსაიდან არ ჩანს, რომ „დარბაზობა“ საქმიანი სხდომა იყო. რაც შეეხება პურობა-ნადიმს, ის თვით წარმოადგენდა „დარბაზობის“ შინაარსს.

მოვიტანოთ სათანადო მასალა. „შეიქმნა დარბაზობა და დასხნეს ამირ-მირმან და შარვანშა თვთეული თუსსა აღვილსა, ეგრეთვე ვაზირნი ... და შემდგომნი წესისაებრ, რომელიცა ჰქონდა წესი ჯდომისა და დგომისა, დასუეს ... შეიქმნა პურობა და ნადიმობა შესატყვისი ქამთა და მის დღისა“⁷⁵⁸. ამ ცნობიდან არ ჩანს, რომ დარბაზობა სხვაა, ხოლო პურობა-ნადიმობა კი სხვა. როცა „შეიქმნა დარბაზობა“, წესისამებრ ყველა დასვეს და „შეიქმნა პურობა და ნადიმობა“. არ ჩანს, რომ პურობა-ნადიმს წინ უსწრებდეს დარბაზობა, როგორც სხდომა.

„დარბაზობის“ ცერემონიალი დაცულია „ისტორიანში და აზმანში“ და „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“. ამ წყაროთა სათანადო მონაცემები კარგად უდგებიან ერთმანეთს.

„ისტორიანში და აზმანში“ აღწერილია ამირ-მირმანისა და შარვანშაპ აღსართანის ჩამოსვლასთან დაკავშირებული „დარბაზობა“. როდესაც „შეიქმნა დარბაზობა“, თამარი, დავით სოსლანი და ლაშა გიორგი „დასხდეს ტახტსა ზედა ოქროჭყედილსა“⁷⁵⁹. მოწვეულ სტუმრებს, სანამ მეფეებთან შევიდოდნენ, შეეგებნენ ლაშქრის სხვადასხვა კონტიგენტები და „თვთ კარვის კარსა ჰელისუფალნი და შინაურნი“⁷⁶⁰. სამეფო კარაჲში პირველი შარვანშაპი აღსართანი შევიდა,

⁷⁵⁵ ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 175.

⁷⁵⁶ ი. სურგულაძე, სახელმწიფოსა და სამართლის საკითხები „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, გვ. 140.

⁷⁵⁷ ა. კიკელიძე, ქართული სახელმწიფო დარბაზი, გვ. 216.

⁷⁵⁸ ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, გვ. 73.

⁷⁵⁹ იქვე, გვ. 65.

⁷⁶⁰ იქვე.

თაყვანისცა მეფეებს, ხოლო მათ „მოიკითხეს წესიკაებრ და დასუეს თუსსა აღვილსა“⁷⁶¹. ამის შემდეგ შევიდა ამირ-მირმანი, რომელიც ასევე „მოიკითხეს“ მეფეებმა და „დასუეს“⁷⁶². დასახელებული პირების შემდეგ „მოასხეს დიდებულნი ... ათაყვანეს და მოიკითხნენ შესატყვისითა პატივითა“⁷⁶³. „თაყვანებისა“ და „მოკითხვის“ შემდეგ, „მაშინ ითხოვეს პური და შემდგომად პურობისა დაიდვეს ნადიმი“⁷⁶⁴.

ამ ცნობიდან კარგად ჩანს, რომ პურობასა და ნადიმს წინ „სხლომა“ კი არ უსწრებდა, არამედ „თაყვანება“ და „მოკითხვა“.

ზუსტად ასეთივე ცერემონიალია აღწერილი „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“. „ღარბაზობაზე“ მიწვეულნი რიგ-რიგობით, რანგის მიხედვით შედიოდნენ მეფესთან: „მოდღვართ-მოდღვარი შევიდეს და ეთაყვანოს მეფესა და მერმე მეფეცა ეთაყვანოს ... წაივიდეს [მოდღვართ-მოდღვარი] და მარჯვენით გარდადგეს ახლო“⁷⁶⁵. ასე რიგ-რიგობით შედიოდნენ „წვეულნი“, მეფეს ეთაყვანებოდნენ და თავის განსაზღვრულ ადგილზე დგებოდნენ⁷⁶⁶. როდესაც ყველა მოწვეული სათანადო ცერემონიალით შევიდოდა და მეფეს „ეთაყვანებოდა“, მეფეც თავის მხრივ, დადგენილი წესით „ეთაყვანებოდა“ და „მიესალმებოდა“, გაიცემოდა ბრძანება (მეფის მიერ) „პურის მოღების“ შესახებ⁷⁶⁷. როგორც ვხედავთ, არც ამ ძველშია რაიმე ნათქვამი პურობა-ნადიმობამდე „სხლომის“ შესახებ. „თაყვანებასა“ და „მისალმებას“ უშუალოდ „პურის მოღების“ ბრძანება მოსდევს.

„თაყვანებისა“ და „მოკითხვის“ დროს, როგორც „კარის გარიგებიდან“ ჩანს, სუფრა არ იყო გაშლილი. „ტაბლუბი“ და ზედ დადგმული „ტაბაკები“ რიგ-რიგობით შემოქონდათ რანგის მიხედვით. როდესაც მანდატურთუხუცესი „პურის წინაობას იურვებდა“, ამირეჯიბი და განმგეთუხუცესი გადიოდნენ სეფე-ტაბაკის შემოსატანად⁷⁶⁸. ყველანი ფეხზე დგებოდნენ და ვერავინ დაჯდებოდა სეფე-ტაბაკის დადგამაზე⁷⁶⁹. სეფე-ტაბაკს მანდატურთუხუცესი და ამირეჯიბი დგამდნენ, ხოლო განმგეთუხუცესი შეჭამანდს „მოიღებდა“⁷⁷⁰. ამის შემდეგ მანდატურთუხუცესს შეეძლო თავის ადგილას დამჯდარიყო.

⁷⁶¹ იქვე, გვ. 66.

⁷⁶² იქვე.

⁷⁶³ იქვე.

⁷⁶⁴ იქვე.

⁷⁶⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 90.

⁷⁶⁶ იქვე, გვ. 90—91.

⁷⁶⁷ იქვე, გვ. 93.

⁷⁶⁸ იქვე.

⁷⁶⁹ იქვე.

⁷⁷⁰ იქვე.

კათალიკოსების, მოძღვართ-მოძღვრისა და ჭყონდიდელის წინ მღვარ ტაბლებზე ტაბაკს ამირეჯიბი ღვამდა. ოთხივე დეგებოდა და ამირეჯიბს „ეთაყვანებოდნენ“⁷⁷¹.

ათაბაგს, ამირსპასალარსა და მანდატურთუხუცესს ტაბაკს ეჯიბი უღვამდა და ისინი, თავის მხრივ „ეთაყვანებოდნენ“ ადგომით⁷⁷².

დასახელებულ ოთხ მონაზონს და სამ ვეზირს, შეჭამანდს სამსამი ჯამით განმგეთუხუცესი მიართმევდა⁷⁷³. ამის შემდეგ ამირეჯიბი და განმგეთუხუცესი სხდებოდნენ.

ასე რიგ-რიგობით წადიოდა ტაბლა-ტაბაკი მეჯინიბებამდე⁷⁷⁴.

ნიშანდობლივია, რომ „ღარბაზობაზე“ წვეული მოხელეები ცხადდებოდნენ, დღევანდელი ტერმინოლოგია რომ ვინმართ, „საბარადო“ ფორმაში. თითოეული მათგანი თავისი „სახელოს“ ინსიგნიით მოდიოდა. ამირაბორს, მაგალითად ხმალი ერტყა და „რა მისი დაჯდომისი ჟამი“ მოვიდოდა, მებაჯრეს აძლევდა⁷⁷⁵. საწოლისა და ზარადხანის მწიგნობრები, მუქიფები და „სხვანი მწიგნობარნი“ თავისი თანამდებობის ინსიგნიით, „საწერლებით“ ცხადდებოდნენ, რომელიც ილღიაში ჰქონდით ამოდებული⁷⁷⁶. ცხადია, საზეიმო ვითარების გამო და არა იმიტომ რომ „ღარბაზობაზე“ საქმე ეწარმოებინათ. ეს რომ ასეა, იქიდანაც ჩანს, რომ „საწერელიან“ მწიგნობრებზე ადრე „პირის მწდუზეა“ საუბარი⁷⁷⁷, რომელიც ცხადია, წვეულების გამოა მოხსენიებული. ამ მოვალეობას, როგორც აღნიშნული გვქონდა კიდევ, საქურჭლის ნაცვალი და მეღვინეთუხუცესი ასრულებდნენ.

ამდენად, „ღარბაზობა“ იგივე პურობა-ნადიმიცა. სულხან-საბას განმარტებით, „მეჯლიში სპარსთა ენაა, ქართულად ნადიმი ჰქვიან“⁷⁷⁸. მისივე ცნობით, ნადიმი იგივეა, რაც „ტაძრობა“⁷⁷⁹. „ტაძრობა“ სემანტიკურად სავსებით უდრის „ღარბაზობას“. „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ დაცული ტერმინი „დიდის წესით ღარბაზობა“ სავსებით იგივეა, რაც „ვეფხისტყაოსანში“ მოხსენიებული „დიდი პურობა-ღარბაზობა“. „ნავროზობის“ დღესასწაულზე:

ამა ქალაქა წესია, დღესა მას ნავროზობასა,
არცა ვინ ვაპრობს ვაპარი, არცა ვინ წაეა გზობასა;

771 ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 93.
772 იქვე.
773 იქვე.
774 იქვე, გვ. 94.
775 იქვე, გვ. 81.
776 იქვე, გვ. 92.
777 იქვე.
778 სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ., IV, 1, გვ. 475.
779 იქვე გვ. 135.

ცხადია, ციტირებულ და მომდევნო (1110, 1111, 1112) ტექსტებში აღნიშნული წერილი „დიდი ღარბაზობა“ შორსაა „საბუქოს სხდომისაგან“. ყოველივე ეს კარგად აქვს შენიშნული ი. სურგულაძეს⁷⁸⁰ და საიდანღა ასკვნის იგი რომ „ფეოდალების სათათბირო ორგანოს ღარბაზი ეწოდებოდა“⁷⁸¹, ჩვენთვის არაა ნათელი.

სასახლის „წესიდან“ ყურადღებას იქცევს ახალი წლის დღესასწაული. „კარის გარიგების“ ცნობით, „წელიწდის თავს“ მეფეს მონადირეთუხუცესი შემოსავდა და მას „სალენინს“ წინ დასვამდნენ, ტაბლას დაუდგამდნენ და ველური ტახის თავს, მოხარშულს შიართმეფედნენ⁷⁸². შემდეგ მონადირეთუხუცესი მეფეს ვკითხვობდა „ხვალსით ჰკვლევენ?“ უბრძანებს მეფე, სითაც ებრძანების⁷⁸³. როგორც ჩანს, ახალწლის „კვლევა“ გარკვეულ ტრადიციებთანაა დაკავშირებული. მონადირეთუხუცესი მეფეს ვკითხვობა, თუ სად უნდა მოხდეს ეს „კვლევა“. თვით „კარის გარიგებიდან“ არ ჩანს, რას ნიშნავს აღწერილი წესი. საამისო განმარტებას ვახუშტი გვაძლევს. მისი ცნობით ბაზიერეთუხუცესი („კარის გარიგებით“ მონადირეთუხუცესი) მეფის სანადირო ადგილას ცხენებს ზოცავდა და ამით ნადირს უყრიდა თავს. დილას მეფე და მისი წარჩინებულნი მიდიოდნენ და ნადირობდნენ. „ესრეთ იკულევდიან და შემოვიდიან მხიარულნი სანადიმოდ“⁷⁸⁴. სწორედ ამ ტრადიციებზე უნდა იყოს საუბარი „კარის გარიგების“ ზემოციტირებულ ცნობაში.

ნიშანდობლივია, რომ ახალწელს მონადირეთუხუცესის მიერ მეფისათვის „ველური ტახის თავის“ მირთმევის ტრადიცია, უმნიშვნელო ცვლილებით, ვახუშტისაც აქვს აღწერილი. მისი ცნობით, ახალწელს მეფეს ბაზიერეთუხუცესი „თავსა ველურის ეშუსასა მოოქროვილსა“⁷⁸⁵ მიაართმევდა.

ახალ წელს ველური ტახის თავის მირთმევის ტრადიცია დაკავშირებული უნდა იყოს უძველეს წარმართულ რწმენა-წარმოდგენებთან და იმ ფაქტთან, რომ სწორედ ამ დროს გარეულ ღორზე ნადირობის სეზონი იყო. ეს რომ ასეა, დავითის ისტორიკოსის ერთი

⁷⁸⁰ ი. სურგულაძე, სახელმწიფოსა და სამართლის საკითხები „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, გვ. 142—143.

⁷⁸¹ იქვე, გვ. 138.

⁷⁸² ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 80.

⁷⁸³ იქვე.

⁷⁸⁴ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 29.

⁷⁸⁵ იქვე, გვ. 28.

ცნობიდან ჩანს. გიორგი II-ემ „უამსა სთულისასა“ ვეფხისტყაოსნის ცხოველ ალყა შემოარტყა და „ვიდრე ბრძოდესდა, მოვიდა თოვლი, ნელელ მეფესა გიორგის მოეკსენა ნადირობა აჯამეთისა“⁷⁸⁶ და აღიწერა „კვლევის“ ნადირობასთან და ტახის თავის მირთმევისთან დაკავშირება ჩვენ ამგვარად გვესახება.

საინტერესოა ამ მხრივ ოდიშის მთავრის კარზე არსებული წესიც, რომელიც ჩვენი აზრით, ზემოაღწერილი ძველი ტრადიციის გამოძახილი უნდა იყოს: „ჩვეულება არის, რომ ვიდრე თასს ტუჩებამდი მიიტანდნენ ცოტაოდენ ღვინოს ამ თავებზე (ნადირობის დროს დახოცილი ტანებისა და ირმების, ი. ა.) დაასხამენ და ღმერთსა სთხოვენ, მშვიდობით ამყოფოს და აღდგერძელოს მთავარი, რათა შემდეგში ამისთანები ათასობით და ასიათასობით მოჰკლასო“⁷⁸⁷.

საახალწლოდ მეფეს სასახლის მოხელეებისაგან, ერისთავებისაგან, გელათისა და გარეჯის მონასტრებისაგან ძღვენი მოსდიოდა⁷⁸⁸. მსგავსი წესი ჩანს ვახუშტისთან⁷⁸⁹ და ლამბერტისთანაც⁷⁹⁰. მეფისა და მისი ოჯახის ახალწელს „მაკვლეველი“ მწიგნობართუხუცეს-ჭყონდიდელი იყო.

„კარის გარიგებაში“ აღწერილია მონადირეებთან დაკავშირებული ერთი ტრადიციაც. „ორშაბათს მეორეს ლამპარს მონადირენი შეიქმენ, მეფეს წინაშე მიიღებენ, და ცოლსა მეფისასა და შულთა, ვეზირთა... ყველას მიართმენ. მეფე უბრძანებს პურსა, ღვინოსა და ფურ-ბერწსა; ეგრეთვე ღვინოფალიცა უბრძანებს; ვეზირნი და მოურავნი ყოველნივე მისცემენ პურსა, ღვინოსა და საკლავსა... და თუ მისცემენ პურსა, ღვინოსა და საკლავსა, აღიარს აწყენენ... ლამპარსა ანთებულსა მგარსა შეიღებენ, ეგრე მგრგვალსა დააბმენ. ვისცა ავად მიუცემია, ანუ პურად ავადია, აგინებენ“⁷⁹¹.

ცხადია, აქ ხალხურ დღესასწაულთან გვაქვს საქმე. ი. ჯავახიშვილი მოკლედ შენიშნავს, რომ „ორშაბათს მეორე ლამპრობას მეფე-ღვინოფალს და დარბაზის მოხელეებს უნდა დაესახუტებინათ“⁷⁹² მონადირეები.

ი. სურგულაძეს „ლამპარი“ განმარტებული აქვს, როგორც светильник, лампада, ლამპრობა — праздник со светильниками⁷⁹³.

⁷⁸⁶ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დაეთისი, გვ. 321—322.

⁷⁸⁷ არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბ., 1938, გვ. 60.

⁷⁸⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 94.

⁷⁸⁹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 28—29.

⁷⁹⁰ არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, გვ. 137—138.

⁷⁹¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 89.

⁷⁹² ი. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 196.

⁷⁹³ ი. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 179.

მონადირეები, ლამპრებით მხარზე, „მრგვალსა დაბმენ“ (ფერ-
ხელს)⁷⁹⁴ და საფერხულო სიმღერებში „აეად“ იხსენიებენ, ჭინჭისმუცლის
რად ავია⁷⁹⁵.

ეს არის ხალხური დღესასწაული „ლამპრობა“, რომელიც „მატი-
ანე ქართლისაში“ გვხვდება⁷⁹⁶. „ლამპრობა“ იგივე იყო, რაც სვანუ-
რი „ლიმპარი“. იგი შეკერმისა და ფარისველის კვირას იწყებოდა.
ხელთ ეჭირათ ანთებული არყის ხის ტოტები. დღეობა კვირას იწყე-
ბოდა და ორშაბათ საღამომდე გრძელდებოდა სიმღერა-თამაშობით⁷⁹⁷.
ასეთივე დღესასწაული გურიაშიც სცოდნიათ⁷⁹⁸.

„ლამპრობის“ კარზე აღნიშვნა, როგორც ჩანს, მონადირეების
მოვალეობას შეადგენდა. ეს წარმოშობის დროიდან შემორჩენილი
დღესასწაული, ხალხის წიაღში წარმოშობილი, ერთგვარი „დემო-
კრატიული“ ელემენტის შემტანი იყო მკაცრი ეტიკეტით შებოჭილ
სამეფო კარზე.

ამგვარი იყო ძირითადად „საველმწიფო სახლის წესი“ შემორჩე-
ნილი წყაროების მიხედვით.

⁷⁹⁴ იქვე, გვ. 180; ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები, გვ. 181—182.

⁷⁹⁵ ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები, გვ. 181—182.

⁷⁹⁶ მატიაზე ქართლისა, გვ. 269.

⁷⁹⁷ იხ. ი. ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. I, თბ., 1979, გვ. 97.

⁷⁹⁸ იქვე.

მმართველობის აღმშენებლობა აპარატი

საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს ადგილობრივი მმართველობა დამყარებული იყო ტერიტორიულ პრინციპზე. ქვეყნის ძირითადი სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულები, საერისთავოები საუკუნეების მანძილზე ყალიბდებოდნენ. ასევე ხანგრძლივი ისტორიული პროცესის შედეგს წარმოადგენდა საერისთავოს შინაგანი სტრუქტურის ჩამოყალიბება.

ადგილობრივი მმართველობის აპარატს განეკუთვნებოდა სამეფო სახლის დომენის მართვა. საერისთავოსა და დომენის მმართველობა სხვადასხვა იურიდიული რეჟიმით ხდებოდა. საერისთავო და ერისთავი საჯაროუფლებრივი საწყისის ცნებები იყო, ხოლო დომენი და მისი მოხელეები კი კერძო საწყისისა, მაგრამ ეს დომენი მეფის, საჯარო ხელისუფლების მეთაურისა იყო და ეს გავლენას ახდენდა მის იურიდიულ რეჟიმზე.

საერისთავოების და დომენის, როგორც გარკვეული საზღვრების მქონე ერთეულების კვლევა სცილდება ჩვენს ამოცანებს. თითოეული საერისთავოს თუ მეფის კერძო სამფლობელოს საზღვრების დადგენა, მათი ცვლილება დროში, ისტორიული გეოგრაფიის სპეციალისტების ინტენსიური კვლევის საგანია და უკანასკნელ ხანს ამ მხრივ დიდი მუშაობაც ჩატარდა¹. ჩვენს ამოცანას შეადგენს თვით საერისთავოსა და ერისთავის, დომენისა და მისი მოხელეების ფუნქციების წარმოდგენა, მათი ადგილის გარკვევა მმართველობის საერთო სისტემაში.

ჯერ კიდევ ი. ჯავახიშვილი უჩიოდა მასალების უკიდურეს სიმცირეს „საქვეყნოდ გამრიგე“ მოხელეებისა და მათდამი დაქვემდებარებული აპარატის შესახებ². მიუხედავად განვლილი დროისა, როდესაც ბევრი ახალი მასალა შემოვიდა ბრუნვაში, დაიხვეწა კვლევის მეთოდი-

¹ დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977; II, თბ., 1980. იქვე ბიბლიოგრაფია.

² ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 201—

კა, ი. ჯავახიშვილის აღნიშნული შენიშვნა გარკვეულად შალაში რჩება. ამითაა გამოწვეული ჩვენს ნაშრომში ერთგვარი მოცულობითი დისპროპორცია ცენტრალური და ადგილობრივი მმართველობის შესწავლის დროს.

საქართველო
საბჭოთა კავშირი

1. საერისთავო და ირისთავი

ერისთავის ხელისუფლება

ერისთავის ხელისუფლება დადასტურებულია უკვე ძველ ქართლში, სადაც ისინი სათავეში ედგნენ ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებს, რომლებიც დამყარებული უნდა ყოფილიყო ლაშქრის ორგანიზაციის პრინციპზე³.

ერისთავის ფუნქციების დასახასიათებლად ხშირად მიუთითებენ „ძველი ერისთავთა“-ს მონაცემებზე, რომლის მიხედვით, ერისთავის მოვალეობა იყო: „განსაგებელნი ეკლესიისანი და ყოველნი აზნაურნი მკვდრნი მას შინა“⁴. იმავე წყაროს მიხედვით, საერისთავო ინსიგნიებს წარმოადგენდა სამეფო შესამოსელი, ბეჭედი, საყურე, სარტყელი, „საჭურველი და ცხენი თორნოსანი, დროშა და შუბი“⁵. ერისთავის ინსიგნიები უნდა ყოფილიყო ასევე სკიპტრა, ცული და საკურცხილ (სავარძელი)⁶. ყოველივე ეს ერისთავის სახელმწიფოებრივ პრეროგატივებზე მიუთითებს და გვიხასიათებს მას, როგორც საჯარო ხელისუფლების მოხელეს, მეფის პიროვნების წარმომადგენელს საერისთავოში, რომელსაც ექვემდებარებოდა სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ყველა მხარე სამმართველოდ ჩაბარებულ ტერიტორიაზე.

³ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 650—652.

⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 104; ამ ძეგლის შესახებ იხ. ი. ჯავახიშვილი, თხზ., ტ. VIII, გვ. 263—267; ს. ჯანაშია, საქართველო აღრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, შრომები, I, გვ. 163—168; ი. სურგულაძე, „ძველი ერისთავთა“ და მისი მნიშვნელობა საქართველოში სახელმწიფოს წარმოშობის ზოგიერთი საკითხისათვის, ენციკლოპედია, XIII, 1949; შ. მესხია, ძველი ერისთავთა, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 306—374; გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან, სტალინირი, 1958, გვ. 210—220; ჯ. გვასალია, ქსნის ზეობის ისტორიული გეოგრაფიის საკითხები, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, III, თბ., 1967, ვ. ხოშტარია, (ბროსე), „ძველი ერისთავთა“ ზოგიერთი რეალის გავებისათვის, მრავალთავი, VII, თბ., 1980, ამავე ნაშრომში სრული ბიბლიოგრაფია.

⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 104; ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 204.

⁶ ე. თაყაიშვილი არქეოლოგიური ექსპედიცია ლეჩხუმ-სვანეთში, პარიზი, 1937, გვ. 27; გ. ჩიტაია, სამი ინსიგნია (წარჩინების ნიშანი) ამერკავკასიიდან, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის XVI—XVII სს., 1972, გვ. 52—53.

ძველი ქართლის შესახებ არსებული წყაროებით დამოწმებული ერისთავიდან ვიდრე XI—XIII საუკუნეების ერისთავამდე დიდი ქრონოლოგიური მანძილი ძვეს, რომელიც აღსაესე იყო, ერთგული მნიშვნელობის მქონე ძვრებით სოციალურ-ეკონომიკურმა ცვლილებებმა ტიკურ სფეროებში. ცხადია, ცვლილებებს განიცდიდა ერისთავის ხელისუფლებაც. იგი ხან შეფის „მოსწრაფედ მორჩილი“ მოხელეა, ხან აჯანყებული, რომელიც საგამგეოდ ჩაბარებულ ტერიტორიაზე საჯარო ხელისუფლების უმაღლესი პრეროგატივების უზურპაციას ახდენს. ხშირად ამაში მას უცხო ძალა უწყობს ხელს.

მიუხედავად ზემოთქმულისა, ერისთავის ინსტიტუტმა, თვით საერისთავოს, როგორც სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულის მოშლამდე, არსებითად შეინარჩუნა თავისი ძირითადი ნიშანი — საჯარო ხელისუფლების მოხელეობა. საეხებით სწორადაა შენიშნული სამეცნიერო ლიტერატურაში, რომ „რაც არ უნდა ინტენსიური იყოს ტრანსფორმაციული პროცესი, რომელსაც ესა თუ ის სოციალური ინსტიტუტი განიცდის, მისი ძირითადი არსება, მისი ბუნება ინახება როგორც ევოლუციის საფუძველი“⁷.

ერისთავის პრეროგატივების შესასწავლად უაღრესად საინტერესო და მნიშვნელოვანია ერისთავთ-ერისთავის, ერისთავისა და „ცოტა“ ერისთავის დადგინების ფორმულები.

ერისთავის კურთხევის წესის მიხედვით, „პატივსა ერისმთავრობისა“ აყვანილი პიროვნებისათვის უნდა ჩაეცვათ „სამოსელი, ვითარცა შუენის მეფეთა“ და იგი უნდა ეკურთხებინა კათალიკოსს ან მიტროპოლიტს⁸. დადგინების ფორმულაში ხაზგასმული იყო მისი ადმინისტრაციული ხელისუფლება („საქმესა მოწყალეებისასა აჩუენებდის და სასჯელსა სიმართლისასა კყოფდეს უქრთამოდ“⁹) და „პელმწიფება“.

ერისთავთ-ერისთავის (დიდი ერისთავის) დადგენის ფორმულაში ასევე ხაზგასმულია მისი სასამართლო-ადმინისტრაციული და ფისკალური ფუნქციები¹⁰.

ერისთავის სასამართლო-ადმინისტრაციულ ფუნქციებს ხაზს უსვამს „ცოტა ერისთავის“ დადგინებისა და კურთხევის ფორმულაც¹¹.

⁷ П. Ф. Лаптин, О роли гипотезы в историческом исследовании, Вопросы истории, № 1, 1970, с. 77.

⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 54—55.

⁹ იქვე.

¹⁰ იქვე, გვ. 56.

¹¹ იქვე, გვ. 57.

ერისთავების დადგენის ფორმულები და მათი ინსიგნები მკაფიოდ მიუთითებენ, რომ ისინი იყვნენ საჯარო ხელისუფლების უმაღლესი წარმომადგენლები სამმართველო ტერიტორიაზე, სადაც ისინი ახორციელებდნენ სამხედრო, სასამართლო-ადმინისტრაციულ და ფისკალურ ფუნქციებს. ერისთავი მეფის პერსონას განასახიერებდა ერისთავოში, მის „ნაცვლად“ ითვლებოდა¹².

ხაზგასმით აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ერისთავის კურთხევა ხდებოდა. ფაქტობრივად, ეს აქტი თავისი ცერემონიალით დიდად არ ნაპირაზობდა თვით მეფის კურთხევას. ერისთავი გამოწყობილი იყო სამეფო სამოსელში, თავისი ხელისუფლების ნიშნებით. განსხვავება ის იყო, რომ ერისთავის მირონცხება არ ხდებოდა.

უკანასკნელ ხანს გაჩნდა აზრი, რომ ერისთავთ-ერისთავისა და ერისთავის დადგენა-კურთხევის ფორმულები განიხილონ, როგორც იმუნიტეტის დამადასტურებელი აქტები. ერისთავის საჯაროუფლებრივი პრეპოზატივები — სასამართლო-ადმინისტრაციული, იძულებისა და ფისკალური ფუნქციები განიხილება, როგორც „სრული იმუნიტეტი“ და ამდენად საერისთავო მიხნეულია სენიორიად, ხოლო ერისთავი მის ქვეშ დაწესებული ტერიტორიის მემკვიდრეობით ფეოდალურ მფლობელად¹³. ამასთან, ერისთავთა დადგინების აღნიშნული ფორმულები უყოყმანოდაა დათარიღებული VII საუკუნის შუახანებიდან VIII საუკუნის შუახანებამდე პერიოდით¹⁴. ამასთან, სწორედ იმ გამოცემაში, რომელსაც აღნიშნული კონცეფციის ავტორი დ. მუსხელიშვილი ეყრდნობა, ეს ძეგლები XIII საუკუნით თარიღდება¹⁵.

განურჩევლად იმისა, როგორ დავათარიღებთ ერისთავთ-ერისთავისა და ერისთავის კურთხევის ფორმულებს, მათი პრეპოზატივების იმუნიტეტთან დაკავშირება ძალზე საეჭვოა. ამ კონცეფციაში არაა გათვალისწინებული, რომ სასამართლო-ადმინისტრაციული და ფისკალური ხელისუფლება, რომლითაც ერისთავია აღჭურვილი, საჯარო ხელისუფლების ატრიბუტებია და ასეთად რჩება ის იმ შემთხვევაშიც, თუ ის ერისთავი ამბოხებულია და უმაღლესი ხელისუფლების უზურპაციას ახდენს. საერისთავოების „გამკვიდრებაც“, რაზე

¹² შტრ. ა. ბოგვერაძე, ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება, გვ. 189.

¹³ დ. მუსხელიშვილი, ფეოდალიზმის ხანის საქართველოს ისტორიის პერიოდიზაციისათვის (IV—X საუკუნეები), მაცნე, № 2, 1980, გვ. 155—156. სწორი თვალსაზრისისათვის იხ. გ. ძიძიგური, ზოგიერთი საკითხი საქართველოში ფეოდალური რენტის გენეზისის ისტორიიდან, საისტორიო კრებული, ტ. VII, თბ., 1977, გვ. 123—124.

¹⁴ იქვე, გვ. 155, სქოლიო 49.

¹⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 55—56, 598.

მითითებაც საკმაოდ ხშირია წყაროებში, სრულებით არ ნიშნავს იმას, რომ ერისთავი საჯარო ხელისუფლების წარმომადგენელიდან გადაიქცევა კერძო სამართლის სუბიექტად, იმუნიტეტით აღჭურვილ მემამულედ.

ერისთავთა საერისთავოს „მემამულე-სენიორებად“ გადაქცევის დამამტკიცებლად ხშირად მოაქვთ ცნობები მათ მიერ „საერისთავოების გამკვიდრების“ შესახებ¹⁶. გურამ კურაპალატმაო, აღნიშნავს ჯუანშერი, „ერისთავნი ქართლისანი ვერ სცვალნა საერისთავოთაგან მათთა, რამეთუ სპარსთა მეფისაგან და ბერძენთა მეფისაგან ჰქონდეს სიგელნი მკუდრობისათვის საერისთავოთა მათთა“¹⁷. ამავე ავტორის მონაცემებით, დამოწმებულია „საერისთავოთა მათთა მამულობა შვილითი-შვილამდე“¹⁸. აქედან გამოაქვთ დასკვნა, რომ ვინაიდან ერისთავებს „მამულობით“, „მკვიდრად“, „შვილითი-შვილამდე“ უპყრიათ ერისთავობა და მათ ვერ სცვლიან, ჯერ ერთი, აღრე მათი შეცვლა შესაძლებელი ყოფილა, მეორეც, ისინი უკვე იმუნიტეტით აღჭურვილი მთავრები არიან¹⁹.

სამწუხაროდ, არ ხდება დიფერენცირებული მიდგომა საკითხისადმი, რას ნიშნავს „საერისთავოთა მკვიდრობა“, „მამულობით შვილითი-შვილამდე“ პერობა. ნიშანდობლივია, რომ იგივე ფორმულებს ხმარობს ეპითაღმწერელიც²⁰ და ჯახუშტიც²¹. ასე რომ, შეუძლებელია ეს ფაქტები მხოლოდ VI—VIII საუკუნეთა მოვლენებს დაუკავშიროთ.

ზემომოტანილ მასალებში საუბარია არა ერისთავთა მიერ საერისთავოების კერძომემამულურ, სამართლის კერძო საწყისზე მოწყობილ სენიორებად გადაქცევაზე, არამედ „პელის“, თანამდებობის „მამულობაზე“. სწორედ ამიტომია დაკავშირებული და დაპირისპირებული „ერისთავთა ცვლა“ ისეთ მიდგომარობასთან, როდესაც მათ „ვერ სცვალნიან“. თანამდებობის, ერისთავობის, როგორც „პელის“ „მამულობა“ და „მკვიდრობა“, მკვეთრად უნდა განსხვავდეს ტერიტორიის, საერისთავო ერთეულის „გამკვიდრებისგან“. ქართულ სინამ-

¹⁶ დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 154—155; ე. წ. „მკვიდრობის სიგელებზე“ არჩილს დროს იხ. ვ. მამულთა, არჩილ „მეფის“ (VIII ს.) რეფორმების ლეგენდის გენეზისი და მისი პოლიტიკური ტენდენცია, ძეგბანი საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976, გვ. 117—124.

¹⁷ ქუნიშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, გვ. 321.

¹⁸ იქვე, გვ. 217.

¹⁹ დ. მუსხელიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 151, 155.

²⁰ ეპითაღმწერელი, გვ. 268.

²¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 31. ვახუშტის ცნობებს მნიშვნელობის შესახებ „ერისთავზე“ იხ. ს. ჟანაშია, ვახუშტი ქართული ფეოდალიზმის შესახებ, შრომები, ტ. II, თბ., 1952, გვ. 450; ო. სოსელია, სამეგრელოს სამთავროს წარმოშობის თარიღისათვის, მემომხილველი, II, თბ., 1951, გვ. 172.

დვილესი, საერისთავო ტერიტორიების სამამულო გამკვიდრებას, საერთოდ საერისთავოთა სისტემის მოშლა გამოიწვია და თვით ერისთავის ინსტიტუტის ლიკვიდაციაც ბარის საქართველოში (XIII-XV სს.). მოიშალა სახელმწიფოს დაყოფის ადმინისტრაციულ-სტრუქტურული პრინციპი და გაბატონდა სენიორალური პრინციპი.

ამგვარად, „მამული“ — „კელი“ და „მამული“ — ტერიტორია სხვადასხვა ცნებებია და მათი ერთმანეთში აღრევა, მხოლოდ გაუგებრობებისა და წყაროთა მონაცემების არასწორი ინტერპრეტაციის საფუძველი შეიძლება გახდეს. ერისთავებს, ცხადია, პქონდათ იმუნიტეტით აღჭურვილი, კერძო საწყისზე მოწყობილი მამული, მაგრამ იგი ერისთავის ინსტიტუტის არსებობის არც ერთ პერიოდში არ ემთხვეოდა საერისთავოს, ისევე როგორც მეფე არ ყოფილა მთელი სამეფოს კერძო საწყისზე მფლობელი.

„მამული-ჯელის“ დასახასიათებლად უაღრესად საინტერესოა XI საუკუნის დამდეგის ერთი მინაწერი, რომელშიც აღნიშნულია: „ვიყავ მამულობით მამასახლისად წაე წლისა ღთის შობელისა“²². ამ მინაწერის ავტორი, „მამულობით“, ე. ი. მკვიდრად, მემკვიდრეობით მამასახლისი იყო ღვთისმშობლის ეკლესიისა, მაგრამ, ცხადია, არ შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ იგი ამ ეკლესიის მამულებს ფლობდა როგორც მემამულე და იმუნიტეტით აღჭურვილი სენიორი.

უაღრესად საინტერესოა ამ მხრივ ერთი მოგვიანო საბუთი, რომელშიც აღნიშნულია: „გუიბოძებია გორისა მოურავობა სამკუიდროდ თქუენ ... ავთანდილისთვის ... ასეთი რამე შეგეცოდოს, რომე მოურავობისა წადება გუმართებდეს, სხვითა სამამულოთა გარდაგადევინოთ და მოურავობა არცა მაშინ წავილოთ ... ნუცა ვინ დააკლებთ ... ჩუენ მიერ შეწყალებულთა და სამკუიდროდ ჳელისა მქონებულთა“²³.

ფიქტობით, „კელის მკვიდრობა“, მისი „მამულობით“ ქონა, არ ნიშნავს ამავე დროს გორის სამამულო ქონებასაც. აქ საუბარია „კელის“ მამულობაზე.

„ერისთავთა შვილითი-შვილამდე“ მკვიდრობა, „მამულობით“ საერისთავოების ქონება, ერისთავის „კელის“ მემკვიდრეობითობას გულისხმობს და არა საერისთავო ტერიტორიის გამკვიდრებას. ცხადია, ტენდენცია „მამული-კელის“ გადაქცევისა ტერიტორიის ფლობადაც, ყოველთვის მძლავრი იყო, მაგრამ ეს ტენდენცია შეუქცევადი ხდება და საბოლოოდ იმარჯვებს XIII—XV საუკუნეებში და საერთოდ უცვლის სახეს ქვეყნის ადმინისტრაციულ სტრუქტურას, პოლი-

²² გ. ბოკოროძე, რაქის ისტორიული ძეგლები, საქართველოს ქვეყნის მოამბე, ტ. VIII, თბ., 1935, გვ. 297.

²³ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 122.

ტიკურ გეოგრაფიას, ბოლოს უღებს ერისთავთა საჯაროუფლებრივი პრეროგატივებს და ამდენად ანაქრონიზმად აქცევს საერთოდ ანონს-ტიტულს.

ერისთავის საჯაროუფლებრივი პრეროგატივები — აღმინისტრაციული, სამხედრო და ფისკალური ხელისუფლება, თვითონ კი არ წარმოადგენდნენ იმუნიტეტს, არამედ ამ პრეროგატივების მოსპობა-გადაგვარება გამოიწვია იმუნიტეტის „სივრცეში“ და „სიღრმეში“ განვითარებამ²⁴.

ამდენად, ერისთავის ხელისუფლების „გამკვიდრება“, მისი „მამულობით“ შევილით-შვილამდე“ ფლობა არ შეიძლება იქნეს განხილული საჯაროუფლებრივი ხელისუფლების კერძოუფლებრივად ტრანსფორმაციად. „საერისთავოთა გამკვიდრება“ გულისხმობს „კელის“ და არა საერისთავო ტერიტორიის გამკვიდრებას.

საქართველოს გაერთიანებისთანავე, უკვე ბაგრატ III-ემ მკაცრად შეუტია ერისთავთა მიერ „კელის“ გამკვიდრებას. ნიშანდობლივია, რომ ლიბარიტისძეებთან ბრძოლისას ბაგრატი „მოადგა კლდეკართა. იხილა რა ესე რატი, გამოვიდა გარე და გამოიტანა შვილი მისი ლიბარიტ თანა, შევედრა ბაგრატ აფხაზთა მეფესა და მისცა ციხე თვისი ბაგრატს, და თვთ დაჯდა მამულსა თვისსა არგუეთს“²⁵.

უნდა აღინიშნოს, რომ ე. წ. „კლდეკარის“ საერისთავო ლიბარიტისძეებს სწორედ „გამკვიდრებული“ ჰქონდათ და ამის შემდეგაც კარგა ხანს მართაუდნენ მას. მიუხედავად ამისა, მკვეთრი იყო განსხვავება მათ პატრიმონიალურ მამულს „არგუეთს“ და კლდეკარს შორის. ამ უკანასკნელის მიმართ ისინი ყოველთვის მოხელეებად განიხილებოდნენ. „არგუეთს“ ანუ კაცხის მამული²⁶ თვით დავით IV აღმაშენებელს არ ჩამოურთმევეია მათთვის. იგი ბეთალმანის უფლებით მხოლოდ მაშინ მიიღო დავითმა, როდესაც „დასრულდა სახლი ბაღევიანთა“²⁷. კაცხის მამული არ ხელუყვია არც ერთ მეფეს, მაშინ როდესაც ერთხანს ლიბარიტისძეები გადაყენებული იყვნენ ერისთავობიდან²⁸.

²⁴ ი. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 175.

²⁵ მატჩანე ქართლისა, გვ. 277—278.

²⁶ ლიბარიტისძეთა მამულად მთელი არგვეთი მიანია გ. ცქიტიშვილს, მაშინ როდესაც კლდეკარის ერისთავებს აქ ეკუთვნოდათ კაცხის მამული. იხ. გ. ცქიტიშვილი, „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთაჲთაჲს“ ერთი ადგილის წაკითხვისათვის, საქართველო რუსთაველის ხანაში, გვ. 224. ამასთან, დავით აღმაშენებელს გელათისათვის არ შეუწირავს მთელი არგვეთი, როგორც ავტორი ამტკიცებს, არამედ მხოლოდ კაცხის მამული (იქვე გვ. 226).

²⁷ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 326.

²⁸ მატჩანე ქართლისა, გვ. 305.

ერისთავების „გამკვიდრებული“ თანამდებობა და მათი პატრი-
მონიალური ალოდიალური მამულები იმთავითვე შეკვეთრად იყო გე-
მიჯნული. მეფეს, თუ საამისო ძალა შესწევდა, შეეძლო ჩამოერთვა
„გამკვიდრებული“ ერისთავობა, მაგრამ იგი ხელს არ ახლებდა სამ-
კვიდრო პატრიმონიალურ მამულებს, სწორედ იმათ, სადაც ერისთა-
ვები მფლობელები იყვნენ სამართლის კერძო საწყისის თანახმად.

თეორიულად ერისთავის შეცვლა ყოველთვის შესაძლებელი იყო
და მეფის ეს უფლება ყოველთვის თეორიაში როდი არსებობდა.
ბაგრატ III-ემ „ურჩნი თუნნი შეცვალა დიდებისაგან და ადგილთა
მათთა დაადგინნა ერთგულნი და მოსწრაფედ შორჩილნი ბრძანებისა
მისისა“²⁹. ასევე იქცეოდა ბაგრატ IV, რომელმაც ქართლის ერის-
თავობიდან გადააყენა ივანე აბაზასძე³⁰, ერთხანს საერისთავო ჩა-
მოართვა ლიპარიტისძეებს³¹.

უეჭველია, მეფეებს აწუხებდათ „ურჩი“ სახლების მიერ ერის-
თავობის გამკვიდრება, თორემ თავისი პოლიტიკის ერთგულ სახლებს,
ფაქტობრივად თვითონვე აქცევდნენ „მემკვიდრეობით“ ერისთავობის
მფლობელებად. მათთვის პრინციპული მნიშვნელობა მაშინ ჰქონდა
ერისთავის „ცვალებას“, თუ იგი „მოსწრაფედ შორჩილი“ არ იყო³².
თვით მეფეების მიერ იყო „გამკვიდრებული“ სურამელების სახლი.
მეტეც, მხოლოდ გრიგოლისძეთა სახლისადმი უაღრესი კეთილგან-
წყობილებით შეიძლება აიხსნას „ისტორიაში და აზმანში“ აღწერილი
ფაქტი: „(თამარის დროს იყო) ჰერეთის ერისთავად-გრიგოლის ძე
ასათ, რომელმან მისტაცა მძლავრობით და შორევით საღირს კოლო-
ნკელისძესა და მცირედ-ვამ ქონებასა შინა იაჯა არიშოიანის ადგილსა
დაჯდომა სასთაულებითა, და კელთუდვა შვილსა მისსა გრიგოლს ჰერე-
თის ერისთავობა“³³. (ეს ფაქტი მეფის სისუსტიტაც შეიძლება აიხსნას,
მაგრამ ჩვენი აზრით, აქ მაინც გრიგოლისძეებისადმი კეთილგანწყო-
ბა ჩანს).

ამდენად, მეფეთა ბრძოლა ერისთავობის „გამკვიდრებასთან“ არ
ნიშნავს ბრძოლას თვით ამ ინსტიტუტთან. მეფეები „ურჩ“ ერისთავებს
ებრძოდნენ და არა საერთოდ ერისთავობას, არც „გვარეულად ერთ-
გულ“ სახლთა მიერ ერისთავობის „გამკვიდრებას“ და „შვილითი-
შვილამდე“ პყრობას.

²⁹ მათიანე ქართლისა, გვ.წ. 278.

³⁰ იქვე, გვ. 298.

³¹ იქვე, გვ. 305.

³² იქვე, გვ. 316.

³³ ისტორიანი და აზმანი შარავანდეღთანი, გვ. 34.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, თითქოს დავით IV აღმაშენებელი ებრძოდა ერისთავობას. საამისოდ მკვლევარებმა ბად შოტანილია ის, რომ „დავითმა გააუქმა კლდეკარის საერისთავო როგორც ადმინისტრაციული ერთეული“³⁴. ამავე პოლიტიკის გაგრძელებად მიჩნეული „აბულეთისძეთა“ ფეოდალური სახლის წარმომადგენლის, ძაგანისათვის მამულების ჩამორთმევა და გამოტანილია დასკვნა, რომ „ჩანს, ვრძელდება... საქართველოს გაერთიანებისთანავე დაწყებული პროცესი ძველ ადმინისტრაციულ ერთეულთა, საერისთავოთა გაუქმებისა“³⁵.

სამწუხაროდ, არაა მოტანილი მასალა, კერძოდ რომელი საერისთავოები გაუქმდა საქართველოს გაერთიანებისთანავე, ან რა ადმინისტრაციული ერთეულები შეიქმნა „ძველი“ საერისთავოების გაუქმების შედეგად. შეუძლებელია, სამეფო ხელისუფლება მხოლოდ ადმინისტრაციულ ერთეულთა გაუქმებით შემოფარგლულიყო და მათ ადგილზე შექმნილი პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული ვაკუუმი არაფრით არ შევსო.

საქართველოს გაერთიანებისთანავე დაიწყო სამეფო ხელისუფლების ბრძოლა არა საერისთავოთა გასაუქმებლად, არამედ ურწი ერისთავების მორჩილი ერისთავებით შესაცვლელად.

მ. ლორთქიფანიძემ დასვა კითხვა, თუ რა დაუპირისპირა დავითმა საერისთავოს³⁶. ასეთ დაპირისპირებულ ძალად მას მიაჩნია ე. წ. „საკარგავი“ „ძირძველ ერისთავებს დავითმა „მოსაკარგავ აზნაურები“ და მფლობელობის სამამულო სისტემას საკარგავების სისტემა დაუპირისპირა. „საკარგავი“ კი გვესმის, როგორც სამსახურის სანაცვლოდ მიღებული პირობითი მფლობელობა“³⁷. სამწუხაროდ, ამ დასკვნას არ ახლავს საილუსტრაციო მასალა არაა მითითებული, საიდან ჩანს ეს „დაპირისპირება“, ვინ არიან კონკრეტულად ის „მოსაკარგავ აზნაურები“, რომლებიც „ძირძველ ერისთავებს“ ამოშენ, ან რა ადმინისტრაციული ერთეულები შეიქმნა ამ „მოსაკარგავ აზნაურების“ ბაზაზე. განა გასაკვირი არაა, რომ თითქოს დავით IV აღმაშენებლის დასაყრდენ ძალას ერისთავების წინააღმდეგ, „მოსაკარგავებს“, მისივე ისტორიკოსი, დავითის პოლიტიკის უერთფეროესი პრობაგანდისტი, „მოსაკარგავე მაჭირვებლებად“³⁸ იხსენიებს?!

დავით IV აღმაშენებლის ბრძოლა ერისთავობასთან, როგორც ინსტიტუტთან, არც ერთი წყაროთი არაა დადასტურებული. სულ

³⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 213.

³⁵ იქვე.

³⁶ იქვე, გვ. 214, სქოლიო 1.

³⁷ იქვე.

³⁸ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 353.

სხვა საქმეა მისი ბრძოლა კონკრეტული, ურჩი ერისთავების წინააღმდეგ, რაც მართლაც იყო საქართველოს გაერთიანების შემდეგ ბული გეზის უაღრესად წარმატებული ვაგრაჟელება.

ასე რომ, ჩვენი აზრით, დავით აღმაშენებელმა ურჩ ერისთავებს მორჩილი ერისთავები დაუპირისპირა და არა აბსტრაქტული „მოსასარგავე აზნაურები“. თუ მიწა-მამულის გამკვიდრების ტენდენციას ვაგრაჟე საქმე, განა „მოსაკარგავე აზნაურთათვის“ უცხო იქნებოდა ეს ტენდენცია?!

ახლა რაც შეეხება დავით აღმაშენებლის მიერ საერისთავოების გაუქმების და, კერძოდ კონკრეტულად დასახელებული კლდეკარისა და ძაგანის მამულის საკითხს.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ლიპარიტ ივანეს ძის ექსორიის შემდეგ, მისი საერისთავო, როგორც აღმინისტრაციული ერთეული გაუქმდა და იგი სამეფო საკუთრებად გამოცხადდა³⁹. უკანასკნელ ხანს რ. მეტრეველმა დააზუსტა ლიპარიტის გაძევების თარიღი და ასეთად 1096 წელი მიიჩნია, რაც სარწმუნო ჩანს⁴⁰. ამასთან, მან ერთმანეთს დააცილა ლიპარიტის გაძევება საერისთავოს გაუქმებას და მიიჩნია, რომ საერისთავო გაუქმდა რატი ლიპარიტის ძის გარდაცვალების შემდეგ, რომელიც მისივე აღნიშვნით 1103 წელს გარდაიცვალა⁴¹. ვფიქრობთ, სწორი უნდა იყოს ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება, რომ ლიპარიტის გაძევების შემდეგ რატი აღარ იყო ერისთავი. იგი, როგორც ჩანს, მამის გაძევების შემდეგ ფლობდა მხოლოდ კაცხის მამულს. 1103 წელს რატი გარდაიცვალა. „აღარაგინ დაშთა საყოფელთა მათთა მკედრი, რამეთუ აღიქსნა უსჯულოება მამათა მათთა წინაშე უფლისა, და მამული მათი აღიღო მეფემან“⁴².

რომელ მამულზეა საუბარი ამ ცნობაში?!

რ. მეტრეველის აზრით, ბეითალმანად დარჩენილი მამული არის ლიპარიტისძეთა საერისთავო. იგი თვლის, რომ დავითმა კლდეკარის საერისთავო მიუბოძა გელათს⁴³. ასეთი დასკვნის საფუძველია დავითის ისტორიკოსის შემდეგი ცნობა: „მამული ლიპარიტეთი უმკვდროდ

³⁹ საქართველოს ისტორია, 1, გვ. 154—155.
⁴⁰ რ. მეტრეველი, საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხის დათარიღებისათვის, ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს ისტორიიდან, თბ., 1972, გვ. 8; მისივე, შინაკლასობრივი ბრძოლა, გვ. 80.
⁴¹ რ. მეტრეველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 22.
⁴² ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 326.
⁴³ რ. მეტრეველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23. მისივე, შინაკლასობრივი ბრძოლა, გვ. 81.

დარჩომილ იყო, არამედ სხუათა მრავალთა... თანა მისცა ღვდასა ღმრთისასა სამსახურებლად⁴⁴.

„მამული ლიბარიტეთი“, რომელიც ბეითალმანის უფლებით ღო მეფემ, საეკვოა იყოს კლდეკარი. ეს უკანასკნელი წარმოადგენდა საერისთავოს და როგორც ასეთი, არ განიხილებოდა „მამულად“. ასეთად არ თვლიდნენ მას არც ბაგრატი III და არც ბაგრატი IV. ლიბარიტიძეები ამ საერისთავოს მხოლოდ „მამულობით“ მმართველები იყვნენ. დავითის ისტორიკოსის ცნობაში კი ხაზგასმულია, თუ რა იურიდიული უფლებით „აილო მეფემან“ ლიბარიტიძეთა მამული. ეს ბეითალმანის უფლებაა. „მამული ლიბარიტეთი“ იმიტომ ერგო დავითს, რომ „იღარავინ დაშთა საყოფელთა მათთა მკედრი“. „მკედრის“ არსებობის შემთხვევაში მეფე ვერ აიღებდა ამ მამულს და ვერც „უსარჩლელ-მიუხვეჭელად“ უბოძებდა გელათს. ცხადია, რომ საუბარია რატის სიკედილის შემდეგ, კაცხის მამულის სამეფოდ აღებასა და გელათისათვის შეწირვაზე⁴⁵. რაც შეეხება საერისთავოს გელათისათვის შეწირვას⁴⁶, საამისო მონაცემები არ ჩანს და არცაა მოსალოდნელი ვეებერთელა აღმინისტრაციული ერთეული მონასტრისათვის შეეწირათ, თუნდაც გელათისათვის.

თრიალეთ-კლდეკარის ნაწილი, როგორც ჩანს, სამეფო დომენად გამოცხადდა, რასაც ამ რეგიონში დიდი რაოდენობით აღმოჩენილი „კვლები“ მოწმობენ⁴⁷, მაგრამ საერისთავო ერთეული აქ მაინც ჩანს და არ უნდა იყოს სწორი მოსაზრება, თითქოს თრიალეთ-კლდეკარი მთლიანად სამეფოდ იყო აღებული. თრიალეთ-კლდეკარს დავითის ისტორიკოსის ცნობით, მართავს გიორგი ჭყონდიდელის დისწული, „გონიერი და დიდად მყოფი“ თევდორე. მას თრიალეთი და კლდეკარი „ქქონდა“⁴⁸. ნიშანდობლივია, რომ ეს თევდორე მათე ურპაელთან დავით აღმაშენებლის ძმადაც იწოდება⁴⁹ და პატივით მეტი ჩანს, ვიდრე დავითის უასლოესი თანამებრძოლები, მანდატურთუხუცესი და ამირსპასალარი ივანე ორბელი და აბულეთი, რომლებიც უეჭველია, დიდი ერისთავები იყვნენ. საფიქრებელია, რომ თევდორეს თრიალეთ-კლდეკარი „ერისთავობით“ ქქონდა და არა როგორც გელათის მამულის გამგებელს⁵⁰. აღნიშნულ თევდორეს „ბაღვაშების გადაშენების“

⁴⁴ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 330.
⁴⁵ იხ. ა. აბდიალიძე, დავით აღმაშენებლის „ძმის თოტორმე“-ს გამო, გვ. 99.
⁴⁶ რ. მეტრეველი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23.
⁴⁷ იხ. ნ. შოშიაშვილი, თორელთა ფეოდალური სახლი და შოთა რუსთაველი, ისტორიულ ფილოლოგიური ძიებანი, თბ., 1966, გვ. 56—57.
⁴⁸ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 331.
⁴⁹ ა. აბდიალიძე, დავით აღმაშენებლის „ძმის თოტორმე“-ს გამო, გვ. 96—99.
⁵⁰ შდრ. რ. მეტრეველი, შინაჯლასობრივი ბრძოლა, გვ. 82.

შემდეგ ერისთავად თვლის ნ. ბერძენიშვილი⁵¹. ეს თევდორე, როგორც აღნიშნა, მეფის ახლო ნათესავიც უნდა ყოფილიყო.

ნიშანდობლივია, რომ თრიალეთში, მრავალრიცხოვან სამეფო და საუფლისწულო „კვლებთან“ ერთად ერისთავთ-ერისთავებიც ჩანან. ასეთია, კერძოდ ერისთავთ-ერისთავისა და მსახურთუხუცესის აფრილონის მეუღლის წარწერა ქვემო ჯინისიდან⁵². ჩანს, ლიპარიტისძეთა საგანმგებლოს ერთი ნაწილი მეფის მამულად იქცა სამართლის კერძო საწყისის მიხედვით, ხოლო ნაწილი კი კვლავ განიხილებოდა სახელმწიფო ტერიტორიად.

დავით IV აღმაშენებლის ღონისძიებანი ლიპარიტისძეთა წინააღმდეგ არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს საერთოდ „ერისთავის“ ინსტიტუტის წინააღმდეგ ბრძოლად.

იგივე შეიძლება ითქვას ძაგანისა და მოდისტოსის შესახებ⁵³. ამ ურჩხა და ორგულ სახლს დავითმა შართლაც ჩამოართვა მძიმელები, მაგრამ ეს არ შეხებია საერთოდ „აბულეთისძეთა ფეოდალურ სახლს“, როგორც მ. ლორთქიფანიძე მიუთითებს⁵⁴. დავითმა დასაჯა საგვარეულოს ის შტო, რომელიც ობოზიციაში ედგა. რაც შეეხება ამ საგვარეულოს მეორე შტოს წარმომადგენელს, აბულეთს, ის მეფის უახლოესი თანამშრომელი იყო გიორგი ჭყონდიდელთან, თევდორესთან და ივანე ორბელთან ერთად. აბულეთის სახლი უაღრესად დაწინაურებული და პოლიტიკურად აქტიური ჩანს დავითის შერეც. თირქაშ აბულეთისძე მცირე ხანს ამირსპასალარი იყო დავით V-ის მეფობაში⁵⁵. XIII საუკუნეშიც ეს სახლი საერისთავო სახლია⁵⁶ და ივანე აბულეთისძე ათაბაგ-ამირსპასალარიც იყო⁵⁷.

ასე რომ დავით აღმაშენებელი, როგორც აღვნიშნეთ, ურჩ ერისთავებს უპირისპირებდა ერთგულებს. მეტიც, იგი დევნიდა ერთი და იმავე საგვარეულოს ურჩ შტოს და განადიდებდა ერთგულ შტოს, რაც იგივე აბულეთის სახლის მაგალითზე ჩანს. საფიქრებელია, რომ დავითის დროს დაწინაურებული ორბელთა სახლიც ლიპარიტისძეთა გვერდითი შტო იყო⁵⁸, რომელთაც თავისივე მონათესავეებისაგან.

⁵¹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 82.

⁵² E. Такаишвили. Археологические экскурсии, IV, с. 51.

⁵³ ვრცლად მათ შესახებ იხ. რ. მეტრეველი, ძაგანისა და მოდისტოსის გამოსვლა სამეფო კარის წინააღმდეგ, ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს ისტორიიდან, გვ. 61—87.

⁵⁴ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 213.

⁵⁵ შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 17.

⁵⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 69—71.

⁵⁷ ა. შანიძე, ვ. ცისკარიშვილი, ბარანის ციხის წარწერა, გვ. 24—25.

⁵⁸ ამ საკითხზე გამზადებული გვაქვს საგანგებო გამოკვლევა, რომლის უახლოეს ხანში დასტამბვას ვაპირებთ.

განსხვავებით, მეფის ერთგულებაზე აიღეს გეზი და მნიშვნელოვან წარმატებასაც მიაღწიეს.

ერისთავის უფლება-მოვალეობები ჩვენ ზემოთ დაწვინებით იყო სასამართლო-ადმინისტრაციული და სამხედრო-ფისკალური ფუნქციები. ერისთავი მეფის მიერ იყო დანიშნული თავის „მონაცვლედ“ საერისთავოში და მისი „მოურნეობა“ ევალებოდა⁵⁹. ნორმალურ ვითარებაში იგი განაგებდა მინდობილ ადმინისტრაციულ ერთეულს მეფის „მორჩილებასა შინა“⁶⁰.

უნდა აღინიშნოს, რომ სახელმწიფოს მთელი ტერიტორია, სულ სხვადასხვა იურიდიული რეჟიმის შქონე სამფლობელოების ჩათვლით, საერისთავოს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებში იყო მოქცეული. წყაროებიდან არ ჩანს, რომ მთელს სახელმწიფოში გაფანტული სამეფო დომენები ტერიტორიულად საერისთავო ერთეულების გარეთ იყო განლაგებული. იგივე ითქმის ფეოდალური სახლების კერძო მამულებზე. ყველა ეს მამული საერისთავოს შიგნით მდებარეობს. უკვიველია, ერისთავის ხელისუფლების დამოკიდებულება ამ მამულებისადმი განსხვავებული უნდა ყოფილიყო.

ჯუანშერი არჩილ „მეფის“ ხანას მიაწერს ერისთავეებისათვის ძმისწულების მითხოვებას, მათთვის მიწების დანაწილებას. რაც მან საკუთრად დაიტოვა, „იყო განზოგებით გამონაყოფი ყოველთა ამათ ჰვეთაგან“⁶¹. ამ ცნობით, არჩილის დომენი საერისთავო ტერიტორიებიდან „განზოგადებით გამონაყოფი“ იყო და ცალკე არ მდებარეობდა. მსგავსი მდგომარეობა ჩანს XII საუკუნეშიც. ორბელთა ამბოხის დროს, კაიანისა და კაეწონის მმართველებმა „მათი მოსაზღვრე მეფის მხარეები აიკლეს“⁶². აქედანაც ჩანს, რომ „მეფის მხარეები“ „განზოგადებით გამონაყოფია“ და ცალკე, კომპაქტურად როდია განლაგებული.

სამეფო დომენები, რომლებიც აღნიშნულისამებრ, ტერიტორიულად საერისთავოთა ფარგლებში იყო მოქცეული⁶³, ცხადია, ამოღებული იყო ერისთავთა იურისდიქციიდან და მას ცალკე მმართველობა ჰყავდა. სამეფო დომენებზე სამეფო იმუნიტეტი ვრცელდებოდა, რომლის ხელყოფა მხოლოდ აჯანყების დროს თუ იყო მოსალოდნელი. დომენების მართვა უშუალოდ ექვემდებარებოდა სასახლის ადმინისტრაციას.

⁵⁹ იხ. ო. ს. ს. ე. ლ. ი. ა., სამეგრელოს სამთავროს წარმოშობის თარიღისათვის, გვ. 172.

⁶⁰ იქვე.

⁶¹ ქუანშერი, გვ. 242.

⁶² გ. მაისურაძე, სომხური წყარო დემნა უფლისწულის აჯანყების შესახებ, საქართველო რუსთაველის ხანაში, გვ. 263.

⁶³ შტრ. მ. ბერძენიშვილი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, გვ. 65.

ტრაციას და კერძოდ მანდატურთუხუცესის სახელის დომენის
 ლაშქარიც გამოყოფილია ერისთავის ხელისუფლებისაგან და მისი
 ხურთუხუცესი სარდლობს. იგივე ითქმის სამეფო ციხე-ქალაქებსაც.

ცხადია, განსხვავებული იყო ერისთავის ხელისუფლების დამო-
 კიდებულება ჩვეულებრივ ფეოდალთა, დიდებულთა და აზნაურთა
 მამულებისადმი. ასეთი მამულების იმუნიტეტი შეზღუდული იყო
 ერისთავის იურისდიქციით, მისი სასამართლო-ადმინისტრაციული, სა-
 მხედრო და ფისკალური პრეროგატივებით⁶⁴.

ერისთავი, როგორც საჯარო ხელისუფლების უმაღლესი წარმო-
 მადგენელი საერისთავოში და უმაღლესი სამხედრო ხელისუფალი,
 სარდლობდა საერისთავოდან გამომავალ ლაშქარს: „შემდგომად მეფი-
 სა, იყუნენ მორჩილ და თანამოლაშქრე ერისთავთ-ერისთავისა“⁶⁵.

შიომღვიმის სამეფო მონასტრის პატივისცემითა და „სუნიდისის“
 შეწუხების გამო, ქართლის ერისთავმა გრიგოლ სურამელმა დაუთმო
 მღვიმეს გავაზელთა „საციხთი სამართალი და საკმარის“⁶⁶. მანვე შეს-
 წირა მღვიმეს „კერძი საერისთავოი“, იმ შემთხვევისათვის თუ მღვი-
 მის „კაცი“ ქურდობას ჩაიდენდა და წესით ნაპარევის „შუიდეული“
 მისთვის უნდა მიეცათ⁶⁷. ცხადია, ამგვარი პრივილეგია ყველას როდი
 ჰქონდა. ყველა კერძო მამული, უეჭველია ამ მხრივ „შესაკვლი“ იყო
 ერისთავისაგან, „შუიდეულსაც“ იხდიდა, „საციხო სამართალსაც“ და
 ბევრ სხვა გადასახადსაც.

უეჭველია, შედარებით სხვაგვარი იყო ვითარება ერისთავისა და
 მისი სახლის პატრიმონიალურ მამულში, სადაც ერისთავის, როგორც
 საჯარო ხელისუფლების მოხელისა და კერძო ფეოდალის პრერო-
 გატივები ერთმანეთს ემთხვეოდა.

⁶⁴ იმუნიტეტზე იხ. Ф. Энгельс, Франкский период, К. Маркс и
 Ф. Энгельс, Сочинения, т. 19, გვ. 500—503; Fustel de Coulanges,
 Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France. Les origines du système
 féodal: le Bénéfice et la Patronat pendant l'époque mérovingienne, Paris, 1890, გვ.
 XII—XIII, 366—367, 389—393; G. Seeliger, Die soziale und politische Be-
 deutung der Grundherrschaft im Früheren Mittelalter, Leipzig, 1903, გვ. 76—113;
 Н. Ф. Колесницкий, Эволюция раннефеодального областного и мес-
 тного государственного устройства и рост вотчинной власти в Германии в XI—
 первой половине XII в., Средние века, т. IX, М., 1957, გვ. 153—156. უფრო სრუ-
 ლი ბიბლიოგრაფიისა და ქართული იმუნიტეტის შესახებ წყაროებისა და ლიტერატურის
 მიმოხილვისათვის იხ. ი. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-
 პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 155—176.

⁶⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 104.

⁶⁶ იქვე, გვ. 37.

⁶⁷ იქვე, გვ. 38.

ერისთავი, როგორც დადგენილია, განაგებდა „ყოველთა დიდუ-
შულთა და აზნაურთა“⁶⁸, მაგრამ ეს დიდებულები და აზნაურები
ერისთავის ვასალებს როდი წარმოადგენდნენ, არამედ შეწყისან: ერის-
თავი იღვა საერისთავოს ადმინისტრაციის და არა ფეოდალური კიბუ-
რის სათავეში. მის ვასალებს წარმოადგენდნენ ისინი, ვინც საადგილ-
მამულო ურთიერთობით იყვნენ მასთან დაკავშირებულნი.

ერისთავს ცხადია ჰქონდა შემოსავალი საკუთარი სახლის მამუ-
ლებისაგან, მაგრამ მას ჰქონდა შემოსავალი, როგორც საჯარო ხელი-
სუფლების წარმომადგენელ მოხელესაც.

ერისთავის უმთავრეს სარგოდ ი. ჯავახიშვილმა მიიჩნია სამეფო
სიგელთა საიმუნიტეტო ფორმულებში მოხსენიებული „საერისთავო“
გადასახადი⁶⁹, რომელიც ხსენებულ ფორმულებში „სახელმწიფო, სა-
ციხისთავო“ და სხვა გადასახადებთან ერთად იხსენიება. ჩვენი აზრით,
იმუნიტეტით აღჭურვილი მამულები კანონით განთავისუფლებული
უნდა ყოფილიყვნენ ამ გადასახადისაგან⁷⁰, მაგრამ იმუნიტეტის სისუ-
სტისა და შეზღუდულობის გამო, საფიქრებელია იგი ბევრ „შეუვალ“
მამულსაც ედო. ერისთავები და მეფეებიც ხშირად თვითონვე არღვე-
ვდნენ უკვე გაცემულ საიმუნიტეტო პრივილეგიებს თვით ეკლესიის
შემართ და ეს მოულოდნელი არაა საერო მამულებთან დამოკიდებუ-
ლებაში. „შეუვლი“ მამული „უბადოთა კაცთაგან“ ძალზე ხშირად
ისევე „შესავალი“ ხდებოდა.

უნდა შევეხოთ ერისთავის კუთვნილი გადასახადების ზოგიერთ
საკითხს, რომლებიც არასწორადაა გაგებული. ქართლის ერისთავმა
გრიგოლ სურამელმა, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, „საციხოი სა-
მართალი“, „კერძი საერისთავოი“, რომელსაც იგი შიომღვიმის მამუ-
ლიდან იღებდა, მღვიმეს მიუბოძა. მ. ბერძნიშვილმა საჯარო ხელი-
სუფლების წარმომადგენლის ეს უფლებები და პრივილეგიები „ფეო-
დალის“ უფლებებად გაიგო. ზემოჩამოთვლილი გადასახადები მას
„საფეოდალო“ ვალდებულებად მიუჩნევია, ხოლო სურამელის სასა-
მართლო პრეროგატივები — ფეოდალის სასამართლოდ⁷¹. ერისთავის,
როგორც საჯარო ხელისუფლების წარმომადგენლის ხელქვეითი მო-
ხელეები ასევე „ფეოდალის“ მოხელეებადაა დასახელებული⁷².

⁶⁸ იქვე, ვ. 104: ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 205.

⁶⁹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 266.

⁷⁰ ი. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 76—80.

⁷¹ მ. ბერძნიშვილი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, გვ. 75.

⁷² იქვე, გვ. 75—76.

ცხადია, გრიგოლ სურამელი ფეოდალი იყო, მაგრამ არა ქართლის საერისთავოს მიმართ, არამედ თავის მამულში. ყველაზე უფრო ჩამოთვლილი ვადასახადი და პრივილეგია მას ეკუთვნის არა როგორც „ფეოდალს“, არამედ როგორც საჯარო ხელისუფლების მონაწილეს, ერისთავს. სოფელ გავაზის შემამულე-ფეოდალი შიომღვიმე იყო და არა გრიგოლ სურამელი. მას მღვიმის ნასყიდ სოფელზე ერისთავობით მიუწვდებოდა ხელი. ამგვარი მიდგომის შედეგია, რომ გრიგოლ სურამელის „დაწერილში“ დასახელებული საჯაროუფლებრივი ვადასახადები და სამსახურები მ. ბერძნიშვილს შრომით და ნატურალურ რენტად მიიჩნია⁷³. თუ ყველაფერი ისე იყო, როგორც მ. ბერძნიშვილი აღნიშნავს, სოფელი გავაზი სურამელისა ყოფილა და არა შიომღვიმისა.

გრიგოლ სურამელმა ყოველი „ჩუენი ბეგარია“ ახადა სოფელ შიომღვიმეს და „უბადოთა კაცთაგან შესაველად გასრული სოფელი გავაზელნი ძუელითვე წესითა გაუთავისუფლნა წმიდასა მამასა შიოს“⁷⁴. აქედან ჩანს, რომ „საერისთავო“ ვადასახადი იგივე „საერისთავო კერძი“, „საერისთავო ბეგარია“. ცხადია სურამელი თავის საკუთარ მამულში „საერისთავო ბეგარს“ როდი კრებდა. იქ ის თვითონ იყო შემამულე და ვადასახადებს იღებდა არა როგორც ერისთავი, არამედ როგორც ფეოდალი.

მსგავსი მიდგომის მაგალითია ერისთავ ძაგან აბულეთისძის „დაწერილის“ მ. ბერძნიშვილისეული ინტერპრეტაცია. ძაგან აბულეთისძე აღნიშნავს: „მოვაკსენე და შევსწირე წმინდასა მამასა შიოს ... სოფელი ანგროინი, ჩემგან ნასყიდი... ჩემითა კრმლითა ნაშოებისაგან კიდე არავისი ყოფილა ამის ადგილისა სყიდასა შიგა, არ მამულისაი და არ სოფელთაგან ანაღები“⁷⁵. მ. ბერძნიშვილის დასკვნით: „აზნაურის სახლის შემოსავალი ორი ნაწილისაგან შედგებოდა. ეს იყო „მამული“ და „სოფლისაგან ანაღები“. „მამული“ იმ მოსავალს ერქვა, რომელიც ფეოდალს მოუდიოდა თავისი ხოდაბუნებისა და ზვრებისაგან... „სოფელთაგან ანაღები“ კიდევ ის იყო, რომელიც ფეოდალის მიწაზე მჯდომი ყმა გლეხებისაგან შემოსდიოდა ფეოდალს“⁷⁶.

ცხადია, ერისთავთერისთავის განხილვა „აზნაურის სახლად“ მიუღებელია. აბულეთისძე სოციალურად უმკველია დიდი აზნაური იყო, მაგრამ იგი ამავე დროს დიდი ერისთავიც იყო. „მამულისა“ და „სოფელთაგან ანაღების“ მ. ბერძნიშვილისეული განსაზღვრაც ძალზე

⁷³ იქვე.
⁷⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 43.
⁷⁵ იქვე, გვ. 69—70.
⁷⁶ მ. ბერძნიშვილი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, გვ. 74.

საეჭვოა სიმართლეს შეეფერებოდეს. ასეთი დასკვნიდან გამომდინარე, თითქოს ფეოდალის მიწაზე მჯდომი გლეხები და თვით მწიფი ფეოდალის „მამული“ არ ყოფილა. შეუძლებელია ერისთავთა აბულეთისძეს თავისივე სოფლები „მამულისაგან“ გამოეყო. ცხადია, აქ საუბარია არა „აზნაურის“ შემოსავალზე, არამედ ერისთავთერისთავის შემოსავალზე და დასახელებულია ამ შემოსავლის ორი წყარო: „მამული“ აბულეთისძეთა სახლისა, საიდანაც ის იღებს გადასახადებს როგორც ფეოდალი-მემამულე და „სოფელთაგან ანალები“, რომელიც მას არ ეკუთვნის როგორც მესაკუთრეს, მაგრამ იღებს „საერისთავო კერძს“, „ბეგარს“, როგორც საჯარო ხელისუფლების მოხელე-ერისთავი. ის სოფლები, საიდანაც გადასახადი აუღია აბულეთისძეს, ისევე არ ეკუთვნის მას, როგორც გრიგოლ სურიშელს სოფელი გავაზელნი. ეს ძაგან აბულეთისძემაც შესანიშნავად იცოდა და ამიტომაც მოიხსენია ცალკე „მამული“ და ცალკე „სოფელთაგან ანალები“. ცხადია, „სოფელთაგან ანალები“ თანხა ერისთავის „კერძი“ სახელმწიფო გადასახადია და არა რენტა.

სწორედ ამგვარი შეცდომების შესახებ აღნიშნავს ლ. დანილოვა, რომ: „ბევრმა ისტორიკოსმა ... დაიწყო ნებისმიერა ხარკისა და მიწის გადასახადების ფეოდალურ რენტად განხილვა ... გადასახადისა და ფეოდალური რენტის დამთხვევის მტკიცება შეიძლება მხოლოდ მას შემდეგ, როცა ნაჩვენები იქნება იმ საკუთრების ფეოდალური ხასიათი, რომლის საფუძველზეც ეს გადასახადები იკრიფება“⁷⁷.

არც გავაზელნი და არც აბულეთისძის დასახელებული „სოფლები“ არ ყოფილა სურამელისა და აბულეთისძის ფეოდალური საკუთრება და ვერც „საერისთავო კერძსა“ და „ბეგარს“ განვიხილავთ ფეოდალურ რენტად.

„საერისთავო კერძისა“ და „ბეგარის“ შემადგენელი ნაწილი, „ნაბარევის შეიდუელი“, სავსებით სამართლიანადაა შინაწერილი კომპოზიციების საჯარო ელემენტად, საჯარო ხელისუფლების წარმომადგენლის წილად⁷⁸.

„საერისთავო ბეგარის“ ამგვარი შინაარსი ჩანს ნიკოლოზ კათალიკოსის მიერ არვანბეგ საბაისძისადმი წყალობის დაწერილიდანაც. არვანბეგ საბაისძეს მეფემ უბოძა სოფელი შეუბანი, რომელსაც „აბუსერეთ საერისთავო და ბეგარი“ ელო⁷⁹. საბაისძემ აბუსერისძეები

⁷⁷ Л. В. Данилова, Дискуссия по важной проблеме, Вопросы философии, № 12, 1965, с. 152.

⁷⁸ ი. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 316; ი. დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, თბ., 1953, გვ. 206.

⁷⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 170.

საგან გამოისყიდა მათი ეს საერისთავო პრივილეგია⁸⁰. ცხადია, შეე-
ბანი არ ყოფილა აბუსერისძეთა მამული. მათ საჯარო ხელისუფლს,
ერისთავის უფლებით დაადეს ამ სოფელს „საერისთავო დაპყვენილი“⁸¹

ერისთავის, როგორც საჯარო ხელისუფლების წარმომადგენლის
ანაზღაურება, უეჭველია, არ ხდებოდა მხოლოდ „საერისთავო“ გადა-
სახადით, სასამართლო „ნაბჭობით“, „ნაბარევის შვიდეულით“ და
სამსახურებით. საფიქრებელია, რომ იგი გარკვეულ მიწა-ადგილსაც
იღებდა თავისი მოვალეობისა და თანამდებობის აღსასრულებლად,
ცენტრალური აპარატის დიდი მოხელეების „სახელო ქვეყნების“
მსგავსად, მაგრამ სამწუხაროდ, სითანადო მასალა ჯერ არ ჩანს და
რაიმეს გარკვეულად თქმა აქ არ შეიძლება.

ერისთავი, როგორც „საქვეყნო გამრიგე“ მოხელე, მმართველო-
ბის ადგილობრივ აპარატს განეკუთვნებოდა, მაგრამ ასეთად განი-
ხილებოდა იგი სამეფოს ცენტრთან, მმართველობის ცენტრალურ
აპარატთან მიმართებაში. საკუთრივ საერისთავოს მასშტაბით ერის-
თავს საკუთარი ცენტრალური მმართველობა ჰყავდა, საკუთარი სასა-
ხლე და კარი, თავისი „დარბაზის კარსა მყოფი“ და „საქვეყნო გამ-
გე“ მოხელეები. უეჭველია, ერისთავის, როგორც საჯარო ხელისუფ-
ლების მოხელისა და როგორც კერძო მემამულის მოხელეებიც განს-
ხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან.

დადგენილია, რომ ერისთავს ჰყავდა მწიგნობართუხუცესი და
მოლარეთუხუცესი⁸². ცხადია, მათ ამ მოხელეებისადმი დაქვემდებარ-
ებული მწიგნობრები და მოლარეებიც უნდა ჰყოლოდათ. საეარაუ-
დებელია ერისთავის დაცვა და მესაწოლეების მსგავსი კონტიგენტი,
რომელსაც ეს ფუნქცია ევალებოდა. ჩვენ ზემოთ ვრცლად შევეხეთ
მეფის საწოლს, როგორც სასახლის უწყებას. საწოლი, როგორც კაბი-
ნეტი, დადასტურებულია ერისთავის სასახლეშიც⁸³. მართალია, ეს
მასალა მოგვიანო ხანისაა, მაგრამ ეს უწყება ერთიანობის ხანის ერის-
თავის სასახლეშიც უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი. იგივე უნდა
ითქვას საქურჭლეზე, საფინიბო-ზარადხანაზე, საღვინეზე, სამწეო
უწყებაზე. ეს უწყებები a priori საგულისხმებელია არა მხოლოდ
ერისთავის, არამედ საერთოდ დიდ ფეოდალთა დარბაზ-სასახლეებში.
უეჭველია, ერისთავის საჯდომი რეზიდენცია ისეთივე როლს ასრუ-
ლებდა საერისთავოში, როგორსაც მეფის სასახლე-დარბაზი მთელ

⁸⁰ იქვე.

⁸¹ იხ. ი. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 206.

⁸² ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 528; ქ. ჩ ხ ა ტ ა რ ა ი შ ვ ი ლ ი, ნარ-
კვევები, გვ. 53.

სახელმწიფოში. განსაკუთრებით დიდი უნდა ყოფილიყო „მეფეთა ადვილზე“ მჯდომი ერისთავის კარის მნიშვნელობა.

სათანადო ადვილას აღნიშნული გვექონდა, რომ სახელმწიფოს ცენტრალურ მმართველობაში მუდმივად შედიოდა „აჯა-მოსხენებზე“ საერისთავოებიდან. „თემის“ აზნაურების, დიდებულებისა თუ სოციალურად უფრო დაბალი პირების საქმეებზე „მის თემის“ ერისთავი „მოაქსენებდა“ სამეფო სასახლეს. საამისოდ მას ჰყავდა მწიგნობრების შტატი და ასევე „მოწიგნარებიც“, რომელთაც მალე მსრბობა-შიკრიკობა ევალეზობდათ⁸³. იგივე მნიშვნელობისა უნდა იყოს „მეწიგნეც“⁸⁴.

ერისთავის, როგორც მთხელის და საერისთავოს, როგორც აღმინისტრაციული ერთეულის საფუძველი იყო არა მეფისა და კერძო მამულები, არამედ სახელმწიფო ტერიტორია, ზედ დასახლებული სახელმწიფოზე დამოკიდებული მოსახლეობით. ამგვარი ტერიტორიების კერძოფეოდალურ იურისდიქციაში გადასვლამ საერთოდ ზედმეტი გაზადა ერისთავის ინსტიტუტი, რადგან კერძოუფლებრივ საწყისებზე აგებული მამულების მართვას თვით მათი პატრონები აწარმოებდნენ თავისივე იძულების აპარატით. ამ პროცესის პროზორციული იყო იმუნიტეტის გაფართოვება და გაღრმავება, რომელმაც საფუძველი მოუშალა ერისთავის, როგორც საჯარო ხელისუფლების წარმომადგენლის იურისდიქციას⁸⁵.

საერისთავოს სტრუქტურა

საერისთავოს არსებობის საფუძველს, როგორც აღვნიშნეთ, წარმოადგენდა სახელმწიფო ტერიტორია ზედ დასახლებული, იურიდიულად სახელმწიფოზე დამოკიდებული მოსახლეობით⁸⁶. გარდა ამისა, საერისთავოს ტერიტორიაზე განლაგებული იყო კერძო მამულები

⁸³ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 44; შ. ბერძენიშვილი, გლეხთა გამოსაღებები XI—XII სს. საქართველოში, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. VII, თბ., 1964, გვ. 136—137; შ. ლორთქიფანიძე, გლეხობის ეკონომიკური მდგომარეობა, ნარკვევები ფეოდალური საქართველოს გლეხობის ისტორიიდან, I, თბ., 1967, გვ. 54.

⁸⁴ დიდი სქულსკანონი, გვ. 158, 570. ეს ტერმინი დამოწმებულია დავითის ისტორიკოსთან. მარიამისეულში გვაქვს „მეწიგნენი“. გამოცემულ ტექსტში (ქართლის ცხოვრება I, გვ. 344) გვიანდელი ნუსხების მიხედვით „მეწიგნობარნი“ ა შეტანილი, რაც შინაარსობრივადაც არ უღებება კონტექსტს.

⁸⁵ ი. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 175.

⁸⁶ იქვე, გვ. 75—76, 125—126.

საერო და სასულიერო ფეოდალებისა, მეფის დომენის მიწები, თერისთავის კერძო მამული. დომენს თავისი ადმინისტრაცია და მმართველობა გააჩნდა (ამაზე ქვემოთ) და იგი ამოღებული იყო ერისთავის იურისდიქციიდან. მისი იურისდიქციიდან მნიშვნელოვანწილად აღებული იყო საერო და სასულიერო ფეოდალთა კერძო მამულებიც, მაგრამ, როგორც აღინიშნა ფაქტობრივ მასალაზე დაყრდნობით, კერძო ფეოდალთა იმუნიტეტი მაინც შეზღუდული იყო ერისთავის სასამართლო-ადმინისტრაციული და სამხედრო-ფისკალური პრეროგატივებით⁸⁷. ცხადი უნდა იყოს, რომ კერძო მამულებს, თუნდაც ერისთავის საჯარო უფლებრივი პრეროგატივებით შეზღუდულთ, თავისი ადგილობრივი ადმინისტრაცია გააჩნდათ.

ასე რომ, საერისთავოს ტერიტორიაზე ფუნქციონირებდა სხვადასხვა დაქვემდებარების ადგილობრივი აპარატი.

საერისთავოს როგორც სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულის სახელმწიფოებრივი მართვის ბირთვის წარმოადგენდა ერისთავის, როგორც საჯარო ხელისუფლების წარმომადგენლის ხელქვეითი, ასევე საჯარო საწყისის მატარებელი აპარატი.

სანამ განვიხილავთ ერისთავის ხელქვეითი საჯარო ხელისუფლების მოხელეების საკითხს, აუცილებლად მიგვაჩნია შევეხოთ ე. წ. „საერისთავთერისთავობს“.

ი. ჯავახიშვილს მიაჩნდა, რომ არსებობდა საერისთავ-ერისთავოები და საერისთავოები⁸⁸. ასეთივე აზრისაა მ. ბერძენიშვილი: „საქართველო დაყოფილი იყო მსხვილ საერისთავთერისთავოებად, რომლებიც თავის მხრივ საერისთავოებად იყოფოდნენ“⁸⁹. ცოტა სხვაგვარად აქვს ეს საკითხი ფორმულირებული დ. გვრიტიშვილს: „შინაარსობლივად, ერისთავთერისთავი იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ მისი ქვეშეთი მოხელენი ერისთავნიც არიან. ერისთავთ-ერისთავების ტერიტორია უფრო დიდი სამხედრო ადმინისტრაციული ერთეულია, საერისთავო ერისთავთ-ერისთავების ტერიტორიის ნაწილია“⁹⁰.

დასახელებული მკვლევარები უდავოდ მართალნი არიან იმაში, რომ დიდ ერისთავს (ერისთავთერისთავს) ემორჩილებიან უფრო მცირე ერისთავები, მაგრამ ძნელია დავეთანხმოთ მათ „საერისთავთერისთავოს“ არსებობის საკითხში.

⁸⁷ მსვავსი მდგომარეობისათვის დასაყრდენი ევროპაში იხ. Н. Ф. Колесникий, Эволюция раннефеодального областного и местного государственного устройства, с. 156.

⁸⁸ ი. ჯავახიშვილი, ქართლისამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 206.

⁸⁹ მ. ბერძენიშვილი, საქართველოს XI—XII საუკუნეებში, გვ. 59.

⁹⁰ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 67.

ოფიციალური აღმინისტრაციული დაყოფით, როგორც ჩანს, არ არსებულა „საერისთავთერისთავო“ და არც „ერისთავთერისთავის“ თანამდებობა. ეს უკანასკნელი დიდი საერისთავოს, დიდსავერსთავოს გამგებლის სპასალარ-ერისთავის საპატიო წოდებულს (შღრ. „სამცხის სპასალარი“).

ლაშა ვიორგის ქვათახევისადმი ბოძებულ სიგელში აღნიშნულია: „მოვიდა ჩუენთან სულა ქართლის ერისთავი, ძე ერისთავთერისთავისა ქართლის ერისთავისა რატი სურამელისა“⁹¹. (ჩაზი ჩენია, ი. ა.). ამ სიგელიდან ამჟამად ჩანს რომ სულაც და მამამისიც ქართლის ერისთავები არიან და არა ქართლის ერისთავთერისთავები. ვარდაცვლილი რატი სურამელი ერისთავთერისთავად იწოდება როგორც დიდი, საპატიო ერისთავი. იმავე დოკუმენტის მიხედვით, „დაფუაჯვრა ღმერთმან, ვისმინეთ ჰაჯაი და მოკუნებანი ერისთავთერისთავისა სულა ქართლის ერისთავისაი“⁹². აქაც სულას ოფიციალურ თანამდებობად დასახელებულია „ქართლის ერისთავობა“, ზოლო როგორც ასეთი, ის ერისთავთერისთავად იწოდება.

„ქართლის ერისთავად“ იწოდება გრიგოლ სურამელი⁹³, რომელიც ამავე დროს არის „ერისთავთერისთავი გრიგოლ ქართლის ერისთავი“⁹⁴. მისი შვილი ბეგაც „ქართლის ერისთავია“⁹⁵.

ამდენად, გვაქვს დოკუმენტური მონაცემები, რომ ერთი და იგივე პირები არიან „ქართლის ერისთავები“ და ამავე დროს იწოდებიან ერისთავთერისთავებად. ცხადია, რომ ქართლი საერისთავოა და არა საერისთავთერისთავო. მას ჰყავს ოფიციალური მმართველი „ერისთავი“, რომელიც ერისთავთერისთავად იწოდება, როგორც დიდი ერისთავი, დიდი საერისთავოს გამგებელი, მცირე ერისთავთა სარდალი.

ზემოაღნიშნული, ცხადია არ შეეხება მხოლოდ ქართლის საერისთავოს. ასეთივე ფორმულა დადასტურებულია რაჭიდანაც. ნიკორწმინდის ჯვარცმის ხატის წარწერაში აღნიშნულია: „ერისთავთერისთავი რაჭის ერისთავი რატი“⁹⁶. ცხადია, რომ რაჭის ოფიციალური

⁹¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 35.

⁹² იქვე.

⁹³ იქვე, გვ. 40.

⁹⁴ იქვე, გვ. 40—42.

⁹⁵ იქვე.

⁹⁶ ქრონიკები, II, გვ. 210; ს. კაკაბაძე, წინასწარი ცნობა დასავლეთ საქართველოს ზოგიერთი ეპიგრაფიკული მასალის შესახებ, საისტორიო კრებული, IV, ტფ., 1929, გვ. 105; ვ. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა რაჭაში, თბ., 1963, გვ. 89—90.

„კელი“ „რაჭის ერისთავობა“ და როგორც ასეთი, იგი ერისთავთ-
ერისთავად, დიდ ერისთავად იწოდება. ჩანს, არც რაჭის საერისთავო
ერისთავო არსებულა.

ამდენად, „ქართლის ერისთავი“, „რაჭის ერისთავი“ და სხვ. იმ-
დენად არის ოფიციალური მოხელე, რამდენადაც „ერისთავია“. ვინა-
იდან ქართლი, რაჭა, კახეთი და სხვ. დიდი საერისთავოებია, რომლე-
ბშიც მცირე საერისთავოებიც შედიან, მათი მმართველების ოფიცია-
ლურ წოდებულებას, „ერისთავს“ ცალკე ემატება „ერისთავთერის-
თავის“ წოდებულება. ამის უდავო დადასტურებაა ფორმულები:
„ერისთავთერისთავი და ქართლის ერისთავი“; „ერისთავთერისთავი
და რაჭის ერისთავი“.

მეფის, დიდი ერისთავისა და ერისთავის ურთიერთდამოკიდებუ-
ლების თვალსაზრისით უაღრესად საყურადღებოა ლაშა გიორგის
ქვათახევისადმი ბოძებული, ზემოთ დამოწმებული სიგელი.

სულა ქართლის ერისთავი, რატი სურამელის ძე, „ეაჯა“ ლაშა
გიორგის, რათა ამ უკანასკნელს ქართლის სოფელი სუელნეთი⁹⁷
შეეწირა ქვათახევის მონასტრისათვის. ეს უკანასკნელი, როგორც
ცნობილია, ეკუთვნოდა სურამელთა სახლს. ვის ეკუთვნოდა „ქართ-
ლის სოფელი სუელნეთი“? ტერიტორიულად ეს სოფელი ქართლის
საერისთავოში შედის. ამასთან, სულა სურამელის „პაპასა და მამა-
საც“ პქონია იგი, როგორც ჩანს „საჰმელად“, „საზარაჯოდ“. ცხადია,
სულას მამა-პაპას ეს სოფელი რომ სამკვიდროდ და სამამულოდ პქონ-
ნოდათ ბოძებული, მას არ დასჭირდებოდა მეფისათვის „აჯის“ შირ-
თმევა ამ სოფლის ქვათახევისათვის შესაწირავად. ამასთან, ჩანს სო-
ფელი სუელნეთი არც მეფის დომენს მიეკუთვნება. შეუძლებელია,
სულა ქართლის ერისთავს საკუთარი მონასტრისათვის დომენის სოფ-
ლის, მეფის საკუთრების შეწირვის „აჯის“ შირთმევა გაბედა ლაშა
გიორგისათვის. სუელნეთი ადმინისტრაციულადაც არ ჩანს სამეფო
დომენის მმართველობაში.

სოფელი სუელნეთი არც მეფეს და არც სურამელთა სახლს არ
ეკუთვნოდა, როგორც კერძოფეოდალური მამული. ის სახელმწიფო
ტერიტორიის ნაწილი იყო და იურიდიულად სახელმწიფოზე, სახელ-
მწიფო ადმინისტრაციაზე დამოკიდებული, ამდენად კი „თავისუფა-
ლი“⁹⁸. ქვათახევისათვის შეწირვის შემდეგ, სუელნეთი, ცხადია კერძო

⁹⁷ თ. ვორდანაის და ი. დოლიძის გამოცემებში (იხ. ქრონიკები, I, გვ. 266; ქარ-
თული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 35) დაბეჭდილია „სუელნეთი“. ნ. შოშიაშვილისა და
თ. ვნუქიძის დასაბუთებული აზრით, აქ „სუელნეთი“ უნდა იყოს.

⁹⁸ იხ. А. И. Неусыхин. Понятие свободы в эдикте Ротари, Средние
века, т. 2, М., 1946; с. 83; А. Я. Гуревич, Королевские пожалования и
феодалное подчинение английского крестьянства, Средние века, т. IV, М., 1953,
13. ი. ანთელავა

მამულად, ხოლო მისი მოსახლეობა მონასტრის „გლეხებად“ იქცნენ. აქ ისეთივე მდგომარეობა გვაქვს, როგორც უკვე განხილულა გვქონდა ბაგრატ IV-ის სიგელების მონაცემების მიხედვით⁹⁹ *სიგელი* *ბაგრატის*

ეს რომ ასეა, სიგელის სხვა მონაცემებიდანაც მტკიცდება. სუელნეთი, ტერიტორიულად ქართლის საერისთავოში შემავალი, იმყოფებოდა არა ქართლის ერისთავის, არამედ მისდამი დაქვემდებარებული საქართლის ერისთავის უშუალო იურისდიქციაში. ვინ არის საქართლის ერისთავი?!

ვახუშტის მიხედვით, დვანის ხეობაში, „წორბისს ზეით“, „მთასა შინა“, „არს ციხე საქართლისა, მაგარი“¹⁰⁰. უეჭველია, ლაშა გიორგის სიგელის „საქართლის ერისთავი“ სწორედ ამ ციხეში იჯდა და მისი „შესავალი“ ქვეყნის ერისთავი იყო, ქართლის ერისთავის ხელქვეითი „ცოტაჲ ერისთავი“. ცხადია, რომ სუელნეთი არც მისი კერძო მამული ყოფილა.

მეფემ „ისმინა“ სურამელის „აჯა“: „გამოგუილია (სოფელი, ი. ა.) საქართლის ერისთავისაგან და შეგუიწირავს... ქვათაჲვეისდა, სალოცველად და წარსამართებლად შეფობისა ჩუენისადა“¹⁰¹. აშკარაა რომ ლაშა გიორგიმ სოფელი სუელნეთი ამოიღო საქართლის ერისთავის იურისდიქციიდან, რაც-ამ სოფლის უკვე კერძოფეოდალურ საფუძველზე მფლობელი ქვათაჲვეის მონასტრისათვის სათანადო იმუნიტეტის ბოძებასაც ნიშნავდა.

მეფის მიერ საქართლის ერისთავის იურისდიქციიდან სოფლის ამოღება („გამოგუილია“) კარგად ახასიათებს თვით ერისთავის ხელისუფლებას, მის ხასიათს. ასევე თვით იმ სოფლის იურიდიულ რეჟიმსაც, რომელზეც საუბარია სიგელში. ცხადია, ამ სოფლის ადმინისტრაცია, სამართალი და გადასახადები საქართლის ერისთავის ხელში იყო.

ამ სიგელით ირკვევა ასევე, დიდი ერისთავის, ქართლის ერისთავის მმართველობის ქვეშ მყოფი საქართლის ერისთავის არსებობაც. ისიც ცხადად ჩანს, რომ თვით ქართლის ერისთავს არა აქვს უფლება საქართლის ერისთავის იურისდიქციიდან „გამოიღოს“ სოფელი. სახელმწიფო ტერიტორიის შეწირვა, ე. ი. მისი კერძო მამულად, ფეოდალურ საკუთრებად გადაქცევა, სახელმწიფო ადმინისტრაციისაგან

ს. 56—63; О. И. Варьяш, Проблема формирования феодально-зависимого крестьянства в Испании в VIII—XI вв., автореферат канд. диссертации, М. 1979, с. 8—9.

⁹⁹ ი. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 76—80.

¹⁰⁰ ვახუშტი, აღწერა სამეფოს-საქართველოსა, გვ. 375.

¹⁰¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 35.

ამოღება, „შეუვალად“ ქცევა, მეფის პრეროგატივას შეადგენს, რომელიც მას სახელმწიფო უზენაესობის უფლებით ახორციელებს.¹⁰² საქართლის ერისთავის მსგავს, მცირე ერისთავებად ჩანს, მაგრამ რა თნის წარწერებიდან კახა ერისთავი¹⁰³, რგანის წარწერიდან აბუნასრ ერისთავი¹⁰⁴, „ჯრუჭის ერისთავი“¹⁰⁴. ამგვარი ვითარება საგულელებელია ყველა დიდ საერისთავოში.

სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულის საერისთავოს მმართველი ერისთავის შემდეგ, უმაღლეს მოხელედ „გამგებელი“ ჩანს. ეს თანამდებობის პირი დამოწმებულია გიორგი V ბრწყინვალის „ძეგლისდების“ მიხედვით¹⁰⁵, მაგრამ ცხადია, არა გვაქვს საფუძველი დავასკვნათ, რომ ეს კერძო შემთხვევაა და „გამგებელი“ სხვა საერისთავოებში არ იყო. „გამგებელი“, როგორც სამართლიანად შენიშნავს ე. ზოშტარია, დანიშნული ჩანს, „ვითარცა ერისთავის ნაცვალი, ფაქტიურად იმავე ფუნქციებით აღჭურვილი, თუმცა უფრო დაბალი რანგის საქვეყნოდ გამრიგე მოხელე“¹⁰⁶. ვფიქრობთ, ეს დასკვნა სავსებით შეეფერება „ძეგლისდების“ მონაცემებს.

„გამგებლის“ ერისთავის „ნაცვლად“ ვაგებაც უაღრესად ნიშანდობლივია. საფიქრებელია, რომ „ძეგლისდებაში“ გამგებლად წოდებული მოხელე, ზოგ სხვა წყაროში „ნაცვლის“ სახელწოდებით უნდა იხსენიებოდეს.

ტერმინი „ნაცვალი“ ძალზე გავრცელებულია სულ სხვადასხვა მდგომარეობისა და თანამდებობის პირის აღსანიშნავად. „ნაცვალი“ ჰყავდა მეჭურჭლეთუხუცესს. ყველა დიდი მოხელის „მოადგილე“ (ამირაზორი, ამირჯები, მესაწოლეთუხუცესი) ფაქტობრივად „ნაცვალია“. „ნაცვალი“ ჰყავდათ მცირე მოხელეებსაც. ასეთად ჩანს სეტის მთავარანგელოზის ხატის წარწერაში მოხსენიებული აბარმადი იონა და ნაცვალი მიქელა-ჭურა¹⁰⁷. ცხადია, ჭურა აბარმად იონას „ნაცვალია“. ამ თანამდებობის დასახელებას ვხვდებით სამეფო სიგელებშიც¹⁰⁸, თუმც არ ჩანს, კონკრეტულად ვისი „ნაცვლები“ არიან ისინი.

¹⁰² დასავლეთ საქართველოს ლაპიდარული წარწერები, I, გვ. 104, 106.
¹⁰³ იქვე, გვ. 64.
¹⁰⁴ იქვე, გვ. 155.
¹⁰⁵ ი. დ. ო. ლ. ი. ძ. ე, გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, გვ. 105—106, 107—108 და შმდ.
¹⁰⁶ ე. ზოშტარია (ბროსე), არაგვის ხეობის სოციალურ-პოლიტიკური განვითარების საკითხები XIV—XV სს. ქართული საისტორიო ძეგლების მონაცემებით, მრავალთავი, VIII, თბ., 1980, გვ. 76—77.
¹⁰⁷ ე. თ. ა. ა. შ. ე. ი. ლ. ი, არქეოლოგიური ექსპედიციის ლეჩხუმ-სვანეთში 1910 წელს, გვ. 268.
¹⁰⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 26.

ერისთავის „ნაცვალზე“ (resp. „გამგებელზე“) უნდა იყოს საუბარი სხვათა ვერსიის წარწერაში, სადაც ერთი მხრივ მოიხსენიება რბჭის ერისთავი რატი და მისი ძე კახაბერი, აზნაურნი, მოქვეყნნი და კეკელინი, ხოლო იქვე აღნიშნულია: „ქ. წმინდაო ვაბრიელ მთავარანგელოზო, შეიწყალე ვახტანგ ... ის ძე. მოიჭედა მისსა ნაცვლობასა შივან ...“¹⁰⁹ (ხაზი ჩვენია, ი. ა.). საეჭვო არ უნდა იყოს, რომ ერისთავის წარწერაში, მის შემდეგ მოხსენიებული ვახტანგი, რომლის „ნაცვლობასა შივან“ მოჭედებდა ვაბრიელ, სწორედ ერისთავის „ნაცვალა“ ან მომენტის გათვალისწინებით, სამეფო სიგელების „ნაცვლებიც“, იქნებ სწორედ ერისთავის „ნაცვლებია“.

ამდენად, ერისთავის „მოადგილის“ მნიშვნელობით დამოწმებულია ორი ტერმინი: „გამგებელი“¹¹⁰ და „ნაცვალი“. კონკრეტული კვლევის საქმეა, წყაროებში მოღწეული „ნაცვლებიდან“ რომელს მივიჩნევთ ერისთავის „მოადგილედ“.

ცხადია, ერისთავის „ნაცვლად“ არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს „ქართლისა გამგებელი“ კონსტანტინე უფლისწული¹¹¹. აქ ეს ტერმინი, ჩანს ზოგადია და „ქართლის ერისთავის“ შესატყვისი უნდა იყოს¹¹².

ერისთავის „ნაცვლის“, „გამგებლის“ ინსტიტუტი, შინაარსობრივად ძალზე ახლოა დასავლეთევროპულ ვრადის ვიკარიუსთან, ვიცი-გრაფთან¹¹³. ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით, „ნაცვალი“ — „გამგებელი“, მართლაც „ვიცი-ერისთავის“ ფუნქციებით აღჭურვილად გვევლინება.

საერისთავოს ადმინისტრაციულ სტრუქტურაში თვალსაჩინოა „ციხისთავთა“ როლი, რომლებსათვის ცალკე ვადისახადი, „საციხისთავთა“ დაწესებული¹¹⁴. დადისტურებულია „სამსახურებელი ციხეთა“¹¹⁵. ძალზე საეჭვოა მ. ბერძნიშვილის დასკვნა, რომ „ყველაზე უფრო მცირე ერთეული საციხისთავო იყო“¹¹⁶. სამეფო სიგელებში

¹⁰⁹ გ. ბოკორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, VIII, გვ. 292.

¹¹⁰ იხ. ასევე ნ. ბერძნიშვილი, ქაჯახეთის 1933 წლის ექსპედიციის დღიური, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. 1, თბ., 1964, გვ. 115.

¹¹¹ ი. ბაქრაძე, X ს. წარწერა მეფედან ზეობიდან, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე, XIX—B, თბ., 1956, გვ. 5—9.

¹¹² დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, გვ. 218.

¹¹³ Фюстель де-Куланж; Франкская монархия, с. 274—275.

¹¹⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 10, 21, და სხვ.; ი. ქაჯახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 207.

¹¹⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 10—11. აქვე ჩანს მისი შინაარსიც. ესაა „დაკირებითი სამსახური“, სამეშაო, სუხრა, ბაგი.

¹¹⁶ მ. ბერძნიშვილი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, გვ. 126.

„ციხისთავი“ „კვეისუფალზე“ უწინ იხსენიება. ამასთან, ერთმანეთი საგან უნდა განვსახვაოთ ერისთავისადმი დამორჩილებული „ციხისთავები“ და დომენის „ციხისთავები“, რომელთა დაქვემდებარება ერისთავისადმი ძალზე სერიოზულ ვჭვს იწვევს. უეჭველია, თავისი „ციხისთავები“ სკავდათ „ციხოსან“ დიდაზნაურებსაც.

ფიქრობთ, სამეფო სიგელების საიმუნიტეტო ფორმულებში, სადაც საჯარო ხელისუფლების მოხელეებისათვის დაწესებული გადასახადებისაგან „შეუვალობაზეა“ საუბარი, უნდა იხსენიებოდეს სწორედ ერისთავებისადმი დაქვემდებარებული „ციხისთავი“ და „საციხისთავო“.

საჯარო ხელისუფლების მოხელეებად ჩანან „აზნაურები“, რომელთათვის „სააზნაუროა“ გადაკვეთილი¹¹⁷. სამართლიანად ვარაუდობენ, რომ მოხელე „აზნაურს“ ძირითადად ფისკალური ფუნქციები უნდა ჰქონოდა დაკისრებული¹¹⁸.

საერისთავოების ძირითად ბირთვს, მის უმთავრეს შემადგენელ ადმინისტრაციულ ერთეულს, როგორც ჩანს, „კვეი“ შეადგენდა. „კვეის“ შესახებ საკმაოდ არის გამოთქმული მოსაზრებანი¹¹⁹ და ჩვენ აქ ამ საკითხზე არ შევჩერდებით. წყაროებში დადასტურებულია „ქობულ კვეისუფალი“¹²⁰, „ცხრზმისხვეის კვეისუფალინი ბერი და გიორგი“¹²¹, „დიდგორის კვეისუფალინი“¹²², „კვეისუფალი მანილა“¹²³ და სხვ. ეს მასალა X საუკუნისაა. ჩვენთვის საინტერესო პერიოდისათვის დადასტურებულია „საკვეისუფლო“ გადასახადი¹²⁴, რომელიც უეჭველია, საჯარო ხასიათის გადასახადია. ტერმინი „კვეი“, როგორც ჩანს, სინონიშია „თემისა“ (თემი), ხოლო „კვეის აზნაური“ იგივეა რაც „მეთემე აზნაური“¹²⁵. საფიქრებელია, რომ

¹¹⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 6, 26, 73 და სხვ.

¹¹⁸ მ. ბერძენიშვილი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, გვ. 58.

¹¹⁹ ი. ჭავჭავიძე, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 10; 6. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, გვ. 61—76; მ. ბერძენიშვილი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, გვ. 124 — 125.

¹²⁰ აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოს ლაიკარული წარწერები, I, შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1980, გვ. 141.

¹²¹ იქვე, გვ. 144.

¹²² იქვე, გვ. 226.

¹²³ დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, გვ. 211.

¹²⁴ იხ. ი. ჭავჭავიძე, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 207.

¹²⁵ იქვე, გვ. 11—12; თ. ბერძენი, რაქა ფეოდალურ ხანაში, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, V, თბ., 1975, გვ. 138.

მოხელე-აზნაურები სწორედ იმ „კვევებში“ („თემებში“) საქმობდნენ, რომლის „მოკვევე-მეთემეებიც“ ისინი იყვნენ.

„კვეის“ აღმინისტრაციულ მართვას „კვეისუფალე“ ვი“ აწარმოებდა. მთლად გარკვეულად არ შეიძლება ჩაითვალოს, იყო თუ არა რაიმე განსხვავება „კვეისუფალსა“ და „კვეისთავს“ შორის¹²⁶. უფრო საფიქრებელია, რომ ეს ტერმინები ერთსა და იმავე შინაარსს გამოხატავენ. იგივე უნდა იყოს „კვეისბერიც“¹²⁷. ყოველ შემთხვევაში ამ ტერმინების სემანტიკა არ იძლევა იმის საფუძველს, რომ ისინი მაინცდამაინც ერთმანეთს დაეაცლიოთ.

საერისთავოს აღმინისტრაციული დაყოფა დიდ საციხისთავოებად და საკვეისუფლოებად წყაროებით დადასტურებული ფაქტია. ამასთან, ყურადღებას იქცევს ზოგიერთი ტერმინი, რომელიც თავისი აღვილის მიწენას მოითხოვს საერისთავოს სტრუქტურაში.

ტერმინი „ოთხშიზღური“, როგორც თავის დროზე ი. ჯავახიშვილმა შენიშნა, მხოლოდ დასავლეთ საქართველოსთან მიმართებაში გვხვდება¹²⁸. ეს ტერმინი იხსენიება თამარის გელათისადმი ბოძებულ სიგელში¹²⁹ და დავით ნარინის სიგელში¹³⁰. იგივე ტერმინი დადასტურებულია ზოგიერთ სასისხლო სიგელშიც¹³¹ და გურიის საბუთებშიც.

„ოთხშიზღური“ ი. ჯავახიშვილმა განუმარტავად დატოვა. ამ საკითხზე მოსაზრება გამოთქვა ს. კაკაბაძემ, რომლის აზრით, ეს ტერმინი აღნიშნავდა „ოთხ-მიზდიანის უფროსს“, თითქოს ჯამგირიანი ოთხი მსახურის უფროსს და უდრიდა „კარვოსან-აბჯროსან-ქოთლოსანს“¹³². ამ მოსაზრების გაზიარება შეუძლებელია.

უკანასკნელ ხანს გამოქვეყნებულ „დიდ სჯულისკანონში“ ტერმინი „ოთხშიზღური“ ნახმარია ბ თინჯი, ბ თინჯე. ეს შესატყვისად და განმარტებულია: „სახელმწიფოს მეოთხედის განმგებელი ბიზანტიაში“¹³³. თვით ტექსტში აღნიშნულია: „ხოლო სამთავროთა შინა ყოველნი მთავარნი და მკვდართმფლობელნი და ოთხშიზღურნი“¹³⁴.

¹²⁶ შტრ. დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, გვ. 220.

¹²⁷ ი. დოლიძე, გორგი ბრწყინვალის სამართალი, გვ. 106—107 და შშდ.

¹²⁸ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 216.

¹²⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 26.

¹³⁰ იქვე, გვ. 73.

¹³¹ ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ, საისტორიო მოამბე, II, გვ. 11.

¹³² ს. კაკაბაძე, რუსთაველი და მისი „ვეფხისტყაოსანი“, გვ. 204—205.

¹³³ დიდი სჯულისკანონი, გვ. 574.

¹³⁴ იქვე, გვ. 180.

„ოთხმისდური“ ცხადია, ძნელია მივიჩნიოთ სახელმწიფოს მეოთხედის გამგებლად საქართველოში, მაგრამ იგი რაღაც ადმინისტრაციული ერთეულის მეოთხედის გამგებლობაში რომ იღებდა მისი წილობას, აშკარა უნდა იყოს. ეს ამ სახელოს სახელმწიფო მოცემული („ოთხ-მისდური“).

ტერმინი „მისდური“ განმარტებულია სულხან-საბა ორბელიანთან, როგორც „მისდის ამლები“¹³⁵, „მისდი“ კი მისივე სიტყვით, „ასალები რამ სარგო, ქირა“-ა¹³⁶. ამ მონაცემებით, თითქოს შეგვიძლია „ოთხმისდური“ ფისკალურ მოხელედ ჩავთვალოთ, რომელიც საერისთავოს მეოთხედში იღებს გადასახადებს. სამწუხაროდ, არ გავაჩნია მასალა, იყო კი საერისთავო ოთხად დაყოფილი? ყოველ შემთხვევაში, „ოთხმისდურის“ არსებობა ფაქტია. დადასტურებულია ისიც, რომ იგი ფისკალური მოხელე უნდა იყოს და შაინცდამაინც ადმინისტრაციული ერთეულის „მეოთხედთან“ დაკავშირებული. „ოთხმისდურის“ დასახელება ერისთავებთან, ნაცვლებთან და აზნაურებთან ერთად სამეფო სიგელების ფორმულებში, გვაფიქრებინებს, რომ ეს მოხელე საერისთავოს „მეოთხედში“ კრებდა გარკვეულ გადასახადებს. ჯერჯერობით ამ მოხელის შესახებ მეტის თქმა შეუძლებელია.

საერისთავოს სტრუქტურის თვალსაზრისით, ჩვენს ყურადღებას იპყრობს წარწერა, სადაც „ასისთავია“ დასახელებული.

შემო კრიხის მთავარანგელოზთა ეკლესიის (XI ს.) ფრესკულ წარწერაში აღნიშნულია: „[მო] იხატა წი ესე ეკლესიაი დეკანოზობასა გი კორციანი [სი]სა ასისთავობასა იწე ლომაისძისა და იწე დევისძისი [სა]“¹³⁷.

სრულიად აშკარაა, რომ „ასისთავობა“ ადმინისტრაციული თანამდებობაა და „ასეულის“ მმართველობას, მოხელეობას გულისხმობს. წარწერიდან თითქოს ისეთი შთაბეჭდილებაც რჩება, რომ „ასისთავად“ ორი პირია დასახელებული: იოანე ლომაისძე და იოანე დევისძე. სხვათაშორის ეს მოულოდნელი არაა. სოფელ ჭალისუბნის (მეჯუღას ხეობა) „კელის“ წარწერაშიც ორი „კევისუფალი“ ჩანს. დ. მუსხელიშვილის აზრით: „ის უცნაური ფაქტი, რომ ერთ ხევში ორი ხევისუფალია, ეგების უძველეს წინაფოდალურ რაიმე ტრადიციებზე მიუთითებდეს, თუკი ეს შემთხვევითი მოვლენა არ არის“¹³⁸. ჩვენი

¹³⁵ სულხან-საბა ორბელიანი, თხზ., IV₁, გვ. 484.

¹³⁶ იქვე.

¹³⁷ გ. ბოჭორიძე, რაჭის ისტორიული ძეგლები, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. VII, გვ. 238—239; Т. Б. Вирсаладзе, Фресковая роспись в церкви архангелов села Земю-Крихи, ქართული ხელოვნება, სერია A, ტ. 6, თბ., 1963, გვ. 118.

¹³⁸ დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, გვ. 218, სქოლო 42.

მხრივ დაეუმატებდით, რომ გიორგი ბრწყინვალის „ძველისღების“ მიხედვით, „ციხისთავნი კადას ორნი იყვნენ“¹³⁹.

რაც შეეხება ზემო კრიხის „ასისთავობას“, იქნებ „ასისთავობა“ იყოს იქ ორი „ასეულის“ არსებობა, რომელთა მმართველები ერთად მოიხსენიეს „ასისთავად“?!

ყოველი შემთხვევისათვის, XI საუკუნეში დამოწმებული გვაქვს „ასისთავობა“, როგორც ადმინისტრაციული ხელისუფლება, რომელიც თავისთავად გულისხმობს ადმინისტრაციულ ერთეულს — „ასეულს“.

„ასეულთან“ და „ასისთავობასთან“ დაკავშირებით, შეუძლებელია არ გავიხსენოთ ჯუანშერის ცნობა: „მაშინ ვითარ იქმნა ვანტანგ (გორგასალი, ი. ა.) წლისა თხუთმეტისა, მოუწოდა ყოველთა წარჩინებულთა ქართლისათა ... განმზადა მეფემან სახლი ერთი და დაჯდა საყდართა ზედა მაღალთა, ხოლო ჯუანშერ სასპეტი და ორნივე ეპისკოპოსნი დასხდეს საყდართავე, და სხუანი ყოველნი ერისთავნი დასხდეს სელებითა, და ათასის-თავნი და ასის-თავნი და ყოველი ერი წარმოდგეს ზე“¹⁴⁰.

ამ ცნობის მიხედვით, ადმინისტრაციული სტრუქტურა ასეთია: სასპეტი (ერისთავთა მთავარი, ერისთავთერისთავი) — ერისთავი — ათასისთავი — ასისთავი.

ნიშანდობლივია, რომ „ათასისთავს“ ლეონტი მროველიც ასახელებს¹⁴¹. „ათასისთავის“ ინსტიტუტს უღარებენ „ჰაზარაბეტებს“, „ნილიარხებს“¹⁴².

აღსანიშნავია, რომ „ასისთავი“ და „ასეული“ დასავლეთევროპული საგრაფოს სტრუქტურის შემადგენელი ნაწილიც იყო. „ასეულის“ სათავეში იდგა სამხედრო-ადმინისტრაციული მოხელე „ასისთავი“ (centenarius), რომელიც თავის მცირე ერთეულში აღჭურვილი იყო სასამართლო-ადმინისტრაციული და ფისკალური ფუნქციებით¹⁴³. „ასეული“ (centenae) საგრაფოს უმცირეს უჯრედს წარმოადგენდა.

ჯუანშერსა და ლეონტი მროველს, საფიქრებელია, გარკვეული წყაროები ვაჩნდათ, როდესაც ესოდენ დაშორებული ეპოქების ადმინისტრაციული სტრუქტურის შესახებ წერდნენ, მაგრამ საფიქრე-

¹³⁹ ი. დოლიძე, გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, გვ. 106.

¹⁴⁰ ჯუანშერი, გვ. 147.

¹⁴¹ ლეონტი მროველი, გვ. 25.

¹⁴² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 652.

¹⁴³ Фюстель де-Куланж, Франкская монархия, с. 278 — 284.

ბელია, რომ თვით მათი ახლო ხანის სტრუქტურა, ბევრად უფროსა უნდა მდგარიყო ზემოაღნიშნულისაგან.

ზემო კრიხის წარწერაში დამოწმებული „ასეული“, უმცირესი ადმინისტრაციული ერთეულია და სავარაუდოა, რომ სწორედ ამიტომაც არ ჩანს იგი ჩვენთვის საინტერესო ხანის წყაროებში. XI საუკუნეში ეს ადმინისტრაციული ერთეული დამოწმებულია.

რაც შეეხება „ათასისთავს“ და „საათასისთავოს“, არც ეს ინსტიტუტია დამოწმებული XI—XIII საუკუნეთა მასალაში. გამოორიქხული არაა, რომ მრავალრიცხოვანი ერისთავები და „ცოტაი ერისთავები“ სწორედ მათი მემკვიდრეები იყვნენ.

„ასისთავისა“ და ადმინისტრაციული ერთეულის, „ასეულის“ თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს მეგრულში დღესაც ცოცხალი ტერმინი „საოშო“. „საოშო“ სიტყვაშიცხვეთ „საასოს“ ნიშნავს და უმჭველად „ასიდან“ („ოში“) მომდინარეობს. ტერმინ „თურისა-ვან“¹⁴⁴ განსხვავებით, რომელშიც ნათესაური მომენტია ხაზგასმული, „საოშო“ მეზობლური, ტერიტორიული სიახლოვე-ერთობის აღმნიშვნელი სიტყვაა. ამ ტერმინით უახლოესი სამეზობლო აღინიშნება. დღესაც ჩვეულებრივია გამოთქმები: „ჩვენი „საოშოს“ კაცი“; „თავი მოგვჭრა „საოშოში“; „გვასახელა „საოშოში“ და სხვ. ეს ტერმინოლოგია უმჭიდროეს კავშირში ჩანს უმცირეს ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულთან, „ასეულთან“ და მისი არსებობის დადასტურებას წარმოადგენს სამეგრელოშიც.

არ არის გამოორიქხული, რომ „კვევები“, თავის მხრივ სწორედ „ასეულებად“ იყოფოდნენ ჩვენთვის საინტერესო ხანაშიც. მეგრულში ეს ტერმინი გვიან ჩანს შესული, რადგან ტერმინ „საოშოში“, საპრეფიქსი ქართულია.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე, საერისთავოს შინაგანი სტრუქტურის რეკონსტრუქციას თუ შევეცდებით, ვფიქრობთ შემდეგ სურათს მივიღებთ: ერისთავი — ნაცვალი (გამგებელი) — ციხისთავი — კვევისუფალი (კვევისთავი, კვეისბერი) — ასისთავი. თავის მხრივ ეს ადმინისტრაციული ერთეული დიდი ერისთავის, სპასალარის საგანმგებოში იგულისხმება, ხოლო ეს უკანასკნელი ამირსპასალარს ემორჩილებიან.

ცალკე ვტოვებთ მოხელე „აზნაურს“, რომელიც არ უნდა შეადგენდეს სტრუქტურის ძირითად რგოლს. ასევე „ოთხმიზდურს“, რომლის ადგილი ჯერ არ შეიძლება გარკვეულად ჩაითვალოს.

ხაზი უნდა გავუსვათ იმ გარემოებას, რომ საერისთავოს ადმინის-

¹⁴⁴ ამ ტერმინის შესახებ იხ. Н. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (инверского) языка, Спб., 1914, გვ. 242; გ. შამუღია, აგნატური ქველები ძველ ქართლში და მათი გენეზისი, ი. ვახაიშვილის საიუბილეო კრებული, თბ., 1976, გვ. 120—121.

ტრაციული აპარატის წარმოდგენილი იერარქია არ არის ფეოდალური. ამ იერარქიაში არ ჩანს ფეოდალური კიბური, სენიორალურ-ვასალური დამოკიდებულება. ეს უკანასკნელი ცალკეა ჩამოყალიბებული და აღმინისტრაციულ იერარქიას როლი ემთხვევა.

უეჭველია, ერისთავს და მის საჯარო ხელისუფლების აპარატს ექვემდებარებოდნენ მრავალრიცხოვანი ფისკალური მოხელეები, რომლებიც ხშირად იხსენიებიან სამეფო სიგელების საიმუნიტეტო ფორმულებში. ასეთებად ჩანან „მოხარაჯენი“, „მესაბანჯრენი“, „კზირები“ („შურტები“) და სხვა „ჩინებულნი“, რომელთა ფუნქციის „დაჭირებითი სამსახურის“, სამუშაოს, სუხრას, ბაგის იძულება და აღება შეადგენდა. სწორედ ამ „მაწყინარებს“, „მენუკვარებს“, „დაჭირებითი სამსახურის“ „შქნელებს“ იხსენიებს დავითის ისტორიკოსი „მოსაკარგავე მაჭირვებლების“ ზოგად სახელით. ამგვარივე სახელწოდების და ფუნქციების მოხელე-კელოსნები, უეჭველია, სამეფო დომენსაც და კერძოფეოდალურ მამულებსაც ემსახურებოდნენ. ცხადია, მათი დაქვემდებარება სხვადასხვა იყო.

ასეთი იყო არსებული მასალის შიხედვით, საერისთავოს სახელმწიფოებრივ-აღმინისტრაციული სტრუქტურა და აპარატი.

ერისთავს, როგორც კერძო მემამულეს, ფეოდალს, ცხადია, ჰყავდა სხვა სამოხელეო აპარატიც, რომლის მეშვეობითაც იგი თავის მამულებს მართავდა. ამგვარ მოხელედ, გრიგოლ სურამელის დაწერილის მიხედვით, ჩანს მამასახლისი, რომლის კონტრაგენტი შიომღვიმის მოხელე-ხელისუფალია¹⁴⁵. იგივე მოხელე უნდა იხსენიებოდეს „ყმათა მოურავად“¹⁴⁶.

უნიადან ერისთავის საჯარო და კერძო ფუნქციები შერეული იყო, უეჭველია იგი ხშირად იყენებდა თავისი კერძო საქმისათვის სახელმწიფო აპარატს, ზოლო საჯარო ხელისუფლების გადასაწყვეტი საქმისათვის კერძო სამოხელეო აპარატს. საჯარო და კერძო საწყისების ამგვარი დიფერენცია, საერთოდ დამახასიათებელია ფეოდალური ხანისათვის და თვით სამეფო ხელისუფლებისათვის.

მამასახლისი, როგორც ერისთავის სახლის კერძო მოხელე, ჩანს კორიღეთის სახარების ერთი მინაწერიდანაც, ოღონდ მას იქ ტანუტერი ეწოდება. უფრო სწორად, მინაწერში „სატანუტრო დრამა“ მოხსენიებული¹⁴⁷. ნიშანდობლივია, რომ მამასახლისი-ტანუტერი კათალიკოსსაც ჰყავს¹⁴⁸ და მეფესაც. ამ საკითხს ვრცლად სამეფო დომენთან დაკავშირებით განვიხილავთ.

¹⁴⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 37—38.

¹⁴⁶ იქვე, გვ. 43.

¹⁴⁷ Н. Я. Марр, Грузинские приписки греческого Евангелия из Кори дии, Известия Императорской АН, т. V, № 4, Спб, 1911, с. 226.

¹⁴⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 169.

მკვლევართა ერთ ნაწილს მიაჩნია, რომ „მონაპირე“ ერისთავის ინსტიტუტი თამარ მეფის მიერ არის შემოღებული¹⁴⁹. მას უკავშირებენ ქვეყნის ტერიტორიის ზრდას XII საუკუნეში, მეზობელ ქვეყნებთან მუდმივ საომარ მოქმედებისათვის მზადყოფნის საჭიროებას¹⁵⁰.

ტერმინი „მონაპირე“, საზღვრისპირა ერისთავს მიემართებოდა¹⁵¹. ქ. ჩხატარაიშვილი მას სავსებით მართებულად განმარტავს, როგორც „მარკგრაფს“¹⁵².

უკანასკნელ ხანს, შ. მესხიამ გადასინჯა „მონაპირე“ ერისთავის ინსტიტუტის წარმოშობის დროისა და პირობების საკითხი. მან ტერმინი „მონაპირე“ სავსებით მართებულად დაუკავშირა „მარზპანს“¹⁵³ და „მონაპირე ერისთავის“ ანუ „მარზპანის“ თანამდებობის შემოღება დაეთა აღმაშენებლის ხანას დაუკავშირა¹⁵⁴. უკანასკნელ ხანს გამოქვეყნებულ ნ. ბერძენიშვილის ჩანაწერებიდან ჩანს, რომ ისიც დაახლოებით ამავე აზრისა იყო¹⁵⁵.

ტერმინები „მონაპირე“ და „მარზპანი“ მართლაც სავსებით იდენტურნი არიან.

„მარზპანი“ პართული ტერმინია. იგი უკვე პართულ ხანაში სავსებით შეიცავდა „მონაპირის“ ცნებას. რ. ფრაის განმარტებით: «Marzbān — буквально охраняющий границу, «маркграф»¹⁵⁶.

მ. ანდრონიკაშვილის მიხედვით, „მარზპანი“ „საზღვრის მცველი“, გუბერნატორი, „მარზის უფროსია“¹⁵⁷.

„მარზპანი“ იხსენიება „ვეფხისტყაოსანში“. ი. სურგულაძის აზრით, „მარზპანი“ გაერთიანებული ფეოდალური საქართველოს სამოხელეო აპარატის მოხელედ არ ჩანს, მაგრამ ამ ეპოქაში, გადმოცე-

¹⁴⁹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VI, თბ., 1973; გვ. 92; ვ. დონდუი, რუსთაველის ეპოქის საქართველო, საისტორიო ძიებანი, ტ. I, თბ., 1973, გვ. 78—79; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 362.

¹⁵⁰ მ. ბერძენიშვილი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, გვ. 127.

¹⁵¹ იქვე.

¹⁵² ქ. ჩხატარაიშვილი, უცხოელები XII საუკუნის საქართველოს ლაშქარში, გვ. 176, სქოლიო 68.

¹⁵³ შ. მესხია, ძლევაჲ საკვირველი, გვ. 31—32.

¹⁵⁴ იქვე.

¹⁵⁵ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VII, გვ. 30.

¹⁵⁶ P. Фрай, Наследие Ирана, с. 265.

¹⁵⁷ მ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები, გვ. 341.

მით... ცნობილი ყოფილა ეს ტერმინი... იცოდნენ, რომ ერთ დროს ქართლის მარზპანი სპარსეთის მოხელე იყო¹⁵⁸.

ჩვენი აზრით, „ვეფხისტყაოსნის“ მკითხველმა სანთქაღრებამ მხოლოდ გადმოცემით როდი იცოდა „მარზპანის“ შესახებ.

ტერმინი „მარზპანი“ იხსენიება 1022 წლის ვანანა-ვანქის ქართულ წარწერაში¹⁵⁹. ამგვარი მოხსენიება უაღრესად მრავლისმეტყველია. ქართულენოვანი საზოგადოებისათვის იგი ნაცნობი და გასაგები ჩანს. ამჟამად, რომ ეს „მარზპანი“ მონაპირეა.

უეჭველად „მონაპირის“, „მარკვრავის“ შინაარსს შეიცავდა ქართლის მარზპანიც. ქართლისათვის ის სპარსეთის მოხელე იყო, ხოლო თვით მეტროპოლიისათვის, სპარსეთისათვის კი „მონაპირე“, საზღვრისპირა მოხელე.

ამჟამად, რომ „მონაპირე“ ერისთავის ინსტიტუტი არც თამარის დროს ჩამოყალიბებულა და იგი დავით აღმაშენებლამდეც არსებობდა. 1053 წლის ერთ მინაწერში იხსენიება მარზპან ბოცო ჯაყელის ძე არსენ ეპისკოპოსი¹⁶⁰. ცხადია, იმ კაცის მამა, რომელიც 1053 წელს ეპისკოპოსი იყო, XI საუკუნის დასაწყისში მოღვაწეობდა და „მარზპანობდა“.

ქართულ სახელმწიფოს საზღვარი, „ნაპირი“, დავით აღმაშენებლამდეც კქონდა და თამარამდეც. უეჭველია ამ საზღვრებს იცავდნენ კიდეც და საამისოდ მარზპან-მონაპირის ინსტიტუტიც არსებობდა. ყოველ შემთხვევაში, ეს ინსტიტუტი XI საუკუნის I ნახევრისათვის უკვე დოკუმენტურად გვაქვს დადასტურებული. ამ ინსტიტუტის შექმნის დაკავშირება დავითის ან თამარის სახელთან არ ჩანს შესაძლებელი.

სხვა საკითხია ის, რომ დავით აღმაშენებლის მოღვაწეობის შედეგად ქვეყნის საზღვრები გაფართოვდა, ახალი „სამარზპანო-სანაპიროები“ შეიქმნა. ასეთივე პოლიტიკა გრძელდებოდა თამარის დროსაც. დავითისა და თამარის მეფობაში იცვლებოდა თვით საზღვარი, „ნაპირი“, ხოლო „მონაპირე“ ანუ „მარზპანი“ აღრევე არსებობდა. ამ პერიოდის სიახლე ალბათ ისიც იყო, „მონაპირე“ ერისთავები იქით უფრო ესწმოდნენ თავს შტერს, ვიდრე თავს იცავდნენ. „მონაპირეო-

¹⁵⁸ ი. სურგულაძე, სახელმწიფოსა და სამართლის საკითხები „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, გვ. 156—157.

¹⁵⁹ ლ. მელქისეო-ბეგი, ლორე-ტაშირის ქართული ეპიგრაფიკა, გვ. 316—317; ბ. მურადიანი, ქართულნი წარწერანი სომხეთისანი (სომხ. ენაზე), გვ. 185—187; ვ. სილოგაეა, სომხეთის ქართული ეპიგრაფიკის ძველთა გამოცემის შესახებ, მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, № 2, 1980, გვ. 170—171.

¹⁶⁰ ქრონიკები, I, გვ. 194; ი. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 217.

ბა“ „ალაფობასთან“ იყო დაკავშირებული და ამიტომაც „იიჯღნენ“ ერისთავები „მონაპირეობას“ თამარის მეფობაში¹⁶¹.

ამდენად, დავით აღმაშენებელთან და თამართან დაკავშირებით, შეგვიძლია ვისაუბროთ ახალი „სანაპირო“ საერისთავოების შექმნაზე და არა „მონაპირე“ ერისთავის ინსტიტუტის ჩამოყალიბებაზე.

2. სამეფო დომენის ადგილობრივი მმართველობა

სამეფო დომენი სახელმწიფო ტერიტორიის ის ნაწილი იყო, რომელიც ეკუთვნოდა სამეფო სახლს, როგორც ფეოდალურ მესაკუთრეს სამართლის კერძო საწყისის მიხედვით. დომენში ერთმანეთს ემთხვეოდა მეფის საჯაროუფლებრივი და კერძოუფლებრივი პრეროგატივები¹⁶².

გაერთიანებამდელი საქართველოს, კერძოდ ძველი ქართლის სამეფო დომენის საკითხს არაერთი მკვლევარი შეხებია¹⁶³. ნაკლებადაა შესწავლილი XI—XIII საუკუნეების საქართველოს სამეფო დომენი¹⁶⁴. ქვემოთ შევეცდებით შეძლებისდაგვარად განვიხილოთ ამ პრობლემასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი.

XI—XIII საუკუნეების საქართველოს სამეფო დომენი („სამეფო ქუეყანა“, „სამეფო“, „სახსო“) ¹⁶⁵, როგორც უკვე გვქონდა საშუალება აღგვენიშნა, არ წარმოადგენდა პირადად მეფის საკუთრებას, იგი სამეფო სახლის პატრიმონიალური საკუთრება უნდა ყოფილიყო¹⁶⁶.

სამეფო სახლის დომენი, როგორც ფეოდალური საკუთრება, ცხადია ემორჩილებოდა მართვის გარკვეულ რეჟიმს და მას თავისი ორგანიზაციული სტრუქტურაც გააჩნდა. სამეფო დომენში, უძველესი გამოყოფილი იყო საკუთრივ მეფის მამული, საუფლისწულო და თუ მომდევნო ხანის ანალოგიებით ვიმსჯელებთ, „სადედოფლოც“¹⁶⁷.

¹⁶¹ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, გვ. 129.

¹⁶² ი. სურგულაძე, საკუთრების უფლება ფეოდალურ საქართველოში IV—X საუკუნეებში, ქართული სამართლის ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1973, გვ. 203.

¹⁶³ ამ საკითხზე ვერცლად იხ. ა. ბოგვერაძე, ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება IV—VIII საუკუნეებში, გვ. 109—122. იქვე ბიბლიოგრაფია.

¹⁶⁴ იხ. ზ. ხიდურელი, სამეფო დომენის საკითხისათვის XI—XV სს-ის საქართველოში, საისტორიო კრებული, VII, გვ. 268—286.

¹⁶⁵ იქვე, გვ. 262—277.

¹⁶⁶ ი. ანთელაძე, XI—XV საუკუნეების საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 125—127—128.

¹⁶⁷ ი. სურგულაძე, საკუთრების უფლება ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 202—203.

XI—XIII საუკუნეების მასალების მიხედვით საშუალება გვაქვს ვიმსჯელოთ სამეფო მამულების მმართველობის ზოგიერთ მსახურსაზე.

სახელმწიფოს ცენტრალური მმართველობის აპარატში, როგორც სათანადო ადგილას იყო აღნიშნული, სამეფო დომენის მართვას ახორციელებდა მანდატურთუხუცესის სახელო „საგანმგეო“ უწყება. სამეფო კარის „საგანმგეოს მოურავნი“ განმგეთუხუცეს-ეოსსომოდერის მეთაურობით და ადგილობრივი აპარატის მეშვეობით აწესრიგებდნენ სამეფო სახლის კერძო მამულებსა და მეურნეობას.

სამეფო დომენის ადგილობრივი მმართველობის პრობლემასთან დაკავშირებით, ყურადღებას იპყრობს ოპიზართა და მიჯნაძორელთა სამამულე დავასთან დაკავშირებული ცნობილი სიგელი. დოკუმენტში აღნიშნულია: „რათამცა ოპიზარნიცა გულსავე ვყვენ, სალოცველად სულისა ჩემისა, თავსავე ჩემსა დავათმინე: ავიღე სამამასახლისოისა სამსახურებლისა ჩუენისაგან ბარვეანი სოფელი და მივეცე ოპიზართა სატრაპეზოდ“¹⁶⁸. იმავე სიგელში ბაგრატ IV აღნიშნავს: „აწ ვინცა პნახთ ბრძანებაი და სიგელი ესე ჩუენი: შემდგომთა ჩუენთა მომავალთა მეფეთა, ერისთავთ-ერისთავთა, ერისთავთა, ტაოისა და კლარჯეთისა ტანუტერთა და ყოველთა ჰელისუფალთა... დაუმტკიცეთ“¹⁶⁹.

ციტირებული სიგელიდან კარგაზნაია მკვლევართა ცხოველ ყუადღებას იპყრობს ტერმინი „სამამასახლისო სამსახურებელი“.

ი. ჯავახიშვილის აზრით, „სამამასახლისო სამსახურებელი“ მეფე-მამასახლისის საკუთრებას ნიშნავდა¹⁷⁰. რაც შეეხება იმავე სიგელში მოხსენიებულ „ტაოსა და კლარჯეთის ტანუტერებს“, მან ისინი „ტაოისა და კლარჯეთის მამასახლისებად“ მიიჩნია, იმ სახეობით სამართლიანი საფუძვლით, რომ მამასახლისი იგივე ტანუტერია¹⁷¹. ამ მოსაზრების მიხედვით გამოდის, რომ მამასახლისი მეფეც იყო და „ტაოისა და კლარჯეთის ტანუტერებიც“, მისივე მოხელეები.

„სამამასახლისო სამსახურებლის“ მეფის პიროვნებასთან დაკავშირება უადრესად პოპულარულია ისტორიოგრაფიაში და სხვადასხვა ვარაიაციებითაა გავრცელებული¹⁷².

¹⁶⁸ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 9.

¹⁶⁹ იქვე.

¹⁷⁰ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, ტფ., 1928, გვ. 173—174; წ. II, ნაკვ. II, გვ. 186.

¹⁷¹ ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 208.

¹⁷² ს. ჭანაშია, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, შრომები, I, გვ. 287; ა. შანიძე, მამასახლისი XI საუკუნის საქართველოში, მაკენ, ენისა და ლიტერატურის სერია, № 1, 1971, გვ. 105—114; ზ. ალექსიძე, გ. მაჭავარიანი, უძველესი ქართული სოციალური ტერმინები, თსუ შრომები, ტ. 127, (VII),

„სამამსახლისო სამსახურებლის“ საკითხს შეეხო გ. მელიქიშვილი და აღინიშნა, რომ ამ ტერმინით აღნიშნულია მიწის ის ნაკვეთი, რომელიც ეძლევა მეფის ადმინისტრაციის წარმომადგენელს სამსახურისათვის¹⁷³.

ეს მოსაზრება ყველაზე ახლო უნდა იყოს ჭეშმარიტებასთან.

მკვლევარები ჩვეულებრივ ხელს ჰკიდებენ სიგელში მოხსენიებულ სიტყვებს, „თავსავე ჩემსა დაეთმინე; ავიღე სამამსახლისოისა ჩუენისაგან ბარევანი სოფელი“ და ამას თვლიან თვით მეფის „მამსახლისობის“ დამადასტურებელ საბუთად¹⁷⁴.

ბაგრატ IV-ის „მამსახლისობა“ ძალზე საეჭვოა. მაშინ ახსნას თხოულობს საკითხი, ვიღა არიან „ტაოისა და კლარჯეთის ტანუტერები“, რომლებიც იმავე სიგელში იხსენიებიან. ა. შანიძის აზრით, „სამამსახლისო სამსახურებელი“ იგივე „სატანუტრო სამსახურებელია“, ხოლო მამსახლისი ანუ ტანუტერი თვით ბაგრატ IV¹⁷⁵. სამამსახლისო სამსახურებელი რომ სატანუტრო სამსახურებელია, საეხებით აშკარაა, მაგრამ ეს, ვფიქრობთ შეეხება არა მეფეს, არამედ იმ ტანუტერ-მამსახლისებს, რომლებიც იმავე ობიჟართა და მიჯნაძორელთათვის ბოძებულ სიგელში იხსენიებიან.

„ტაოისა და კლარჯეთის ტანუტერები“, რომლებიც ერისთავ-ერისთავებისა და ერისთავების შემდეგ არიან აღნიშნულნი სამეფო სიგელში, წარმოადგენდნენ სამეფო დომენის მოხელეებს, ხოლო „სამამსახლისო“, ანუ „სატანუტრო“ სამსახურებელი კი ამ მოხელეთა სამსახურის სანუქფო მიწასა და სამსახურს. შეუძლებელია, ერთსა და იმავე სიგელში მამსახლისად მეფეც იყოს დასახელებული და მისი მოხელეებიც.

თუ ეს ასეა, ახსნას თხოულობს საკითხი, რატომ „დაეთმინა“ მეფემ თავის თავს სოფელ ბარევანის გაცემით?

ცხადია, იმიტომ, რომ მეფის მოხელე-მამსახლისის „სამსახურებელი“ სოფელი წარმოადგენდა არა მამსახლის-ტანუტერის, არამედ მეფის კერძოფოდალურ საკუთრებას, დომენის სოფელს. ის მხოლოდ დროებით, „საჭმელად“, „საკელოდ“ ჰქონდა მამსახლისს. „დათმენის“ მიზეზიც ისაა, რომ სოფელ ბარევანის შემოსავალს ამიერიდან მონას-

გვ. 387—388; ი. სურგულაძე, საკუთრების უფლება ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 198-199; ა. ბოგვერაძე, ქართლის პოლიტიკური და სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება, გვ. 112—116; ი. ანთელავა, XI—XV. სს. სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 125.

¹⁷³ Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, с. 413.

¹⁷⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 9.

¹⁷⁵ ა. შანიძე, მამსახლისი XI საუკუნის საქართველოში, გვ. 112—114.

ტერი მიიღებდა „სატრაპეზოდ“, ხოლო მამასახლისისათვის შეფეს, უფშველია სხვა სოფელი უნდა მიეცა „სამსახურებლად“¹⁷⁶. მინდობები ლივია ისიც, რომ არც მონასტრისათვის გადაუცია შეფეს „ბარტყუნად“ საკუთრებაში. მან მხოლოდ „სატრაპეზოდ“ გასცა იგი¹⁷⁶.

ოპიზართა და მიჯნაძორელთა სიველში მოხსენიებული „ტაოისა და კლარჯეთის ტანუტერები“, ერისთავებისაგან გამიჯნულნი, წარმოადგენდნენ მეფის დომენის აღმინისტრაციას. ამგვარივე სახელწოდების მოხელეები კათალიკოსსაც ჰყავდა და ერისთავებსაც.

ნიკოლოზ კათალიკოსის არეანბეგ საბაისძისადმი მიცემულ წყალობის დაწერილში (1281—1282 წწ.) აღნიშნულია: „ყოველთა წელიწადთა დიდსა ხუთშაბათს ესე ოცი ლიტრია ცვილი ჩუენს ტანუტერს სახლობანს მოეცემოდეს და მოეთვალვოდეს“¹⁷⁷. ნიშანდობლივია, რომ ციტირებული „დაწერილი“ შეეხება კლარჯეთს, სადაც ბაგრატ IV-ის ზემომოტანილი სიგელის გაცემიდან ორი საუკუნის შემდეგაც, კათალიკოსს „ტანუტერი“ ჰყავს, რომელიც საკათალიკოსო მეურნეობას უძღვება¹⁷⁸.

ერისთავთერისთავის ტანუტერი დამოწმებულია კორიდეთის სახარების ერთ მინაწერში: „...მე ბეშქენ ჩემისა სძლისა ხუაშაქისა ხოვიშინთა გაუშვი კორიდელთა ხუცესთა სატანტუროი დრამაი“...¹⁷⁹. ა. შანიძის აზრით, ბეშქენ ერისთავთერისთავი თვითონ იყო მამასახლისი ანუ ტანუტერი¹⁸⁰. ამ მოსაზრების გაზიარება შეუძლებელია. როგორც დაერწმუნდით სათანადო ადგილას, საერისთავო გადასახადს „კერძი საერისთავო“, „საერისთავო ბეგარი“ ეწოდებოდა და არა „სამამასახლისო“ — „სატანუტრო“. ცხადია, „სატანუტრო დრამა“ ერისთავის მოხელის, ტანუტერის სასარგებლოდ იკრიფებოდა და სწორედ ეს „გაუშვია“ ბეშქენს კორიდელი ხუცესებისათვის. მეფის „ტანუტერის“ სარგოს ერისთავი ვერ „ახდიდა“ კორიდელებს.

ბეშქენ ერისთავთერისთავის „ტანუტერის“ ბადალია გრიგოლ ქართლის ერისთავის „მამასახლისი“. არავითარი საფუძველი არა გვაქვს გრიგოლ ერისთავი და მისივე მამასახლისი გავიგვივით, ისევე როგორც ბეშქენი და მისი „ტანუტერი“.

სავსებით იგივე ითქმის ბაგრატ IV-ის „სამამასახლისო სამსახურებელსა“ და „ტაოისა და კლარჯეთის ტანუტერებზე“.

¹⁷⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 9.

¹⁷⁷ იქვე, III, გვ. 170.

¹⁷⁸ იქვე, გვ. 169.

¹⁷⁹ Н. Я. Марр, Грузинские приписки греческого Евангелия из Коридии, с. 226.

¹⁸⁰ ა. შანიძე, მამასახლისი XI საუკუნის საქართველოში, გვ. 113.

„ტანუტერთან“ ანუ „მამასახლისთან“ დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს ბაგრატ IV-ის თანამედროვის მირიან თარხუნის წერა ატენიდან, სადაც იგი „ტანუტერად“ იხსენიება¹⁸¹. იგივე თარხუნის ძე ვერეს წარწერის მიხედვით „ერისთავია“¹⁸². ამ ფაქტმა ს. ბარნაველს საშუალება მისცა ემტკიცებინა, თითქოს ტანუტერი იგივე იყოს, რაც ერისთავი¹⁸³. ეს აზრი ძალზე საეჭვოა სიმართლეს შეეფერებოდეს. ტანუტერი სემანტიკურად დაშორებულია ერისთავს. ამასთან, ერთი საჯარო ხელისუფლების მოხელეა, ხოლო მეორე კი მეფის, კათალიკოსის, ერისთავთერისთავის მამულების გამგებლად ჩანს. სავსებით სწორია ნ. შოშიაშვილი, როცა ეჭვობს, რომ ტანუტერი მირიან თარხუნის ძე სამეფო დომენის გამგებელი მოხელე უნდა ყოფილიყო¹⁸⁴. ერთი და იგივე პირის, ატენის წარწერაში „ტანუტერად“, ხოლო ვერეს წარწერაში „ერისთავად“ მოხსენიება ნათელს ხდის, რომ აქ მის ორ სხვადასხვა თანამდებობაზეა საუბარი, რომლებიც მას შეიძლება ერთდროულად ჰქონდა. შესაძლებელია ისიც, რომ ატენისა და ვერეს წარწერებში მირიან თარხუნის ძის მოღვაწეობის ორი სხვადასხვა პერიოდი აისახა.

ამდენად, სამეფო დომენის გამგებლებად ჩანან მამასახლისები, ანუ ტანუტერები, რომლებიც გარკვეული „სამამასახლისო სამსახურებით“ ნაზღაურდებიან თავისი სამოხელეო თანამდებობისათვის. ეს ტერმინი დადასტურებულია ტაო-კლარჯეთსა და ატენის ხეობაში, კორიდეთის სახარების მინაწერებში.

სამეფო დომენის მმართველი მოხელეების სახელწოდებად ჩანს დავით აღმაშენებლის 1123 წლის ანდერძში დასახელებული „მუნრანისა მგენი“¹⁸⁵. როგორც „საგანმგეო“ უწყებაზე საუბრისას იქნა გარკვეული, „მგე“ ანუ „განმგე“ იგივეა, რაც ეპიტროპოსი, იკონომოსი, აბარმადი. სასახლის „საგანმგეოს“, განმგეთუხუცეს-ეზოს მოძღვარს ადგილობრივი „მგენი“, „აბარმადები“, „ტანუტერ-მამასახლისები“ ემორჩილებოდნენ.

სამეფო დომენის მოხელედ, საკუთრივ „აბარმადიც“ არის დადასტურებული. თამარ მეფის გელათისადმი ბოძებულ სიგელში „აჯამე-

¹⁸¹ ა. ბ ა ქ რ ა ძ ე, თრიელეთისა და ატენის ეპიგრაფიკული ძეგლები როგორც ისტორიული წყარო, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, ტ. XX—B, თბ., 1959, გვ. 74.

¹⁸² იქვე.
¹⁸³ ს. ბ ა რ ნ ა ვ ე ლ ი, ატენის ახალი წარწერები, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. VII, № 1—2, თბ., 1946, გვ. 83—88.

¹⁸⁴ ნ. შო შ ი ა შ ვ ი ლ ი, თორელთა ფეოდალური საზღის ისტორია და შოთა, რუსთაველი, გვ. 59.

¹⁸⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 17.

თის აბრამადები“ მოხსენიებულნი¹⁸⁶, რომლებიც ფუნქციების მიხედვით საესეებით უდგებიან „მუნრანის მგეებს“, აბრამადები, ესევე როგორც ტანუტრები, ეკლესიასაც ჰყავდა¹⁸⁷ და უამჟველია, ერთსავე სა და წარჩინებულესაც.

სამეფო დომენის ადგილობრივი მოხელეები — ტანუტრები, მგეები და აბრამადები, საფიქრებელია ერთი და იგივე ფუნქციის, სამეფო სახლის მეურნეობის მართვის ფუნქციის ახორციელებდნენ. რაც შეეხება ტერმინოლოგიურ განსხვავებას, ეს რეგიონალურ თავისებურებად მოჩანს. ნიშანდობლივია, რომ დასავლეთ საქართველოში „აბრამადი“ გვიანაც გვხვდება. კოტრიძეთა სასახლო სიგელში დასახლებულია „ქუყუნის მოურავთა და ყოველთა აბრამადთა“¹⁸⁸. იგივე თანამდებობა „აბრამადი“-ს ფორმით დამოწმებულია გელათის საეპისკოპოსოს დაარსების შესახებ გაცემულ დოკუმენტში¹⁸⁹.

როგორც აღნიშნული გვქონდა „საგანმგვოზე“ საუბრისას, მგეები, გამრიგე-განმგეები, აბრამადები იგივე ეპიტროპოსები, იკონომოსები იყვნენ. მათი ფუნქციები ადგილზე, როგორც ჩანს, მცირე მასშტაბში იმეორებდნენ სასახლის „საგანმგვოს“ მოხელეების საქმიანობას, სამეურნეო ხასიათის „გასარიგებელს“.

არსებული მასალის მიხედვით, სამეფო დომენის მართვისა და მეურნეობის ადგილობრივი სტრუქტურა სამეფო „სადგომებთან“, „საზამთრო“, „საგაზაფხულო“, „სათამაშო“ სასახლე-სახლებთან იყო დაკავშირებული¹⁹⁰. მეფე, თავისი კარით, სეზონის მიხედვით გადადიოდა ერთი სასახლიდან მეორეში. ბუნებრივია, მეფის კარის შენახვა იმ სასახლის მეურნეობას აწეა, სადაც მეფე იმყოფებოდა. სასახლეთა ამგვარი სტრუქტურა ჩანს მოგვიანებითაც. ბიჭვინთის საკათალიკოსოს „სასახლეების“ მეურნეობა საგანგებოდ შეისწავლა ბ. ლომინაძემ¹⁹¹. მისი გამოკვლევა ძვირფას მასალას იძლევა შედარებით ადრეული ხანის, XI—XIII საუკუნეების სამეფო სასახლეთა მართვისა და მეურნეობის სურათის გასათვალისწინებლადაც¹⁹².

¹⁸⁶ იქვე, გვ. 26.

¹⁸⁷ იხ. ე. თაყაიშვილი, არქეოლოგიური მოგზაურობა ლეჩხუმ-სვანეთში, გვ. 267—268.

¹⁸⁸ ს. კაკაბაძე, ვახტანგ უცნობი XV საუკუნის აფხაზ-იმერეთის მეფეთაგანი და მისი მემკვიდრე მეფე გიორგი, ტფ., 1912, გვ. 11.

¹⁸⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 250.

¹⁹⁰ ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები, გვ. 53—55. იქვე ბიბლიოგრაფია.

¹⁹¹ ბ. ლომინაძე, ფეოდალური მეურნეობის ორგანიზაციის ისტორიიდან გვიანფეოდალურ საქართველოში, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, ნაკვ. 30, გვ. 101—114.

¹⁹² შდრ. ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები, გვ. 55.

თითოეული სამეფო მამული, უეჭველია მსხვილ სამეურნეო კომპლექსს წარმოადგენდა. ასეთი მამულები მიწერილი იყვნენ ცალკეულ სასახლეებსა და სამეფო ციხეებზე. მეურნეობის პროდუქტები, სამეფო მამულის შემოსავალი ციხე-სასახლეებში იყრიდა თავს. მოგვიანო ხანის ტერმინოლოგია რომ ვიხმართ, სამეფო მამულები „სასახლის მიმდგამი“ იყვნენ, მასში „შემაჯალს“ წარმოადგენდნენ¹⁹³.

ასეთად ჩანან, მაგალითად მუხრანისა და აჯამეთის სამეფო მამულები.

ნ. ბერძენიშვილმა განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია მუხრანის სამეფო მამულს, რომელსაც დავით IV აღმაშენებლის დროიდან „მუხრანის მგენი“ მართავდნენ¹⁹⁴. ყურადღება გამახვილდა იმ ფაქტზე, რომ დემეტრე I „აშენებს მუხრანს“ და საამისოდ შიომღვიმის სოფლებისათვისაც დაუდევით „თუის თავსა ერთსა დღესა სამუშაოი“¹⁹⁵.

დავით IV აღმაშენებელმა ხოდაბუნი შესწირა მუხრანს შიომღვიმის ლავრას¹⁹⁶. ცხადია, მას სხვა ხოდაბუნებიც გაიწნდა იმავე მუხრანში. მუხრანის ციხისთავეები, საგანმგოს მოურავეები და „მეზროხეები“ საქმიანობენ მუხრანის სამეფო მამულში ლაშა გიორგის მეფობაშიც¹⁹⁷.

უაღრესად საყურადღებოა მონაცემები აჯამეთის სამეფო მამულის შესახებ. თამარის გელათისადმი ბოძებული სიგელის მიხედვით, მას „აჯამეთის აბარმადები“, ანუ იკონომოსები, „მოურენი“, „გამრიგენი“ ხელმძღვანელობდნენ¹⁹⁸. ამავე მამულთან ჩანან დაკავშირებული „ტყისმცველთუხუცესნი“ და „გოგნისა ციხისა ციხისთავნი“¹⁹⁹.

„ტყისმცველთუხუცესნი“ და მისი ხელქვეითი „ტყისმცველები“, როგორც ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის მასალიდან ჩანს, ცალკე ჰყავდა ყველა სამეფო ტყესა და ნაკრძალს. ასე ჩანს ეს თამარის გელათისადმი ბოძებული სიგელიდან და ასევე დავით ნარინის ჯეფინისხეველებისა და წაქველებისადმი ბოძებული სიგელიდანაც, რომელშიც „მის ტყისა [მცველთაუხ] უცესი და ტყისმცველნი“ იხსენიებიან²⁰⁰.

¹⁹³ შტრ. ბ. ლომინაძე, ფეოდალური მეურნეობის ორგანიზაციის ისტორიიდან, გვ. 103.

¹⁹⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, VIII, გვ. 344—345.

¹⁹⁵ იქვე, ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 22.

¹⁹⁶ იქვე, გვ. 16.

¹⁹⁷ იქვე, გვ. 36.

¹⁹⁸ იქვე, გვ. 26.

¹⁹⁹ იქვე, იხ. ასევე, С. Какабадзе, Грамота царицы Тамары Великой на имя Гелат от 1193 г., Изв. Кавк. историко-археол. института, т. III, Тифлис, 1925, с. 116.

²⁰⁰ იქვე, გვ. 72.

მოხსენების თანმიმდევრობის მიხედვით საფიქრებელია, რომ „აჯამეთის აბარმადებს“ ექვემდებარებოდნენ სამეფო „ნაჭრელებს“ „ტყისმცველთუხუცესნი“. ეს არაა ვასაოცარი, ვინაიდან „აჯამეთის“ მამულში, უეჭველია, სანადირო საქმეს და ტყის დაცვას უპირატესი ადგილი ეჭირა მეურნეობაში.

სამეფო ნადირობას, მეფის მონადირეებს, ნადირობის რეგალიას და ნადირობის გამგებლობას ვრცლად და საგანგებოდ შეეხო ქ. ჩხატარაიშვილი²⁰¹. ჩვენ ეს საკითხი სამეფო დომენთან დაკავშირებით გვაინტერესებს. მკვლევარმა მართებულად მიუთითა, რომ ნადირობის უფლება მამულის ცნების შემადგენელი ნაწილი იყო²⁰². უაღრესად საინტერესო მასალას იძლევა ამ მხრივ დასავლეთევროპული შუასაუკუნეობრივი სინამდვილე²⁰³. ნადირობის რეგალია, როგორც სამეფო იმუნიტეტის ერთ-ერთი კომპონენტი, ცხადია ძალზე მკაცრად უნდა ყოფილიყო დაცული. სწორედ ეს შეადგენდა „ტყისმცველთუხუცესთა“ და „ტყისმცველთა“ პირდაპირ მოვალეობასაც. ქ. ჩხატარაიშვილს მოაქვს დასავლეთევროპული მასალა და მიუთითებს, რომ ნადირობის რეგალიის დარღვევისათვის იქ მკაცრი სასჯელები, ხელის მოკვეთა, თვალის დათხრა და სხვ. იყო დაწესებული²⁰⁴. მისი აზრით, შუა საუკუნეთა საქართველოში ნადირობის რელიგიის დამრღვევთ ფიზიკურად არ სჯიდნენ და „დოკუმენტებში არც ერთი საამისო ჩვენება არ მოიპოვება“²⁰⁵. ეს მკვლევარმა ქართული ფეოდალური სამართლის კუმანურობით ახსნა²⁰⁶.

უნდა აღინიშნოს, რომ სამეფო დომენის ტყეებში ნადირობის რეგალიის ხელყოფა უშიშრეს დანაშაულად ითვლებოდა საქართველოშიც და ამ უფლების გამო ხშირი უნდა ყოფილიყო სისხლისმღვრელი დავაც კი. ასეთი ეპიზოდია აღწერილი „ვეფხისტყაოსანში“, კერძოდ კი ფრიდონისა და მისი ბიძაშვილების სისხლიანი შეტაკება. ამ კონფლიქტის მიზეზი, ფრიდონის თქმით, ის ყოფილა, რომ „სანადიროს არ მივსცემდი“ და „მომერჩოდეს“ ჩემი ბიძაშვილებით (593). ცხადია, აქ ნადირობის სამეფო რეგალიაზეა საუბარი.

არაა მართალი მკვლევარი, როდესაც აღნიშნავს, რომ არც ერთ დოკუმენტში არ გვხვდება ცნობა ნადირობის რეგალიის დამრღვევთა

²⁰¹ ქ. ჩხატარაიშვილი, ნაკვევები, გვ. 166—191.

²⁰² იქვე, გვ. 187.

²⁰³ იხ. Я. Д. Серовайский, О путях формирования феодальной собственности на леса и пастбища во Франкском государстве, Средние века, т. 32, М., 1969, с. 48—60; т. 33, М., 1971, с. 61—80.

²⁰⁴ ქ. ჩხატარაიშვილი, ნაკვევები, გვ. 192.

²⁰⁵ იქვე.

²⁰⁶ იქვე.

ფიზიკური სასჯელის შესახებ. მანუელ ნიკორწმინდელის 1548 წლის „დაწერილი“ აღნიშნულია ნიკორწმინდის ეპარქიის პრივილეგიებში და მათ შორის შემდეგი: „... ამ ეკლესიის არის კელმეუღალს, უკლობელად, ასრე რომე [თუ] ნიკორწმინდელმან დასტური არ მისცეს და მისგან ბრძანება არ ექნეს, არამ კაცმა იმ აღვილსა და დაბაში ვერაფერი საქმობა ვერ იკადრ[ოს]. თუ ვისმეს შერის[ხავს] ღმერთი და ც[ი]ლება იკადროს, ან ნადირობა, ტყის ჭრა, ან ქვს თლა, ან თევზაობამ ან თიბა ნიკორწმინდის უდასტუროთ კელმწიფეთა ბრძანება არის და განაწენი, კელის მოკვეთით განიბატიჯოს. თუ კელის მოკუეთას [არ] ჩიეს, ოცი ათასი თეთრი დაუურვოს“²⁶⁷.

როგორც ვხედავთ, ნიკორწმინდის პრივილეგიების, მათ შორის ნადირობის და ტყის საკუთრების დამრღვევთ „კელით მოკვეთით განიბატიჯება“ ემუქრებოდათ, უკეთეს შემთხვევაში დიდი ფულადი ჯარიმით მისი შეცვლა. იმავე დოკუმენტში ნიკორწმინდის საკუთრების დამრღვევთათვის „ძელს აბმაცაა“ დასახელებული. ბუნებრივია, თუ ასეთი პრივილეგია პქონდა ნიკორწმინდას ნაბოძები, სამეფო მამულის ხელშეუვალობა კიდევ უფრო მკაცრად უნდა ყოფილიყო დაცული და ისიც ჩვენთვის საინტერესო ხანაში. საწინააღმდეგოს მტკიცება, შუასაუკუნეობრივი ქართული სამართლის არა „კუმანურობის“, არამედ პრიმიტიულობის მახვენებელი იქნებოდა. ცხადია, საამისოდ არავითარი საფუძველი არა გვაქვს. სამეფო საკუთრება, უმჯველია მკაცრად იყო დაცული სამეფო იმუნიტეტის საფუძველზე.

სამეფო მამულების გამგებელი მამასახლის-ტანუტერები, აბარმად-განმგებები თავისი ფუნქციებით შორს არ უნდა ყოფილიყვნენ იგივე სახელწოდების საეკლესიო მოხელეებისაგან (ცხადია, ეკლესიის თავისებურებათა გათვალისწინებით). ამიტომაც, ვფიქრობთ გვაქვს უფლება, გარკვეული მასალები, საეკლესიო მამულების გამგებელთა შესახებ შემონახული, გამოვიყენოთ სამეფო დომენის იგივე მოხელეების ფუნქციების წარმოსაჩენად.

ნიშანდობლივია, რომ ნიკოლოზ კათალიკოსის არვანბეგ საბაისძისადმი ბოძებული „დაწერილის“ მიხედვით, კათალიკოსის ტანუტერი ისეთ მოხელედ ჩანს, რომელსაც ცვილის გადასახადის შეკრება და მოვლა-პატრონობა ევალებოდა. ცხადია, მასვე ეხებოდა სხვა საკათალიკოსო „გამოსავალიც“. კათალიკოსის ტანუტერი სახლობანს იჯდა, ხოლო საბაისძის მამული შეუბანში იყო. აქედან ნათელი ხდება, რომ ტანუტერის „შესავალი“ გარკვეული ოლქი იყო.

ვფიქრობთ, გვაქვს საფუძველი აღვნიშნოთ, რომ „ტაოისა და კლარჯეთის ტანუტერები“, მეფის დომენის მოხელენი, ამგვარივე

²⁶⁷ ს. კაკაბაძე, სქელმღებელი ბავრატ კურაპალატი, ტფ., 1912, გვ. 6.

საქმიანობას ეწეოდნენ სამეფო მამულებში. კრებდნენ სამეფო ნატურალურ თუ ფულად რენტას, ხელმძღვანელობას უწევდნენ შრომითი ბეგარის შესრულებას. მათივე მოვალეობას შეადგენდა შემოსავლის დაცვა და სათანადო მიზნით გამოყენება-რეალიზაცია.

გიორგი მთაწმინდელის „ცხოვრებაჲ იოვანესი და ეფთვიმესი“ მიხედვით, მონასტრის იკონომოსის (განმგებელის, აბარმადის) განსაგებელს შეადგენდა „საკმარი“: „მოგუნი გინა თუ ჩაფლანი, გინა თუ ტყავი გინა თუ საბლები გინა თუ სელი“²⁰⁸. მისივე საქმიანობის ასპარეზი იყო: „საპარიკონომოსოჲ და საწანგროჲ და საჯორე და სამჭედლო და ხურონი და კალაფატნი და მანდრინნი და ვენაჟნი და მენავენი“²⁰⁹. შეიძლება ითქვას, რომ სამეურნეო საქმიანობას ეწეოდა ყველა „იკონომოსი“, ვისიც არ უნდა ყოფილიყო იგი. სამეფო მამულის გამგებელთა ფუნქციები ალბათ უფრო რთულიც იყო და მრავალფეროვანიც. ნიშანდობლივია, რომ „საკმარი“ — „ნაფლა“, „ტყავი“ („მეტყავენი“), „სელი“, „ხელმწიფის კარის გარიგებაშიც“ დადასტურებულია²¹⁰. უჭველია, სამეფო რეზიდენციაში „საკმარს“ საგანმგეო უწყება განაგებდა, რის შესახებაც უკვე გვქონდა საუბარი.

ადგილებზე განლაგებული „სადგომების“ მოხელეთა სახელწოდებანი და თვით ფუნქციებიც ბევრად არ შეცვლილა მოგვიანო ხანაშიც. ლალიძგას საკათალიკოსო სასახლეში, XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში კათალიკოს მალაქია გურიელს ჰყავდა „სასახლის მოხელე და ზედამდევნი და გამრიგე კაცები“²¹¹. ძნელი არაა მივიღეთ იმ დასკვნამდე, რომ „გამრიგე“ იგივეა, რაც „განმგენი“, „აბარმადნი“ (ეს ტერმინი XVI საუკუნეშიცაა დოკუმენტურად დადასტურებული).

XVII საუკუნის პირველი მეოთხედის „საკაიშლოს გამოსავლის დაეთარში“ დადასტურებულია ერთი ტერმინი, რომელიც ერთიანობის ხანას უნდა უკავშირდებოდეს. დოკუმენტში აღნიშნულია: „რაცა საკაიშლო ნავ[ი] ზღვაზედა სათევეზაოდ გავიდოდეს, თითოს მთელს ნედლს თევზს ზუთხსა ცაიშლის ო ფ ს ი ნ ა ტ უ რ ს ა მიბარებდეს“²¹². (ხაზი ჩვენია, ი. ა.) „ოფსინატური“ ლათინურ-ბერძნული ტერმინია და მნეს, მეკუჭნავეს აღნიშნავს (ლათ. opsonium, obsonium; ბერძ. ὀψώνιον)²¹³. ბუნებრივია, ეს ტერმინი ბევრად ადრეა შემოსული XVII საუკუნეზე. საფიქრებელია, რომ ამგვარი „ოფსინატურ“ — მეკუჭ-

²⁰⁸ გიორგი მთაწმინდელი, ცხოვრებაჲ იოვანესი და ეფთვიმესი, გვ. 44.

²⁰⁹ იქვე, გვ. 43—44.

²¹⁰ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 85, 95.

²¹¹ იქვე, III, გვ. 476.

²¹² იქვე, გვ. 474.

²¹³ ამ ტერმინზე იხ. თ. ბერაძის ნაშრომი „ზღვაოსნობა ძველ საქართველოში“, თბ., 1981, გვ. 111.

ნავეები უცხონი არ უნდა ყოფილიყვნენ ჩვენთვის საინტერესო ხანის სამეფო „სადაგომებისათვის“.

სამეფო მამულების განმგებლებს აღვიღებზე უეჭველია, კვლავდომ მოხელე-ველოსანთა შტატი, რომელსაც გადასახადების, მოგვიანო ტერმინოლოგია რომ ვისმართ, „მართებული მოსაკრებლობის“ აკრება ევალეზოდათ.

დავით ნარინის სიგელში ზეფინისხვევლებისა და წაქვევლებისადმი, ჩანს „ღვინისა მკრეფელნი“, „ჩამომაწუეუვარნი“, რომლებიც საკლავსა და ქათამს „სთხოვენ“²¹⁴. ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ამავე ხანაში ფუნქციონირებდნენ „ზვარბლის მკრეფავი“²¹⁵, „პურისა და საკლავისა მკრებელი“²¹⁶, რომლებიც უფრო მოგვიანო ხანის დოკუმენტებიდან ჩანან.

გადასახადის ამკრეფ მოხელეთა ერთ-ერთ ზოგად სახელად „მოსაკარგავე“ ჩანს. უკანასკნელ ხანს „მოსაკარგავესა“ და „საკარგავს“ რამდენჯერმე შეუხნენ საგანგებოდ²¹⁷. როგორც სავსებით დასაბუთებულად ირკვევა, საკარგავი იყო სახელ²¹⁸, იგი ხელმწიფესაც შეიძლებოდა ჰქონოდა, დიდებულსაც, აზნაურსაც და გლეხსაც²¹⁹. გადასახადის ამკრეფი „მოსაკარგავე“, ზოგჯერ „მოსაკარგავე მაჭირვებლად“²²⁰, „მაწყინრად“²²¹ წოდებული, ცხადია, ერთ-ერთი უმდაბლესი რანგის „მოსაკარგავეს“ წარმოადგენდა. ამგვარი გადასახადის ამკრეფი მოსაკარგავეები, როგორც აღნიშნული გვექონდა, უნდა ჰყოლოდა ერისთავსაც და სწორედ ისინი კრეფდნენ სახელმწიფო გადასახადებს. სამეფო მამულის „მოსაკარგავეებს“ კი შეფის, როგორც ფეოდალის, გადასახადების აკრეფა ევალეზოდათ. მათი ეს ფუნქცია კარგად ჩანს წყაროებიდან, საჭიროა მხოლოდ საჯარო და კერძო გადასახადთა ამკრეფი „მოსაკარგავეების“ გამოიჯვნა.

²¹⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 72.

²¹⁵ იქვე, გვ. 99, 101.

²¹⁶ იქვე, გვ. 118.

²¹⁷ შ. მესხია, XI—XIII სს. საქართველოს სახელმწიფოებრივი წყობის ისტორიიდან, XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები, გვ. 171—210; ი. სურგულაძე, სახელმწიფოსა და სამართლის საკითხები „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით, გვ. 167—210; ზ. რატიანი, საკარგავი, მაცნე, ისტორიის სერია, № 3, 1978, გვ. 178—192. ამავე საკითხთან საინტერესო მოსაზრება წამოაყენა შ. ბაღრიძემ, იხ. შენიშვნები ბაგრატ ბაგრატიონის რეგენად წოდებულის ბიოგრაფიაზე, საქ. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, 61, № 2, 1971, გვ. 505—508.

²¹⁸ ზ. რატიანი, საკარგავი, გვ. 191.

²¹⁹ იქვე, გვ. 185, 191.

²²⁰ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 353.

²²¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 20, 37—38, 73.

სამეფო დომენის მეურნეობის მართვაში აქტიურად ერეოდა ცენტრალური აპარატი, რაც კარგად ჩანს „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ცნობიდან სამეფო ზვრების და მისი „მუშაობის შედეგები“.

სამეფო კარს გადაადგილების დროს თან ახლდნენ „მეულუფენი“, ჩვენი აზრით, საგანმეფო უწყების მოხელე-გელოსნები, რომლებიც „ულუფას“, ანუ „როჰიკს“²²³, რაციონს „წერდნენ“, ხოლო ამ ულუფას შემდეგ სხვადასხვა „მკრებელნი“ იღებდნენ მოსახლეობისაგან, როგორც ერთდროულ გადასახადს.

სამეფო დომენი, როგორც აღნიშნული ვექონდა, ამოღებული იყო ერისთავთა იურისდიქციიდან და მასზე სამეფო იმუნიტეტი ვრცელდებოდა. სამწუხაროდ, არ გვაქვს ცნობები, როგორ იყო ორბული დომენში სასამართლო სისტემა, რაკი იგი არ ემორჩილა ერისთავის სასამართლო იურისდიქციას. ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს დავით IV აღმაშენებლის 1123 წლის ანდერძში ნახსენები „სამშჯულო სამრებლო“, რომელიც „რომელ საქონებელნი სოფელნი და აგარანი ჰქონან მღუმესა, . . არს ყოველგან, თუთ მემლუმისა დიაკონმან მოისამართლოს“²²⁴. ე. ი. შიომღვიმის ყველა სოფელში და აგარაში „სამშჯულო სამრებლო“ ანუ სასამართლო დაწესებულება ყოფილა²²⁵. ცხადია, აქ საუბარია მონასტრის საიმუნიტეტო სასამართლოზე. ამასთან ნიშანდობლივია, რომ „სამშჯულო სამრებლოს“ არსებობას შიომღვიმის სოფლებში მეფე თითქოს საგანგებოდ უსვამს ხაზს. ეს იმის მანიშნებელი უნდა იყოს, რომ ამგვარი დაწესებულება არ იყო დიდი ხნის შექმნილი.

ვფიქრობთ, „სამშჯულო სამრებლოები“ არსებობდა სამეფო დომენის ტერიტორიაზეც და ეს სასამართლოები განიხილავენ საქმეებს იქ, სადაც სამეფო იმუნიტეტი ვრცელდებოდა. სწორედ „სამშჯულო სამრებლოების“ ჩამოყალიბებაზე უნდა იყოს საუბარი დავითის ისტორიკოსის ცნობაში „მართლად მცნობელი კაცების“ დადგენის შესახებ²²⁶, რომელიც „სააჯო კარად“ იყო გაგებული. მოსამართლის ფუნქციებს სამეფო დომენის „სამშჯულო სამრებლოებში“, საფიქრებელია ასრულებდნენ მისი გამგებლები. ამ ვარაუდის უფლებას გვაძლევს ის ფაქტი, რომ გრიგოლ ქართლის ერისთავის მამასახლისი

²²² ვრცლად იხ. დ. შვეტიცაძე, „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ერთი ადგილის განმარტებისათვის, შაცნ, ისტორიის სერია, № 3, 1971, გვ. 156—164.

²²³ იხ. ვ. დონდუა, კალმასობა როგორც ყოფაცხოვრებითი მოვლენა ძველ საქართველოში, საისტორიო ძიებანი, I, გვ. 224-284.

²²⁴ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 14.

²²⁵ იხ. ი. ჭავჭავაძის მიხედვით, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, 471—472.

²²⁶ ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, გვ. 354;

სასამართლო ფუნქციებით იყო აღჭურვილი სურამელის კერძო მამულში²²⁷, ხოლო შიომღვიმის „სამჯულო სამრებლოებში“ მემლქის დიაკონი მოსამართლეობდა. ბუნებრივია, სამეფო დომენის მართლო სრულებით არ იყო დამოკიდებული ერისთავის იურისდიქციაზე, მაშინ როდესაც შიომღვიმის იმუნიტეტი შეზღუდული ჩანს²²⁸.

ძალზე ძნელია განისაზღვროს, რომელ უწყებაში შედიოდა „სამართალი სამპარავთმეძებლო“²²⁹ და ჰყავდათ თუ არა ასეთი მოხელეები მეფის გარდა ერისთავებსაც. შემორჩენილი წყაროების მიხედვით, „მპარავთმეძებლნი“ უშუალოდ მეფის ხელისუფლებასთან ან დაკავშირებულნი, ერისთავთა შუალედური რგოლის გარეშე. ეს წყაროთა ნაკლებობით აინსნებოდეს. საფიქრებელია, „რავთმეძებლთა“ ფუნქციები ჰქონდა ერისთავის აპარატსაც და ისინი განსხვავებული დაქვემდებარების ტერიტორიებზე მოქმედებდნენ. „მპარავთმეძებლთა“ ინსტიტუტში ჩანს სამძებრო პროცესის ელემენტი და ამ მხრივ იგი ანლოა კაროლინგურ კანონმდებლობასთან²³⁰.

საგანგებოდ არ შეგვხვებით სამეფო იმუნიტეტისა და საკუთრების მატერიალურად აღმნიშვნელ ძეგლებს, „ქვლებს“, რომლებიც საგანგებოდაა შესწავლილი²³¹.

ამგვარად გვესახება სამეფო დომენის მმართველობა დღესდღეობით არსებული მასალის მიხედვით.

კ. საკალაქო მმართველობა

XI—XIII საუკუნეთა საქართველოს ქალაქების მმართველობის შესახებ, სამწუხაროდ ძალზე მწირი ცნობებია შემონახული. არსებული მასალის საფუძველზე უადრესად ჭირს მმართველობის სტრუქტურაზე საუბარი. ისიც კი არ ვიცით, გარდა არაბული წარმოშობის ტერმინ „ამირისა“, რა ტერმინები იხმარებოდა ქალაქის მმართველის აღსანიშნავად. ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს „დიდ სჯულისკანონ“

²²⁷ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 37—38.
²²⁸ ი. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 171.
²²⁹ ამ ინსტიტუტზე იხ. ი. ჭავჭავაძე, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაგვ. II, გვ. 480—483; ი. სურგულაძე, ქართული სამართლისა და პოლიტიკურ მოძღვრებათა ისტორია და ი. ჭავჭავაძის, ი. ჭავჭავაძის საიუბილეო კრებული, თბ., 1976, გვ. 34.
²³⁰ შტრ. ა. ვაჩეიშვილი, ნარკვევები ქართული სამართლის ისტორიიდან, II, თბ., 1948, გვ. 37.
²³¹ ნ. ბერძენიშვილი, მიწათმფლობელობის ფორმებისათვის ფეოდალურ საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 135—232.

ში“ მოხსენიებული „ქალაქპეტი“ („ქალაქის მამა“) ²³², მაგრამ ჯერ-
ჯერობით რაიმე დასკვნის გამოტანა მასზე დაყრდნობით საბიჭრობა.

შევეხთ თბილისის მმართველობას. ჯერ კიდევ ჩვენს საუკუნის
დასაწყისში ი. ჯავახიშვილმა მოსაზრება გამოთქვა, რომ ²³³ ქალაქის
ნის თბილისში „ქალაქის ბერების“ სახით საქმე უნდა გვექონოდა
საქალაქო თვითმმართველობასთან ²³³. ამ საკითხს შემდეგაც შევხვდნენ
და მკვლევართა ერთი ნაწილი მიიჩნევს, რომ თბილისში კომუნა თუ
კომუნისმაგვარი დაწესებულება უნდა არსებულებო ²³⁴. სამწუხაროდ,
უნდა აღინიშნოს, რომ ნაკლებად იყო გათვალისწინებული აღმოსავ-
ლური ქალაქების მასალა, რომელიც საკვებით ხსნის ამ მოვლენის
არსს და თვალნათლივ გვიჩვენებს, რომ აქ საქმე გვაქვს არა და-
სავლეთევროპული ტიპის კომუნასთან, არამედ აღმოსავლური ქალა-
ქებისათვის დამახასიათებელ რაიხების ინსტიტუტთან, რომელიც არც
კომუნად და არც თვითმმართველობად არ შეიძლება ჩაითვალოს ²³⁵.

ვ. გაბაშვილმა აღმოსავლური მასალების მოშველიებით დაამტ-
კიცა, რომ „ქალაქის ბერების“ აღმოსავლური შესატყვისი იყო „რაი-
სი“, რომელიც ჩვეულებრივ ვკუთვნოდა წარჩინებულთა წრეს, მაგ-
რამ იშვიათად, პოლიტიკური ანარქიისა და არასტაბილური ვითა-
რების შექმნისას, რაიხებად შეიძლებოდა გამხდარიყვნენ საშუალო
ან სულაც დაბალი სოციალური ფენების წარმომადგენლები ²³⁶. მკვლევ-
ვარმა მიუთითა ქართულ-აღმოსავლური „ქალაქის ბერებისა“ და „ქა-
ლაქის ხალხის“ განსხვავებაზე ²³⁷. 1082—1122 წლებში თბილისში შე-
ქმნილ ვითარებას შეეხო მ. გაბაშვილი, რომელმაც მიიჩნია, რომ ამ

²³² დიდი სჯულისკანონი, გვ. 212, 460, 479.

²³³ ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წ. I, ტფ., 1907,
გვ. 24—25.

²³⁴ ვ. ფუთურაძე, არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ, ენციკის
ზომბე, ტ. XIII, თბ., 1942, გვ. 143; გ. წერეთელი, არაბული ქრესტომათია, თბ.,
1949, გვ. 7; შ. მესხია, საქალაქო კომუნა შუა საუკუნეების თბილისში, თბ.,
1962; რ. კიკნაძე, არაბული და სპარსული ისტორიული წყაროები XI—XII სს.
თბილისის შესახებ, ცისკარი, № 10, 1958; მ. ისიევ, XI—XII სს. თბილისის
ისტორიიდან, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, V, თბ., 1960, გვ. 119—124 და სხვ.

²³⁵ ვ. გაბაშვილი, თბილისის მმართველობა XI—XIII საუკუნეებში, თსუ
შრომები, ტ. 108 (IV), თბ., 1964, გვ. 331—358.

²³⁶ იქვე; მ. ისიევ, ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან (ეპითალოგურ-
ლის ერთი ცნობის გაშვება), ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების
ისტორიიდან, ტ. I, 1966, გვ. 122—127; ქალაქის „რაიხებზე“, იხ. გ. ბერაძე, მახ-
ლობელი აღმოსავლეთის ფეოდალური ქალაქის წარმოშობის ისტორიიდან, მაენე, 1969,
№ 4; მ. ისიევ, К вопросу об институте «городских райсов» в Иране X—XII
вв., Иран, М., 1971.

²³⁷ ვ. გაბაშვილი, ქალაქ თბილისის სოციალური ისტორიიდან, გვ. 122—
127.

პერიოდში თბილისში ძალაუფლება „ყმაწვილებს“, „ახალგაზრდებს“ ეპყრათ²³⁸. ამავე „ყმაწვილებს“, ქალაქის დაბალ სოციალურ ფენებს უკავშირებს თბილისის მოქალაქეთა 1122—1123 წლების ამბობება²³⁹ ვ. გაბაშვილი²³⁹. განსხვავებული აზრისაა ამ საკითხებზე შ. მესხია²³⁹.

როგორც ჩანს, მთლად უსაფუძვლო არ იყო ვ. მინორსკის აზრი რომელსაც ხსენებული ორმოცწლიანი პერიოდი „ანარქიის“ ხანად მიაჩნდა²⁴⁰. აღმოსავლეთის ქალაქებში (კერძოდ სირიაში), ავტონომიის ცალკეული ელემენტების გაძლიერება უშუალოდ იყო დაკავშირებული ამირას ხელისუფლების დასუსტებასთან. საფუძველი არსებობს, თბილისის „ანარქიაც“ ჯაფარიდების დინასტიის დაქვეითება-დასუსტებას დაუკავშიროთ. ნიშანდობლივია, რომ „ტფილველი ბერების“ პირველი გამოჩენა ასპარეზზე ამირა ჯაფარის გარდაცვალებასთანაა დაკავშირებული²⁴¹.

როგორი მდგომარეობა შეიქმნა თბილისის, დმანისისა და სხვა ქალაქების განთავისუფლების შემდეგ?

ცხადია, თბილისსა და საამიროში შემავალ სხვა ქალაქებში განთავისუფლების შემდეგაც ძალზე დიდი იყო აღმოსავლური საქალაქო ინსტიტუტების გავლენა, რაც მკაფიოდ ჩანს აღმოსავლურ ურბანისტულ ტერმინთა ფართო გავრცელებაშიც²⁴². ამასთან, უდავოა, რომ ხსენებულ ქალაქებს მართავენ ქართველი მეფის მოხელეები²⁴³.

საქართველოს მეფის მოხელე, თბილისის მმართველი, შემორჩენილი წყაროების მიხედვით, დადასტურებულია გიორგი III-ის მეფობის დასაწყისში. ასეთად ჩანს, მხითარ გოშის მიერ „თბილისის სატრაპად“ წოდებული იშხანი ვასაკი, ვაპრამ არწრუნის ვაჟი²⁴⁴. ორბელ-

²³⁸ შ. გაბაშვილი, თბილისი 1082—1122 წლებში, ქართული წყაროთმცოდნეობა, ტ. IV, თბ., 1973, გვ. 8—21. მისივე, საქართველოს ქალაქები XI—XII საუკუნეებში, თბ., 1981, გვ. 68—82.

²³⁹ ვ. გაბაშვილი, თბილისის სოციალური ისტორიიდან (მოქალაქეთა ამბობება 1122—1123 წწ. თბილისში), ძიებანი საქათველოსა და კავკასიის ისტორიიდან, თბ., 1976, გვ. 166—177.

^{239b} შ. მესხია, ძლევაჲ საკვირველი, გვ. 128—138.

²⁴⁰ V. Minorsky, *Caucasica in the History of Mayyafarigin*, Bulletin of the School of Oriental and African studies of University of London, v. XIII, 1949, გვ. 29.

²⁴¹ მატჩანე ქართლისა, გვ. 299.

²⁴² ვ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქების ისტორიიდან, საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, წ. I, თბ., 1976; გვ. 3—9; შ. გაბაშვილი, ქალაქები XI—XII საუკუნეებში, გვ. 124—147.

²⁴³ შ. ლორთქიფანიძე, ქალაქის მოხელეთა საკოხხისათვის ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 147—155.

²⁴⁴ ლ. დავლიანიძე, მხითარ გოშის „აღბანეთის ქრონიკა“, ქართული წყაროთმცოდნეობა, ტ. II, თბ., 1968, გვ. 46.

თა ამბოხების დროისათვის თბილისის მმართველად, „ამირთმთავრად“
(„ამირაპეტად“) მოხსენიებულია ამ ვასაკის ძმა ქურდი, რომელიც
შაჰკანაბერდის იშხანი იყო²⁴⁵.

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის საქართველოს საქალაქო მმართველობის ნომენკლატურაში არაა დადასტურებული არც ტერმინი „სატრაპი“ და არც „ამირაპეტი“. ცხადია, რომ სომხური წყაროები აღნიშნული ტერმინებით ასახავენ ქართულ სამოხელეო ინსტიტუტს. ბუნებრივია, რომ ამირაპეტ ქურდს იგივე თანამდებობა ეკავა, რაც ადრე მის ძმას, „თბილისის სატრაპ“ ვასაკს. „სატრაპი“ (ძვ. ირანული Xšaxšpāva; პართული hštr — «прилагался в это время к правителю городской округи»²⁴⁶. იგივეა, რაც „ამირაპეტი“, ანუ „ამირათა უზუცესი“ „ამირთმთავარი“. საუბარი უნდა იყოს სამეფო ქალაქის, თბილისის „ამირთამირას“ სახელოზე. დ. მუსხელიშვილის აზრით, არაა აუცილებელი სომხური „ამირაპეტი“ ქართული „ამირთამირის“ რეალური შესატყვისი იყოს²⁴⁷. მაშ, უნდა აიხსნას, რისი რეალური შესატყვისია იგი. „ამირაპეტი“ ანუ „ამირთმთავარი“, „ამირთუზუცესი“ საეკლესიო უდრის ქართულ „ამირთამირას“ და ამ ქართული ტერმინის მაინცდამაინც აბულასანთან დაკავშირება არაა დამაჯერებელი²⁴⁸. მითუმეტეს, რომ უკვე „მატიანე ქართლისაში“ აღფადლი (ფადლონი) „ამირთამირად“ იწოდება²⁴⁹. ამდენად, „ამირა“ და „ამირთამირა“ თბილისთან დაკავშირებით ერთი და იგივე უნდა იყოს²⁵⁰. არც ის თეზისია სწორი თითქოს „ამირთამირა“ მხოლოდ თბილისის გამგებელს ეწოდებოდა²⁵¹. ასეთად დადასტურებულია კარის ამირთამირაც²⁵².

თავის დროზე პ. ინგოროყვამ²⁵³ და შემდეგ ს. ერემიანმა²⁵⁴ გამოთქვეს მოსაზრება, რომ თბილისის ამირთამირა იგივეა რაც „შეჭურ-

²⁴⁵ გ. შაისურაძე, ერთი სომხური წყარო ღმნა უფლისწულის აჯანყების შესახებ, გვ. 264.

²⁴⁶ Р. Фрай, Наследие Ирана, с. 265.

²⁴⁷ დ. მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტისათვის, გვ. 203.

²⁴⁸ შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 134—135; იხ. ასევე, ი. სურგულაძე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 170—171.

²⁴⁹ მათიანე ქართლისა, გვ. 311.

²⁵⁰ ი. ქავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, 1907, გვ. 23—24; შ. ლორთქიფანიძე, ქალაქის მოხელეთა საკითხისათვის, გვ. 143—145; შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება გვ. 185.

²⁵¹ დ. მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთამირობის ინსტიტუტისათვის, გვ. 204.

²⁵² ისტორიანი და აზმანი შარაენადედთან, გვ. 92.

²⁵³ პ. ინგოროყვა, რუსთველიანა, გვ. 99.

²⁵⁴ С. Еремьян, Юрий Боголюбский, с. 399.

ჭლეთუხუცესის ნაცვალი". ს. ერემიანი შეეცადა ასევე დაესაბუთებინა აბულასანისა და ამირა ქურდის იგივეობა²⁵⁵, რაც სამართლებრივად გაკრიტიკებული ისტორიოგრაფიაში²⁵⁶. ორივე ეს მოსაზრებები ბუთების გარეშეა წარმოდგენილი.

„თბილისის ამირთამირა“ იგივე „მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლად“ მიიჩნია დ. მუსხელიშვილმა²⁵⁷, მხოლოდ იგი არ იზიარებს თეზისს აბულასანისა და ამირა ქურდის იგივეობის შესახებ და გარკვეული საბუთიანობაც მოაქვს. ეს საბუთიანობა საკმაოდ საეჭვოდ მიიჩნია შ. მესხია²⁵⁸. მართლაც, შეუძლებელია „ამირთამირას“ და „მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლის“ იგივეობის მტკიცება იმ საფუძველზე, თუ რატომ არ იხსენიება ცალკე „ამირთამირა“ „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“²⁵⁹. ამ გარიგების“ ავტორის მიზანს წარმოადგენდა სასახლის მმართველობისა და ცერემონიალის აღწერა და არა ადგილობრივი მმართველობისა. ადგილობრივი მმართველობის მოხელეებს ის მხოლოდ ვაკვრით ახსენებს, იმდენად, რამდენადაც ეს მას სჭირდება ცენტრალური მმართველობის მოხელეების ფუნქციების გადმოსაცემად.

თბილისის, ისევე როგორც სხვა დიდი სამეფო ქალაქების მმართველები, როგორც ჩანს, იწოდებოდნენ „ამირთამირადაც“ და უბრალოდ „ამირადაც“. აქედან რაიმე კარდინალური დასკვნის გამოტანა შეუძლებელია. ამასთან, ფაქტობრივად, არავითარი საფუძველი არ გავგაჩნია „მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლისა“ და თბილისის „ამირთამირას“ იგივეობა ვამტკიცოთ. ყურადღება უნდა მიექცეს იმ ფაქტსაც, რომ „თბილისის ამირთამირა“ პირველ რიგში ქართლის ამირთამირაა და როგორც ასეთი, თბილისის ამირთამირაც.

„ისტორიანში და აზმანში“ მოხსენიებული „მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი“, „სჯულითა ბარბაროზად და ქცევეითა ტარტაროზად“ წოდებული²⁶⁰, როგორც ჩანს, მართლაც მაჰკანაბერდის იშვანი ქურდ არწრუნი იყო, რომელსაც ცხადია ვერ გავაიგივებთ აბულასანთან. საფიქრებელია, რომ ქართლისა და თბილისის ამირთამირად ანუ ამირად აბულასანის დანიშვნის შემდეგ, ყოფილი ამირა ქურდი მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი იყო, გიორგი რუსის აჯანყების ჩახშობამდე.

²⁵⁵ იქვე, გვ. 399—415.

²⁵⁶ ი. ცინცაძე, ძვ. ბიზანტიური-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1956, გვ. 141—170.

²⁵⁷ დ. მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთამირობის ისტორიისათვის, გვ. 214.

²⁵⁸ შ. მესხია, საშინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 185.

²⁵⁹ შტრ. დ. მუსხელიშვილი, თბილისის ამირთამირობის ისტორიისათვის, 215—216.

²⁶⁰ ისტორიანი და აზმანი შარავეანდელთანი, გვ. 48.

ქურდ არწრუნი, თავის ძმასთან, „თბილისის სატრაპ“ ვასაკთან ერთად იძულებული იყო საქართველოდან გაქცეულიყო გიორგი III-ის გამეფებისთანავე²⁶¹. მხითარ გოშის ცნობით: „როდესაც გიორგი III გამეფდა, მოისურვა ვასაკ იშხანის შეპყრობა, რადგანაც მის მიმართ ვულისწერომა ჰქონდა, იმის გამო, რომ როდესაც ის ქალაქის უფროსი იყო, მას (გიორგის) ისე არ სცემდა პატივს, როგორც მის ძმა დავითს ... ამის გამო გაიქცა ვასაკი თავის ძმასთან ერთად და მივიდა თითოდუპოლისში, რომელსაც ახლა ჰქვია კარნუ ქალაქი. ამირამ, რომელსაც სალტუნი ერქვა, სიხარულით ... მიიღო ისინი ... რამოდენიმე თვის შემდეგ იქვე გარდაიცვალა ვასაკი ... ხოლო მისი დროშა, საყვირი და გამკვებლობა მისცეს მის ძმას, რომელსაც ერქვა ქურდი...“²⁶².

სწორედ კარნუ ქალაქში ანუ არზრუშში უნახავს პირველად მხითარ გოშს ქურდ არწრუნი, როგორც ამას კირაკოს განმაცხადი ვაღმოგვეცემს²⁶³. მხითარ გოშისა და იშხან ქურდის მეორე შეხვედრა, იმავე ავტორის ცნობით, მომხდარა უკვე იშხანის თავის სამფლობელოებში დაბრუნების შემდეგ, რომლებიც იყო კაიანისა და მაკანაბერდის ოლქები²⁶⁴. კირაკოსის მიხედვით, იშხანი ქურდი თამარს დაუბრუნებია კარნუ ქალაქიდან²⁶⁵.

როგორც ჩანს, კირაკოს განმაცხადს არ ჰქონია ხელთ სათანადო სისრულის მასალა. იშხანი ქურდი, „სატრაპ“ ვასაკის ძმა, დავით ქობაიძელის მიხედვით, ორბელთა ამბოხების დროისათვის²⁶⁶ თბილისის „ამირაპეტი“ იყო: „მეფის ბრძანებით, მათ (აჯანყებულებს, ი. ა.) დაედევნა კეთილშესახური თბილისის ამირთმთავარი ქურდი, დაეწია მათ ვიწრო გზაზე თავის საკუთარ მხარეში, რომელსაც მაკანაბერდი ეწოდება“²⁶⁷. ცხადია, რომ იშხან ქურდი უკვე გიორგი III-ის დაუბრუნებია საქართველოში, უბოძებია მისთვის თბილისის გამგებლობა და „საკუთარი მხარე“ მაკანაბერდიც. ამკარაია, რომ „სატრაპ“ ვასაკის ძმა, ქურდ არწრუნი, მაკანაბერდის მფლობელი, იგივე თბილისის „ამირაპეტი“, „კეთილშესახური“ ქურდია²⁶⁸.

²⁶¹ ლ. დავლიანიძე, მხითარ გოშის „ალბანეთის ქრონიკა“, გვ. 47.

²⁶² იქვე, გვ. 47—48.

²⁶³ Киракос Гандзакци, История Армении, с. 141.

²⁶⁴ იქვე.

²⁶⁵ იქვე.

²⁶⁶ ორბელთა ამბოხების თარიღისათვის იხ. რ. მეტრეველი, შინაელსობრივი ბრძოლა, გვ. 124—125. იქვე ბიბლიოგრაფია.

²⁶⁷ გ. შაისურაძე, ერთი სომხური წყარო დემნა უფლისწულის აჯანყების შესახებ, გვ. 264.

²⁶⁸ შტრ. შ. მესხია, შენიშვნები ძველი რუსეთისა და საქართველოს ისტორიიდან, მნათობი, № 1, 1970, გვ. 152—153.

მხითარ ვოშის ცნობიდან ჩანს, რომ ვასაკისა და ქურდის შვინი როვეების ინიციატორები, მეფე გიორგი III-თან ერთად, ორბელის ძლიერი საგვარეულო იყო²⁶⁹. ჩანს, ქურდ არწრუნის საქართველოში დაბრუნება და მეფესთან შერიგება მოახერხა სარგის მხარგრძელმა, რომელსაც ცოლად ვასაკისა და ქურდის და, საგლუხტი ჰყავდა²⁷⁰. სარგის მხარგრძელი კი, როგორც ცნობილია, გარკვეულ დრომდე იყო „ძმა და საყვარელი ორბელთა“²⁷¹. ნიშანდობლივია ისიც, რომ გიორგი III-ემ აჯანყებული ორბელების წინააღმდეგ მათი ძველი მტერი მაჰკანაბერდის იშხანი და თბილისის ამირა ქურდ არწრუნი გაგზავნა ვასაკ და ქურდ არწრუნები ეკუთვნოდნენ არწრუნი ნახარარების იმ შტოს, რომელიც დავით IV აღმაშენებელმა გადმოასახლა ჩრდილო სომხეთში და ებოძა მათ მაჰკანაბერდი და ახპატი²⁷². როგორც ცნობილია, დავითმა მაჰკანაბერდი 1123 წელს აიღო სხვა ოლქებთან ერთად²⁷³. ამ დროის ახლო ხანებშია სავარაუდო ვაჰრამ არწრუნის სახლის დამკვიდრებაც იქ.

უშვაველია, ვასაკისა და მისი ძმის, ქურდის ამირობა თბილისში, საქართველო სამეფო კარის გარკვეულ პოლიტიკურ და სავაჭრო-ეკონომიკურ მიზნებთან იყო დაკავშირებული. ს. ერემიანს ხაზგასმული აქვს ქურდ არწრუნის დიდი კავშირები სავაჭრო და მევახშეთა წრეებთან (ამასთან იგი შეცდომით აიგივებს მას აბულასანთან)²⁷⁴. ამგვარი კავშირების მქონე დიდი ფეოდალური სახლის შვილების დაყენება თბილისის ამირად, ცხადია, უაღრესად სასარგებლო უნდა ყოფილიყო სამეფო ხელისუფლებისათვის.

განსაკუთრებით ხაზგასახმელია ვასაკისა და შემდეგ ქურდის კავშირები კარინთან ანუ კარნუ ქალაქთან. კარინის (თეოდოსიოპოლის, კარნუ ქალაქის, არზრუმის) სავაჭრო-ეკონომიკური მნიშვნელობა სათანადოდაა წარმოჩენილი ისტორიოგრაფიაში და ასევე ანისი-კარი-კარინის სავაჭრო ვზის მნიშვნელობაც²⁷⁵. კარინი გარკვეულ პერიოდში უშუალოდ შემოდიოდა ქართული პოლიტიკური სუვერენი-

²⁶⁹ ლ. დავლიანიძე, მხითარ ვოშის „აღბანეთის ქრონიკა“, გვ. 47.

²⁷⁰ Киракос Гандзакци, История Армении, с. 141; შ. შეხსია, სამინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 277.

²⁷¹ ისტორიანი და აშმანი შარავანდელთანი, გვ. 19.

²⁷² იხ. შ. შეხსია, სამინაო პოლიტიკური ვითარება, გვ. 277—278.

²⁷³ იხ. ლ. ბერძენიშვილი, წარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ნაკვ. I. თბ., 1979, გვ. 76.

²⁷⁴ С. Еремян, Юрий Боголюбский, с. 399.

²⁷⁵ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954, с. 274—275.

ტეტის სფეროში²⁷⁶, ხოლო პოლიტიკური და სავაჭრო-ეკონომიკური ინტერესები შემდეგაც ცხოველი იყო.

შემთხვევითი არ იყო ის ფაქტი რომ ვასაკ და ქურდი მწიგნობრები გიორგი III-ის გამეფების ახლო ხანებში სწორედ კარნუ ქალაქში გაიქცნენ ალ-მალიქ სალთუკთან (სალდუხი), რომელიც ცნობილი იყო სომეხთა მფარველობით²⁷⁷, ცხადია, ეკონომიკური ინტერესების გამო.

ამდენად, ქურდ არწრუნი 1155—1156 წწ. ახლო ხანებში თბილისიდან კარინს გარბის ძმასთან ერთად; 1177 წელს, ორბელთა ამბოხების დროს იგი თბილისის ამირაა; 1188—1189 წლების ახლო ხანებში იგი თავის მამულში იმყოფება და დახმარებას უწევს მხითარ გოშს ნორ-გეტციის სავანის შენების დაწყებაში²⁷⁸.

ქართლისა და თბილისის ამირად, როგორც „ისტორიათა და აზმათა“ ტექსტიდან ჩანს, თამარის გამეფების ახლო ხანაში „შედთა მთელეთთა“ ერისთავთერისთავი აბულასანია²⁷⁹. ს. ერემიანი, როგორც აღინიშნა, აიგივებს ქურდ არწრუნის და აბულასანს, რაც არაა მისაღები. მკვლევარმა გამოთქვა მოსაზრებაც, რომ ამირა ქურდი თითქოს ერთხანს მანდატურთუხუცესიც იყო, შემდეგ ეს სახელო ყუბასარს გადაეცა და განაწყენებული ქურდი კარინში წავიდა, სადაც სამფლობელოები ჰქონდა²⁸⁰. არც ეს მოსაზრებაა დაფუძნებული რაიმე მყარ მონაცემებზე. ჯერჯერობით არ ჩანს, რომ ქურდ არწრუნი როდისმე მანდატურთუხუცესი იყო.

საფიქრებელია, რომ აბულასანის, დასავლეთ საქართველოდან გამოსული ქართველი დიდებულის²⁸¹ ქართლისა და თბილისის ამირა

²⁷⁶ აბ. შ. ბაღრიძე, კონსტანტინე პორფიროგენეტის ერთი ადგილის ლოკალიზებისათვის, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, თბ., 1972, გვ. 364—372; მისივე, დავით ტაოელის პოლიტიკური სტატუსის საკითხისათვის, თსუ შრომები, V 8—9 (155—159), თბ., 1974, გვ. 82; დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, II, გვ. 195.

²⁷⁷ Т. А. Измайлова, Каринская рукопись 1181 г. Византийский вестник, 40, М., 1979, с. 140.

²⁷⁸ Р. М. Джанполадян, «История Армении» Киракоса Гандзакского и надписи Нор-Гетика, Исследования по истории культуры народов Востока, сб. в честь акад. И. А. Орбели, М.-Л., 1960, с. 61—62; Киракос Гандзакци, История Армении, с. 141.

²⁷⁹ ისტორიანი და აზმანი შარვაენდეთანი, გვ. 36.

²⁸⁰ С. Еремян, Агарцинская надпись 1184 г., Исследования по истории культуры народов Востока, гв. 84—85; შ. მესხია, სამინაო პოლიტიკური ეთნოგრაფია, გვ. 288.

²⁸¹ აბ. ქ. ჩხატარაიშვილი, აბულასანის წარწერა წებულდიდან და მისი ისტორიული მნიშვნელობა, მოხსენება წავითხული საქართველოს საისტორიო საზოგადოების სეარა სხდომაზე 1974 წლის 28 ივნისს; Х. Бгажба, Из истории письменности в Абхазии, Тб., 1967, с. 21.

რად დანიშენის შემდეგ, ყოფილი ამირა ქურდი ვახდა მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალს, ე. ი. ცენტრალური აპარატის დიდი მოხელეა და ამჟამად დადგენილია, რომ თამარი გიორგი რუსს უნდა დაეწინაურებინა და 1187 წელს²⁸². საფიქრებელია, რომ დასაველეთ საქართველოს დიდებულთა ცნობილი ამბოხება 1188 წელს მოხდა²⁸³. ამ აჯანყების საკითხთან დაკავშირებით უაღრესად საინტერესოა „ისტორიათა და აზმათა“ შემდეგი ცნობა: „მას ვამსა ნაცვალს მეჭურჭლეთა უხუცესისა, სჯულთა ბარბაროზი და ქცევითა ტარტაროზი, კეთილთა და პამოთა პატრონთაგან სრულწყლიანი, საქმის მოციქულად წარავლინა (თამარმა, ი. ა.) საქმისა რასათუსმე, და მის კარნუ-ქალაქსა მისვლასა შინა შეიყარნეს რუსი და იგი ერთად. [მიუ]დგეს იმიერნი, რათა [რუსი] სასახლესა შინა [შეყვანილ] ყონ... შეეხუეწნეს ამას დიდსა [მოციქულსა], რომელ აქით მისრულ იყო“²⁸⁴.

მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლის „სჯულით ბარბაროზობა“, როგორც სწორად შენიშნა ს. ერემიანმა, მის სომხობაზე მიუთითებს²⁸⁵. ნიშანდობლივია მისი კარნუ-ქალაქში მოციქულად გაგზავნაც. ს. ერემიანი საეხებით სწორია, როცა თვლის, რომ კარნუ ქალაქში გაგზავნილი პირი ქურდ არწრუნია, მაგრამ ცდება, როცა იგივე პირი აბულასანად მიაჩნია. აბულასანი ამ დროისათვის უკვე მეჭურჭლეთუხუცესი იყო, ხოლო ქურდი მის „ნაცვლად“ ჩანს. ჩვენი აზრით, კარნუ ქალაქში მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალს თამარმა საგანგებოდ გააგზავნა. იგი არ შეეძლო არ შეეშფოთებინა გაძევებული გიორგი რუსის კარნუ-ქალაქში ჩასვლას და სახელმწიფოს საზღვრებთან ასე მოახლოებას. საფიქრებელია, რომ „დიდი მოციქული“ სწორედ გიორგის გეგმების ჩასამლელად უნდა გაეგზავნა კარნუ-ქალაქში თამარს. მოხდა კი პირიქით. „იმიერნი“, ე. ი. დასაველეთ საქართველოს დიდებულები „შეეხუეწნენ“ მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალს და მანაც გიორგი რუსის სასარგებლოდ იწყო მოქმედება. აქედან ორი რამ ჩანს. პირველი ის, რომ მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალს უაღრესად დიდი გავლენა ჰქონია კარნუ-ქალაქში, რაკი მას „ეხუეწნებთან“ გიორგი რუსის სასარგებლოდ იმოქმედოს. მეორე კი ის, რომ „დიდი მოციქულის“ თავდაპირველი მისია სწორედ ამის საწინააღმდეგო იყო.

²⁸² იხ. ა. აბღაღაძე, სომხურ ხელნაწერთა ანდერძნამაგები და მათი მნიშვნელობა XII—XIII საუკუნეთა საქართველოს ისტორიისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეობა, IV, თბ., 1973, გვ. 28; მის ივე, XII—XIII სს. საქართველოს ისტორიის ქრონოლოგიის შესწავლისათვის, მაცნე, ისტორიის სერია, № 2, 1974, გვ. 144. ამავე ნაშრომებში მიბლიოგრაფია.

²⁸³ ი. ანთელავა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის საკითხები, გვ. 208—209.

²⁸⁴ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, გვ. 48.

²⁸⁵ С. Е р е м я н. Юрий Боголюбский, с. 399.

გიორგი რუსის ამბობებაში მონაწილეობის შემდეგ ქურდ არწრუნი თავის მამულში იმყოფებოდა. იგი, ჩანს, გარდაიცვალა. ²⁸⁶ ჩინ ზე მძინიან წლებში, რადგან ნორ-გეტციკის საეანის მშენებლობის შედეგად შემწყობად გამოდიან უკვე მისი შვილები, „კეთილმსახური იშხანები“ დავითი და სადუნი, ქალიშვილი არუზხათუნი²⁸⁶, თვით ქურდი კი აღარ ფიგურირებს. აჯანყებაში მონაწილეობამ ჩრდილში მოაქცია ქურდის სახლი და იგი თანდათან მოექცა ვასაკისა და ქურდის დისწულის, ივანე მხარგრძელის სახლის ხელქვეით. მხოლოდ ქურდის შვილიშვილის შვილმა, ათაბაგ-ამირსპასალარმა სადუნ შერბაროკის ძე მაკანაბერდელმა მოახერხა თავისი სახლის კვლავ წამოწევა²⁸⁷.

ფიქრობთ, ზემოთხსენილი მასალა ნათელს უნდა ხდიდეს, რომ ქართლისა და თბილისის ამირთამირობა (ამირობა) და მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვლობა არ უნდა იყოს ერთი და იგივე. მეჭურჭლეთუხუცესის ნაცვალი უფრო დიდი მოხელეა თბილისის ამირაზე, როგორც მეჭურჭლეთუხუცესის „მოადგილე“, მისი უშუალო თანაშემწე.

სამწუხაროდ, ბევრს ვერაფერს ვიტყვით ვერც თბილისის და ვერც სხვა სამეფო ქალაქების ამირების კონკრეტულ ფუნქციებზე. ცნობილია, რომ მათ ხელი მიუწვდებოდათ ქალაქის ვაჭრობასა და ეკონომიკაზე²⁸⁸, წესრიგის დაცვაზე²⁸⁹, თბილისის ამირას ქალაქის სანახებზეც ჰქონდა ადმინისტრაციული უფლებები²⁹⁰, რაც სრულიად ბუნებრივია, რადგან იგი იყო „ამირა ქართლისა და ტფილისისა“. ასეთივე უფლებები, ჩანს ჰქონდათ ქუთაისის „მეგვრტილებსა და ამირებს“²⁹¹. სავარაუდოა, გვიანდელი ანალოგიების მიხედვით, ამირების სასამართლო პრეზოგატივებიც²⁹².

ისტორიოგრაფიაში სათანადოდაა შესწავლილი გიორგი III-ის 1170 წლის სიგელში დასახელებული სამოხელეო ვადისახადები, რო-

²⁸⁶ Киракос Гандзакци, История Армении с. 144; Р. М. Джиполадян, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 62.

²⁸⁷ Киракос Гандзакци, История Армении, გვ. 232; გ რ ი გ ო ლ ა ქ ა ნ ე ლ ი, მოსართა ტომის ისტორია, გვ. 47—48; ი. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული ერის ისტორია, III, გვ. 366—370; ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ეპიზოდი ფეოდალურ საგვარეულოთა სამეფო ბრძოლიდან XIII ს. საქართველოში, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 74—112; დ. გვრიტიშვილი, ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან, ტ. I, თბ., 1963; გვ. 243—227; Л. О. Бабаян, Социально-экономическая и политическая история Армении, с. 141.

²⁸⁸ ი. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. II, გვ. 324.

²⁸⁹ ი. ქ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, ტფ., 1907, გვ. 23—24.

²⁹⁰ ნ. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი, ძველი თბილისის ტომონიმიიდან (აგარანი), საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, გვ. 317.

²⁹¹ ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 74.

²⁹² იხ. ი. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, ქართული სამართლის ძეგლები, გვ. 74.

მლებიც სათანადო მოხელეების, ამიდის, რაისისა და მუქთასიზის არ
სეობას გვაკვარაულებინებენ²⁹³. საეკვოა „შურტის“ (გზირი) დავაჯ-
შირება მხოლოდ საქალაქო მმართველობასთან²⁹⁴.
გერმანიის
ხელისუფლება

დღესდღეობით შეუძლებელია იმის დადგენა, რა სამოხელეო
აპარატი ემორჩილებოდათ საქართველოს ქალაქების მმართველებს,
გარდა ზემოდასახელებული, საკუთრივ თბილისისათვის დამოწმებუ-
ლი თანამდებობის პირებისა. ვერაფერს ვიტყვით ქუთაისის „მეგერ-
გილეების“ კონკრეტულ ფუნქციებზე, გარდა იმისა, რომ მათ აღმინის-
ტრადიციულ-ფისკალური მოვალეობები უნდა ეკისრებოდეთ²⁹⁵. კონკ-
რეტულად ვერაფერს ვიტყვით კერძო მფლობელობაში გადაცემული
ქალაქების აღმინისტრაციასზე.

საქალაქო აღმინისტრაციის წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო
„არიფი“ რომელიც „ვეფხისტყაოსნის“ მიხედვით გვაქვს დამოწმე-
ბული²⁹⁶.

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის საქართველოს ქალაქების მმარ-
თველობა, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, მთლიანად დამოკიდებუ-
ლია სახელმწიფო აღმინისტრაციასზე და რეგლამენტაციასზე. ჩვენში არ
წარმოშობილა „თავისუფალი ქალაქი“ და ამასთან დაკავშირებით,
არჩევითი მაგისტრატები, როგორც დასავლეთ ევროპაში²⁹⁷. ასეთი
მდგომარეობა ბევრის მთქმელია თვით ქალაქის, როგორც ინსტიტუ-
ტის ტიპზე, მაგრამ ამ საკითხზე ვრცლად და სავანებოდ სწავან
გვქონდა საუბარი²⁹⁸.

²⁹³ შ. ა. Месхия, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1959, გვ. 79—80; მ. ლორთქიფანიძე, ქალაქის მოხელეთა საკითხისათვის გვ. 147—155; მ. გაბაშვილი, საქართველოს ქალაქები XI—XII სს., გვ. 84—88.

²⁹⁴ მ. ლორთქიფანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 147.

²⁹⁵ იხ. ქართული სამართლის ძეგლები, II, გვ. 74.

²⁹⁶ იხ. ვ. გაბაშვილი, ახლოაღმოსავლური ასნაფი, საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები, წ. II, თბ., 1979, გვ. 26—28; მ. გაბაშვილი, საქართვე-
ლოს ქალაქები XI—XII სს., გვ. 134—147.

²⁹⁷ იხ. А. Пирени, Средневековые города Бельгии, М., 1937, с. 174, 252. В. В. Стоклицкая-Терешкович, Основные проблемы истории средневекового города X—XV вв., М., 1960, с. 75—132; Н. Pirrenne, Histoire économique et sociale du moyen-âge, Paris, 1963, გვ. 47; მისივე, Medieval cities, Princeton, 1974, გვ. 168—212.

²⁹⁸ ი. ანთელაეა, XI—XV სს. საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ის-
ტორიის საკითხები, გვ. 85—111.

* სულ უკანასკნელ ხანს დაიბეჭდა გ. აკოფაშვილის საინტერესო წერილი „ყმა, მსახური, ტაძრეული“ (მაცნე, ისტორიის სერია, №2, 1981), რომლის გათვალისწინება, სმწუხაროდ ვეღარ მოვახერხეთ. იგივე ითქმის ქ. შარაშიძის მიერ მომზადებულ სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალებზე, სადაც „ჩუხჩერაბია“ დადასტურებული.

ძირითადი დასკვნები

1. საქართველოს ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოს ცენტრალური მმართველობა თავმოყრილი იყო სამეფო სასახლეში, საიდანაც ხდებოდა სახელმწიფოს, სამეფო დომენისა და თვით სასახლის მართვა.

2. სახელმწიფოს მთელი ადმინისტრაციული სისტემის სათავეში მდგომი ფორმალურად შეუზღუდველი მონარქი ხელისუფლებას ახორციელებდა სასახლის უწყებებისა და მათი „უხუცესების“ მეშვეობით, რომლებიც წარმოადგენდნენ მის საქმიან საბჭოს.

3. სახელმწიფოს მართვა ხორციელდებოდა მეფის „საწოლის“ უწყებიდან, რომელიც წარმოადგენდა სასახლის ძირითად პოლიტიკურ დაწესებულებას.

4. სამეფო დომენისა და თვით სასახლის ადმინისტრაციულ მართვას ხელმძღვანელობდა „საგანმეგო“ უწყება.

5. ცენტრალური მმართველობის უმაღლესი მოხელეები ერთდროულად წარმოადგენდნენ მეფისა და სახელმწიფო მოხელეებს. მეფის კერძო ქონებისა და სახელმწიფოს მართვა გამიჯნული არ ყოფილა და იგი სასახლიდან ხორციელდებოდა.

6. სახელმწიფო საბჭო („ვეზირობა“, „სავაზირო“) არ წარმოადგენდა სასახლის ცალკე დაწესებულებას. ეს იყო სასახლის უწყებათა მეთაურების თათბირი მეფესთან.

7. სახელმწიფოს ადგილობრივი მმართველობა დამყარებული იყო ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ პრინციპზე. საერისთავოებს მართავდნენ საჯარო ხელისუფლების მოხელე-ერისთავები.

8. სამეფო დომენისა და სამეფო ქალაქების მმართველობა ამოღებული იყო ერისთავების იურისდიქციიდან. მათზე სამეფო იმუნიტეტი ვრცელდებოდა.

9. საერო და საეკლესიო ფეოდალთა იურისდიქცია შეზღუდული იყო ერისთავის საჯაროუფლებრივი პრეროგატივებით — სამხედრო-ადმინისტრაციული, სასამართლო და ფისკალური ფუნქციებით.

ЦЕНТРАЛЬНОЕ И МЕСТНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ГРУЗИИ В XI—XIII ВВ.

Резюме

ЦК КПСС в своем постановлении от 1969 г. подчеркнул важное значение изучения истории древнейших государств на территории СССР.

Марксизм-ленинизм рассматривает государство, как политическую надстройку над экономическим базисом. В классово-антагонистических обществах государство является орудием подчинения и эксплуатации народных масс. Такие же функции имело единое Грузинское феодальное государство, система его центрального и местного управления. Вместе с тем, названная система являлась закономерным этапом развития государства и ее изучение имеет важное значение для правильного понимания многих кардинальных вопросов истории общества.

В предлежащей монографии, впервые специально изучаются основные вопросы центрального и местного управления феодальной Грузии XI—XIII вв.

В I главе — «Царская власть» — коротко касаемся некоторых вопросов прерогатив царской власти.

II глава — «Центральный аппарат управления». В ней изучается структура центрального политического и административного органа государства — царского дворца. Подвергнуты анализу ведомственная структура и чиновничий аппарат дворца, уточнены их функции. По-новому освещены вопросы делопроизводства и дворцового церемониала.

В III главе изучается местный аппарат управления. В частности, подвергнуты анализу эриставская власть, структура эриставств. Изучено управление царскими вотчинами и городами.

На основе совокупного изучения соответствующих материалов, пришли к выводам, основные из которых сводятся к следующему:

1. Центральное управление единого грузинского феодального государства было сосредоточено в царском дворце, откуда управлялось государство, царский домен и сам дворец, как административный орган.

2. Формально неограниченный монарх, стоящий во главе всей административной системы государства, осуществлял государственную власть с помощью дворцовых ведомств — их «старейшин», которые составляли деловой совет царя.

3. Управление государством осуществлялось с основного политического ведомства дворца — царской «опочивальни» («Сацоли»).

4. Управление домена и самого дворца было сосредоточено в ведомстве дворца — «саганмгео».

5. Высшие чины центрального управления, одновременно являлись сановниками царя и государства. Управление государством и личным имуществом царя не было разграничено и оно осуществлялось с дворца.

6. Государственный совет («везироба», «савазиро») не представлял собой отдельного учреждения.

7. Местное управление было основано на административно-территориальном принципе. Эривствами управляли эривтавы, облеченные публичноправовой властью.

8. Управление царскими доменами и городами было изъято из юрисдикции эривтавов на основе царского иммунитета.

9. Юрисдикция светских и церковных феодалов была ограничена военно-административными, судебными и фискальными публичноправовыми прерогативами и функциями эривтавов.

В предлежащей монографии мы не касались общих вопросов социально-политического развития общества, тенденций и перспектив его развития, так как эти вопросы были специально обсуждены в ниженазванных работах автора:

1. Вопросы социально-политической истории Грузии XI—XV вв., Тб., 1980 (рез. на русском яз.), 15,45 п. л.

2. «Дарбази» в Грузии XI—XII вв., Мацне, серия истории, № 4, 1976, (рез. на русском яз.), 1 п. л.

3. О социальной принадлежности мандатуртухуцеса и амирспасалара Кубасара, Сообщения АН ГССР, т. 85, № 1, 1977 (рез. на русском и английском яз.), 0,25 п. л.

4. О выступлении группы Кутлу-Арслана, Мацне, серия истории, № 4, 1977 (рез. на русском яз.), 1 п. л.

5. Микель Мирианисдзе и политический кризис 1184—1191 гг. в Грузии, Саисторио кребули, т. VII, Тб., 1977 (рез. на русском яз.), 1 п. л.

6. Распад единой монархии и проблема периодизации истории средневековой Грузии, Мацне, серия истории, № 2, 1978, (рез. на русском яз.), 1 п. л.

7. К датировке «Распорядка государева двора», Мнатоби, № 7, 1980, 0,25 п. л.

შინაარსი

შესავალი	3
თავი I. სამეფო ხელისუფლება	6
თავი II. მმართველობის ცენტრალური აპარატი	13
1. ცენტრალური მმართველობის ორგანო—სასახლე. სასახლის პერსონალი	13
2. სასახლის დაწესებულებანი. უწყებრივი სტრუქტურა	31
საწოლი-სალარო	32
საჭურჭლე	48
საფინანსო-ზარაღხანა	58
საგანმეო	67
სააფო კარი	86
საღვინე	94
3. ცენტრალური მმართველობის უმაღლესი მოხელეები	99
მწიგნობართუხუცესი-კეონდიდელი	100
მანდატურთუხუცესი	122
ამირსპასილარი, ათბავი	126
მეკურკლეთუხუცესი	138
მსახურთუხუცესი	42
4. „წესი სახლსა საქელმწიფოსა“	152
სახელმწიფო საბჭო („ვეზირობა“)	152
სასახლის ცერემონიალი	162
თავი III. მმართველობის ადგილობრივი აპარატი	172
1. საერისთავო და ერისთავი	173
ერისთავის ხელისუფლება	173
საერისთავოს სტრუქტურა	190
„მონაპირე“ ერისთავი	203
2. სამეფო დომენის ადგილობრივი მმართველობა	205
3. საქალაქო მმართველობა	217
ძირითადი დასკვნები	228
Центральное и местное управление Грузии в XI—XIII вв. (Резюме)	229

Илья Павлович Антелава

ЦЕНТРАЛЬНОЕ И МЕСТНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ГРУЗИИ
В XI—XIII ВВ.

(на грузинском языке)

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
საჩუქრულ-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

რეცენზენტები: ისტ. მეცნ. დოქტორი ო. სოსელიძე
ისტ. მეცნ. კანდიდატი ვ. აფრასიძე
ИБ 2333

გამომცემლობის რედაქტორი ს. ხანჯალაძე
მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე
ტექნიკური რედაქტორი ც. ქამუშაძე
მხატვარი ვ. ხმალაძე
კორექტორი ნ. მანაიძე

გადაეცა წარმოებას 1.12.1982; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 5.3.1983;
ქაღალდის ზომა 60×90¹/₁₆; ქაღალდი № 1; ნაბეჭდი თაბახი 14.5;
საარტიკულო-საგამომცემლო თაბახი 13.1;

უფ 00757; ტირაჟი 3600; შეკვეთა № 3926;
ფასი 1 მან. 70 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мещинереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

